

ТОҲИР МАЛИК

**ЖИНОЯТНИНГ
УЗУН ЙЎЛИ**

DAVR PRESS

Тоҳир МАЛИК

ЖИНОЯТНИНГ
УЗУН ЙЎЛИ

(Қайта нашр)

ТОШКЕНТ
«DAVR PRESS» НМУ

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Тоҳир Маликнинг «Жиноятнинг узун йўли» деб номланган навбатдаги китоби бошқаларидан мавзуси ва мазмуни жиҳатдан фарқ қилади. Мазкур китоб усмир ёшидаги болаларнинг руҳияти, уй-хаёллари, орзу-умидларини чуқур урганиш натижасида ёзилди. Унда усмир йигит ва қизларнинг жиноятга қўл уришига таъсир этадиган омиллар батафсил тушунтирилади. Шахсий фикр ва қарашлар ҳаётий мисоллар, аниқ рақамлар кўрсаткичи билан далилланади.

Китоб ота-оналарга, психолог тадқиқотчилар ва кенг оммага мўлжалланган.

Барча ҳуқуқлар амалдаги қонунарга асосан ҳимояланган.

“DAVR PRESS” нашриёт-матбаа уйининг ёзма рухсатсиз ушбу нашрни қисман ёки тўлақ қолда бошқа оммавий ахборот воситаларида электрон ёки механик кўринишда кучириб босиш, магнит ташувчи воситаларда тарқатиш қатъий тақиқланади.

ISBN 978-9943-4442-0-1

© Тоҳир МАЛИК, 2017
© «DAVR PRESS» НМУ, 2017

ОНА ФАРЁДИ

Онанинг фарёди кўкларни тутди — ўгли ўзини ўзи осибди. Имом келиб, «бундайларга жаноза ўқилмайди», деб кетди. Онанинг бир алами минг бўлди. Ўғлига ҳамманинг ҳаваси келарди. Овози дўриллаб, бўйлари ўсиб, кўзга ташланиб қолган эди. Нима бўлди? Кўз тегдими?

Аёллар йиги-сиги орасида гушанга ясадилар — бу дунёдан гушангасиз кетмасин...

Гушангага кирди... ҳис-ҳаяжон билан эмас, совуқ жасада... тобутда...

Совуқ юзларига гуллар сочилди...

* * *

Онанинг фарёди кўкларни тутди — қизи ўзини ёқибди! Бўйи етиб, дуркунгина бўлувди-я! Совчилар угринча қараб-қараб қўйишарди-я! Мактабни битир-гач, бахти кулган хонадонга келинсалом билан кириб борарди-я! Бир йигитни бахтли қиларди-я! Гушангага кирмай кетди... Келинсалом қилмай кетди...

Совуқ қабр уни бағрига олди. Унга жаноза ўқилмади. Қиздан сўнгги хотира — бир парча қоғоз ва ундаги сўнгги ўтинч: «Онажон, мени кечиринг...»

У совуқ қабрда ётибди, атрофида эса у ҳақдаги совуқ миш-мишлар...

БИРИНЧИ БЎЛИМ

ОСТОНА

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

Бизларни яратган, бу кунларга етказган, фарзанду набиралар берган роббимиз Оллоҳга беадад ҳамдларимиз бўлсин. Оллоҳ таолони поклаб ёд этганимиз ҳолда бермиш энг улуг неъматлари — фарзанду набираларимизни ёмон назарлардан, бадкорларнинг қораниятларидан, золимларнинг зулмидан ҳамиша асрамоғини, соғлик ва омонлик, иймон ва диёнат билан вояга етмоқликларини насиб этмоғини сўраб дуолар қиламиз.

Фарзандлар ҳақиға дуо қилиб сўз бошлашимиз бежиз эмас. Мазкур рисола ни қўлга олган сиз азизларнинг бирингиз эҳтимол кечагина тўнғич фарзандингиз ёки набиранингизнинг туғилиши муносабати билан суюнчилар улашгандирсиз. Бирингиз ўғлингиз ёки қизингизни унаштириб, уларга Оллоҳдан бахт тилаётгандирсиз. Фурсатдан фойдаланиб, биз ҳам сизга қўшилиб уларни дуо қиламиз. Яратган Оллоҳ кўпнинг қаторида уларга ҳам ширин-ширин фарзандлар берсин.

Хонадонда фарзанднинг туғилиши — Оллоҳ насиб этган улуг неъматга эга бўлиш беқиёс бахт ҳисобланади. Бола туғилиши билан ота билан онанинг, бобо билан бувининг ва бошқа қариндошларнинг қалбида ширин бир умид ҳам туғилади. Энди хонадон келажакда ушалажак умид билан яшай бошлайди. Бу умид баъзан тилга кўчади: «Фарзандимиз фалон-фалон мартабаларга эришсин...» каби ниётлар айтилиб, дуолар қилинади. Фарзанд улғая борган сайин қалбдаги умид қанотларини кенг ёяверади.

Ана шунда... Худо кўрсатмасину... аммо кимларнингдир қалбларидаги умид қанотлари бехос синади. Кутилажак бахт фожиага, шодлик қайғуга айланади.

Ана шунда... «Бу фожиага ким сабабчи?» «Фожиа қачон бошланган эди?» деган саволларга жавоб излаш бошланади.

Ана шунда... Айбни ўзимиздан эмас, бошқалардан қидирамиз.

Қалба ширин умиднинг тугилгани яхши. Хайрли дуолар яна-да яхши. Бироқ, фарзанднинг бахтиёрлиги учун бу кифоя эмас.

Ҳеч ким боласи тугилганида «Болам ўғрилиқни касб этсин» ёки «Гиёҳвандларга қушилсин», деб умидвор бўлмайди. Дуо ҳам қилмайди. Афсуски, айрим ҳолларда яхши умиди ушалмай, бир фожиага йўлиқиб, доғда қолади.

Нега шундай?

Яқинда суд идорасида бир кишининг ҳўнграб йиглагани диққатимни тортди. У суд ҳукмидан норози бўлиб, «Ўғлим ўғри эмас, у моларни сотган, холос. ўтирланганини билмаган», деб йигларди. Унга кимдир ачинарди. Кимдир эса... Биз ҳам ачинамиз. Ҳар ҳолда ўзи емай едириб, ўзи киймай кийдириб, боласининг оёғига тикан кирса, қалби яраланган ота ёки онанинг бундай фожиага дуч келгандаги аҳволини тушуниш керак. Лекин бу жиноятга олиб келган узун йўлни ҳам диққатдан қочирмаслик лозим. Биз «узун» сўзига бежиз ургу бермадик. Шунчаки «Жиноят йўли» деб қўйсақ ҳам бўларди. Ўйлаб қаралса, баён қилганимиз жиноятнинг тарихи узун эмасдек: кимдир ўғирлик моларни олиб келиб берган-у, йигитча сотаётганида қўлга тушган. Бу воқеа учун ота ёки онани ҳам айблаб бўлмас. Лекин масалани чуқурроқ таҳлил этсак, ўзгача манзарани кўрамиз.

Бу воқеанинг таҳлилига насиб этса яна қайтармиз. Ҳозир эса рисола ни ёзмақдан мақсадимизни англатсак. Демак, жиноятнинг йўлини «узун» деб изоҳладик. Хуш, бу узун йўл қачон ва қайси нуқтада бошланади? Ҳеч бир бола жиноятчи бўлиб тугилмас экан, ҳеч бир ота-она фарзандининг ёмон йўлларда санқишини орзу қилмас экан, ҳаёт йўлининг қайси нуқтасида нохуш бурилиш содир бўлди? Бу бурилишни ким биринчи бўлиб пайқашди, ким биринчи бўлиб чора кўрмоғи жоиз эди? Ота-онами, мактабми, милициями ё қўни-қўшниларми? Мазкур рисола орқали сизлар билан шу хусусда

баҳс юритишни ният қилганмиз. Аввалдан уэр сўраб айтамик, мақсадимиз сиз азизларга ақл ўргатиш эмас. Мазкур рисолаки қўлга олувчилар орасида ҳаётнинг энг мураккаб муаммоларига ҳам жавоб топишга қодир донишманд биродарларимиз борлигини ҳозирдан сезиб турибмиз. Биз ҳам кўп қатори ҳаётни, хусусан ўсмирлар ҳаётини, янада аниқроқ айтсак, жиноят оламига кириб қолганлар ҳаётини кузатиб, таҳлил қилиб, маълум бир фикрларга келганмиз. Баён қилажак фикрларимиз сизларни балки ўйлантирар, балки рад этарсиз. Шу боис ҳам рисоладан мақсадни сизлар билан гойибона тарзда бўлса ҳам баҳслашмоқдан иборат деб белгиладик.

Демак, сиз билан бизни қизиқтирган дастлабки масала!..

БУРИЛИШ НУҚТАСИ ЁКИ «КИМ АЙБДОР?»

- «Фалончи»нинг касри
- Бигизга айланган тўғнағич
- Ўғрининг боласи ўғрими?
- Ўғил исён этдими?

Масалани «бурилиш нуқтаси» деб белгиладиг-у, аммо бунга ҳеч ким аниқ жавоб беролмаса керак, деб ўйлаймиз. Ҳар бир жиноят йўлининг ўзига хос бошланиш нуқтаси мавжудлиги маълум. Уни белгилашда ота-она бир, мактаб бошқа, милиция эса ўзга фикрда бўлади. Юқоридаги воқеага қайтсак, милиция учун муҳими ўғирлик моллар сотилаётган пайтда жиноятчи қўлга олинди. Сотувчи ўсмир мактабда яхши ўқиганми, отасининг гапини икки қилмаганми каби масалалар милицияни мутлақо қизиқтирмайди. Агар бу воқеадан мактаб аҳли хабар топса, «Отаси боланинг ўқишидан бохабар бўлиб турганида, мактабдан чиқариб олмаганида бошига бу ташвиш тушмас эди», деган хулосага келишади. Демак, улар тўғри ҳаёт йўлининг жиноят сўқмоғига бурилувчи нуқтасини айнан боланинг мактабдан кетган пайтидан деб белгилашади. Ота-

она эса боланинг бозорда «фалончи» билан топишиб қолган кунини лаънатлашади. «Ўша «фалончи» билан яқинлашмаганида бу кўргилик йўқ эди», деган тўхтамга келишади.

Бизнингча эса бу машъум йўлнинг бошланишини анча илгарироқдан излаш керак бўлади. Бир ривоятни турли хилда кўп эшитамиз: ота донишманддан: «Боламнинг тарбиясини қачон бошлай?» деб сўрабди. «Болангиз неча ёшда?» деб қизиқибди донишманд. «Бир ойлик бўлди», деган жавобни эшитган донишманд: «Бир ой кечикибсиз», деган экан. Бу гап айримларга шунчаки олиб қочишдек туюлади. Кўпчилик болани туғилган онидан бошлаб қандай тарбия қилиш мумкинлигини тасаввур эта олмайди. Бола уч кунлигидаёқ онасини бошқалардан ажрата олиши тўғрисидаги ҳақиқатга ҳам айримлар ишонишмас. Унда мана бу илмий тадқиқотга нима деймиз? Тадқиқотчи олимлар бир ҳомиладор аёлга ҳар кун икки ойлик вақтда фақат битта эртақни сўзлашган. Бола туғилиб, олти ёшга етганда турли эртақларни сўзлаб бера бошлашган. Аёл ҳомиладорлик даврида тинглаган эртақка гал келганида, дастлабки жумлаларни эшитибди бола «Мен бу эртақни биламан», деб сўзлаб берган. Бу ривоят эмас, илмий ҳақиқат! Демак, бола онанинг қорнида эканидаёқ ташқи дунё билан алоқада бўлар экан. Шунданмикин, донишмандлар «тарбия бола туғилмасидан аввал бошланса яна-да яхши», дейишган экан.

Ровийлар дерларки, бир шаҳарнинг мешкобчиси тақводор донишмандга арз қилибди: «Ўғлингиз ҳар кун икки ойлик билан мешларимни тешяпти. Сиздай улуг одамнинг фарзандига шу иш муносибми?» Донишманд мулзам бўлиб, узр сўрабди, мешларнинг ҳақини тулабди-да, хотинини чақириб воқеани баён қилибди. Сўнг: «Биз боламизга бундай тарбия бермаган эдик. Луқмасига ҳаром аралашиб қолмадимикин?» деб сўрабди. Хотини пича уйлагач: «Эй хожам, сиз нима топиб келган бўлсангиз, биз ўшанигина еймиз. Биздан гумонингиз ноўриндир», дебди. Донишманд эса: «Мен уйга ҳаром

луқма келтирганимни эслай олмаяпман. Тонгга қадар яна ўйлайлик», дебди. Тонгда хотини айбдор одамнинг синиқ овози билан дебди: «Эй муҳтарам хожа, бир воқеани бехос ёдладим: шу болага ҳомиладор эканимда меҳмонга бориб эдим. Дастурхон ноз-неъматга тўла эди. Ундаги пўртахол (апельсин) иштаҳамни қитиқлаб, нафсимни ўзимга ҳукмрон қилиб қўйди. Эшитиб эдимки, ҳомиладорлик чоғида аёл егиси келган нарсадан татиб кўра олмаса, боласи ногирон бўлиб тугилмоғи мумкин экан. Мезбон нечундир «Олинг, енг» демади. Нафсим эса тинчимасди. Оқибат, мезбон чиқиб кетгач, пўртахолни қўлимга олиб, тўгнағич игнаси билан аста тешдим-да, бир томчи шарбатини симирдим. Сўраб олинмагани учун балки шу луқма ҳаром бўлгандир?» Хотинининг иқрорини эшитган тақводор донишманд: «Ҳа, баракалла. Англаб етибсиз. Сиз ун йил аввал ризоликсиз қўлга олган кичкина пўртахол бугун катта мешга, тўгнағичингизнинг кичкина игнаси эса энди ўғлингиз қўлидаги бигизга айланибди. Тезда ўша хонадонга боринг-у, воқеани баён қилиб, ўша бир томчи шарбат учун розилик олинг», деган экан.

Ҳали тугилмаган боланинг тарбияси ҳақида гапирилганда истаимизми-йўқми, нафс ва луқмаи ҳалол ҳақида ўйлаб кўришимизга тўғри келади. Болани ҳалол йўл билан топилган нон билан таомлантирмоқнинг афзаллиги ҳақида барча замонларда, барча жамиятларда, барча динларда таъкидланиб келинган. Ҳаром йўл билан, яъни бировнинг ҳақиға хиёнат қилиб, кимнидир норизо этиб топилган ноннинг оқибат ҳалокат келтирмоғидан огоҳлантиришган. Биров бу таъкидларга, бу огоҳлантиришларга қулоқ тутган. Луқманинг ҳалоллигига қатъий риоя қилган. Бир эмас, ярим коса таом билан кифояланган, йилда уч-тўрт эмас, икки-уч йилда бир янги кийим кийган, сабрни ҳар нарсадан устун қўйган ва бунинг эвазига икки дунё саодатини топган. Бошқа бировлар эса бу таъкид, бу огоҳлантиришларни назар-писанд қилмаган. Оқибатда ҳам жисмоний, ҳам руҳий азоблар билан тақдирланган.

Бир ривоятни ҳадис тариқасида айтиб беришган эди. Уламолардан бу ҳадиснинг саҳиҳлиги ҳақида сўраганимизда «Бундай ҳадисни эшитмаганмиз, аммо инсоннинг тарбияси учун фойдали экан», дейишган эди. Ҳали тугилмаган болани ҳалол луқма билан таъминлаш ҳақидаги фикримизни шу ривоят билан қувватлантиришни лозим топдик:

Бир бола Пайгамбаримизга (с.а.в.) салом берган экан, у зот алик олиб: «Ҳа, ҳаром луқмадан тугилган, сенмисан», деб қўйибдилар. Бу гапдан боланинг кўнгли оғриб, уйига йиғлаб борибди. Боланинг отаси воқеадан огоҳ бўлгач, ажабланиб, Пайгамбаримиз алайҳиссаломга учраб дебдики: «Эй Оллоҳнинг расули! Мени хотинимга ўзингиз никоҳлаб қўйган эдингиз. Бизнинг фарзандимиз нечун ҳаром луқмадан тугилган бўлсин?» Жаноби Пайгамбаримиз отанинг норизолигига жавобан айтибдиларки: «Никоҳлаб қўйганим рост. Аммо фалон йилнинг фалон куни сен кўчадан ўта туриб катта бир ўтинни кўрдинг-у, уни уйингга олиб келдинг. Хотининг шу ўтинни ёқиб таом пиширди. Икковинг шу таомни едиларинг ва қўшилдиларинг. Бунинг оқибатида шу боланг туғилди. Ўйлаб кўр-чи, ўша ўтинни сен ҳалол йўл билан топиб, уйингга келтирганмидинг?»

Дейдиларки, «Қуш уясида кўрганини қилади». Изоҳ беришимиз мумкинки, қуш ҳали уясида кўрмасиданоқ нималар қилишни билади. Инсон боласига келсак, айтадиларки, бола уйида намоз ўқиётган ота-онасини кўрса, у ҳам шунга эргашади. Чекаётган ёки ичаётган ота-онани кўриб уларга тақлид қилади, уларнинг қилигини қайтаради. Болаларнинг «меҳмон-меҳмон» уйинини кузатсангиз, бунга гувоҳ бўлишингиз мумкин. Бола ниҳоятда синчков, ниҳоятда кузатувчан бўлади. Сиз билан биз эътибор қилмаган ҳаракатни дарров ўзлаштиради, сиз билан биз эътиборсиз айтиб юборган сўзни қулоғига дарров қўйиб олади. Лекин намозхоннинг боласи ҳамини ҳам намозхон бўлавермайди, ароқхўрнинг боласи эса ароқхўрликни касб қилмайди. Бунга нима деймиз? Кўп ҳолларда зийрак болалар ароқхўрликнинг ҳалокатли оқибатини ёшликларидаяёқ

тушуниб етадилар. Оталарининг ёки оналарининг бу шармандали ҳолларидан уяладилар. Ароқхўрликка қарши қалбларида нафрат уйғонади ва улар шу нафрат билан улғайиб, бу иллатдан узоқлашадилар. Энди намозхоннинг бенамоз фарзандлари ҳақида сўзласак: Уламолардан биридан «Илми, ҳатто қори одамларнинг фарзандлари нима учун эътиқодсиз чиқиб қолишади?» деб сўраганимизда у киши «Ўша илмилар томоқларидан ўтаётган таомнинг ҳалол ёки ҳаромлигига безътибор бўлганлар. Бу илмларига амал қилмаганлар демақдир. Бунинг тўловини эса фарзандлари орқали олдилар», деб жавоб қайтардилар. Биз бу жавобдан қаноатландик. Сизга ҳам бу хулоса маъқул тушар, деб ўйлаймиз.

Тиббий жиҳатдан, аниқроғи ирсият қонунлари доирасида кузатадиган бўлсак, ота-оналарда мавжуд хафақонлик, сил, қанд каби хасталиклар орадан йиллар ўтиб фарзанда бош кўтаради. Ота-онанинг ташқи кўринишлари, овози, ҳатто юриш йўсини ҳам фарзандга кўчади. Шундай экан, феъл-атвори ҳам ўтиши маълум. Айни шу ўринда баҳсли мулоҳаза уйғониши мумкин: демак, ўғрининг боласи ўғри, тўғрининг боласи тўғри бўларкан-да? Фарзанд ота-онасининг ёмон иллатларидан қутула олмас экан-да? Биз бу даъвони инкор этувчилар қаторидамиз ва аввалроқ баён этган фикримизда собит қоламиз. Ҳиндларнинг «Дайди» деган бир фильми бўларди. Раж Капурни илк марта танитган бу фильми ўтган асрнинг элигинчи йилларида одамлар йиглаб-йиглаб томоша қилишарди. Фильмда муҳим ижтимоий масалалар кун тартибига қўйилган эди. Жага исми ўғри судьянинг «Ўғрининг боласи ўғри бўлади», деган шиорини йўққа чиқариш учун унинг ўглини ўғри қилиб тарбиялайди.

Шоирлар ҳаётни гулшанга қиёслашади. Чиндан ҳам жиноятлардан холи ҳаёт беқиёс даражада гўзалдир. Аммо афсуслар бўлсинким, бу гулшан орасида тиканаклар ҳам мавжуд. Диёнат олами билан ёнма-ён шайтанат олами ҳам яшайди. Улар орасида мустаҳкам девор йўқ. Адашган банда, айниқса, ёш чоғида шайтон-

лар қўлидаги оламга ўтиб қолиши мумкин. Бу оламнинг фақат битта йўлаги бор. Бу йўлак ҳар қандай одамни хорлик даштидаги ўлим чангалига олиб боради.

Юсуф Товаслий ҳазратлари бир ривоят айтадилар:

Халифа ҳазрат Умар яқинлари билан суҳбат қуриб ўтирганларида бир кекса одам хонага ўғлини бошлаб кириб шикоятини баён қилибди:

– Йа Амир ал-муъминин! Кўриб турганингиз бу йигит каминанинг ўғлидир. Аммо у фарзандлик бурчидан бўйин товлайди, сўзларимга қулоқ осмайди.

Бу шикоятни эшитиб ажабланган ҳазрат Умар нобоп ўғилга хитоб қилибдилар:

– Эй ўғил, сен Оллоҳдан қўрқмайсанми? Ўғилнинг отага қарши чиқмоғини қайдан ургандинг? Отангнинг сендан ҳақлари бор, уларни қандай узмақчисан?

Йигит бир оз мулзам бўлгани ҳолда аста жавоб қайтарибди:

– Менга бағоят тўғри танбеҳ бердингиз, эй Амир ал-муъминин. Отанинг ўғилга бўлган ҳақлари бениҳоядир. Аммо фарзанднинг ҳам ота-онада ҳақлари борми? Отанинг ўғил олдида бурчлари йўқми?

Ўғилнинг итоат ҳудудида туриб, донолик билан берган саволи ҳазрат Умарни таъсирлантириб, у зот батафсил жавоб қайтарибдилар:

– Шубҳасизки, отанинг бурчлари мавжуд. Бу бурчларнинг айримларига ҳали бола тугилмасидан аввал рия этмоққа мажбур. Хусусан, уйланиш вақти келганида номусли аёлни никоҳига олиши керак, токи бола туғилгач, онасининг ўтмишидан уялмасин. Фарзанд туғилгач, унга яхши исм қўйиши жоиз, токи бола ўзининг исмини эшитганида изза чекмасин. Болага яхши тарбия бериши, хусусан, ақли етганича динни ўргатмоғи шарт, токи фарзанд болалик чоғиданоқ тўғри яшамокликнинг сирларидан хабардор бўлсин, ҳаётнинг тиканли сўқмоқларида қоқилиб азият чекмасин. Сўн эса уйланиш ёшига етганида бесабаб пайсалга солмай, ақли, иффатли, бокира қизга уйлантириши зарур. Бунинг акси бўлса, фарзандига ёмонлик қилган бўлади. Чунки ота-онанинг ёмон феъли болага ҳам утади.

Шунинг учун номус аҳлидан бирини топиш ота-она бурчидир.

Ҳазрат Умарнинг жавобини эшитган йигит сўз-ламоққа изн сўраб дебдики:

– Айни ҳикматларни сўзладингиз, эй Амир ал-муъминин. Аммо ҳақиқат шуки, сиз баён этганларнинг ҳеч бирини отам адо этмаганлар. Бу бурчларини бажармаганлар. Онам бўлмиш аёлни қул бозоридан сотиб олиб, феъл-атворларини, насл-насабларини билмаганлар. Сиз чиройли исм қўймакликни таъкид этдингиз. Отам эса «Жуал» (яъни, саҳронинг қора кўнгизи) деб исм қўйганлар. Тарбия бермакни, динни ўргатмакликни буткул унутганлар. Ёшим анчага борди, бироқ уйлантириш ҳақида ўйламайдилар.

Йигитнинг сўзларидан таъсирланган ҳазрат Умар шундай дебдилар:

– Эй одам! Сен ўзингни «отаман» деб даъво қиляпсан. Яна «Ўғлим менга исён қилади, гапларимга қулоқ солмайди, менга азоб беради», деб нолияпсан. Аслида эса сен ўглингга исён этгансан. Сен ўглингга ёмонликларни раво кўрибсан. Унга сен ўзинг жафо қилибсан. Хатони сен қилгансан. Энди мен сенга нимани раво кўришим мумкин? Энди сенга мен қандай ёрдам берай? Энди ҳар не бўлса ҳам чидайсан — бошга тушганни кўз кўрар. Сен ўзингга ўзинг ёмонликни раво кўрибсан, бошқалардан айб қидирма.

Ривоятдан маълум бўляптики, биз излаётган жиноят йўлига бурилиш нуқтасини фақат онанинг ҳомиладорлик вақтидан эмас, балки ундан анча илгарироқдан изласак ҳам бўлар экан. Шарафли ҳадисларнинг бирида зикр этилишича, бола пок равишда туғиларкан. Унинг муъмин ёки кофир бўлмоқлиги эса ота-онанинг тарбиясига боғлиқ экан. Мазкур мазмунни суҳбатимиз мавзусига кўчирсак, боланинг туғри ёки жиноят йўлини танлаши ота-онанинг хатти-ҳаракати билан белгиланаркан. Айбдорларни мактабдан ёки милициядан қидирмоғимизда эса маъно йўқлигини инкор этмасак ҳам бўлар. Зотан, маълум нуқталарда уларнинг хатоси туфайли ҳам асосий бурилиш нуқтаси

содир бўлмоғи мумкинки, бу ҳақда ҳам ўрни келганда фикрлашамиз. Мазкур бобга яқун ясашдан аввал узоқ тарихга эга бўлган, кўпгина манбаларда турли кўринишда зикр этилган ривоятни эслаймиз:

Уч-тўрт ёшли гўдак қўшнисиникидан тухум олиб чиқиб онасига беради. Бола бу қилмишининг ўғирлик эканини билмайди. Тухум кўзига чиройли кўрингани учун олган. Ҳаром ва ҳалолнинг фарқига бориши лозим бўлган, аммо бунга амал қилмайдиган жоҳил она эса боласини қайтариш ўрнига тухумни унинг қўлидан олиб:

– Менинг ақлли болагинам, онасига меҳрибон ширингинам, – деб алқайди.

Бола эса қўшнисиникидан тухум олиб (ўғирлаб) чиқишни одат тусига киритади. Чунки онасининг мақтовларидан бу ишни хайрли деб билади. Оқибатда бола улгайгани сайин ўғирлик миқдори ҳам орта боради. Тухумдан товуққа, товуқдан қўйга... Ниҳоят у ашаддий жиноятчига айланади-ю, қўлга тушиб ўлимга ҳукм қилинади. Она эса ёлғиз ўғлига шафқат қилишларини сўраб ёлборади. Онанинг илтижолари эътиборсиз қолдирилиб, ўғри йигит дор остига келтирилади. Унга: «Сўнгги тилагингни айт, бажарайлик», дедилар. Йигит: «Ўлимим олдидан онажонимнинг тилларидан бир ўпай», деб илтимос қилди. Онани яқин келтирдилар. Йигит онасининг тилини ўпиш ўрнига тишлаб узиб ташлайди. Оломон «Бу қаттол бунча бемехр экан», деб уни лаънатлайди. Шунда йигит: «Мени жиноят йўлига буриб, дор остига олиб келган шу тилдир. Аввал у жазо олмоғи керак эди», деган экан.

Энди бозорда ўғирлик молни сотиб жазоланган йигитнинг отасини эслайлик: унинг тили фарзандига «Болам, сен ҳали ёшсан, бозорга интилаверма. Бозор катталарнинг ҳам ақлини олади, унда ҳар турли найранглар борки, яхши-ёмонни ажратишга ҳали сенинг мурғак ақлинг заифлик қилади. Биров сенга молини арзонроққа сотишга интилса билки, у мол гумонлидир. Кўпроқ фойда олиш ҳисси кўзларингни кўр қилиб қўймасин», дедимикин? Демагандир... Бу каби тан-

беҳларни ким бериши керак эди? Ота айблаётган милициями, суд идорасими ёки мактабми? Йигит белгиланган жазо муддатини ўтаб чиққанидан кейин, шубҳасиз, бўлиб ўтган воқеа оилада муҳокама қилинади. Ажаб, улар қандай хулосага келишаркин? Ота ёки она «Болам, энди бозорга йўлама, бу сен қиладиган иш эмас экан», дейишармикин? Бизнингча, улар тўғри хулоса чиқара олмасалар керак. Аксинча, қамоқдан қутқариб қолишга ёки бошқа ишларга сарфланган харажатларни чиқариб олишни ўйлашар. Ана шунда ҳаёт йўлидаги иккинчи бурилиш нуқтаси бошланмаса эди... Кўр ҳассасини бир марта йўқотади, дейишади. Басирлар эса кетма-кет йўқотаверадилар, афсусли жойи шунда...

Болалар аслида маълум бир оиланинг фарзанди, лекин бир вақтнинг ўзида эса жамиятнинг, мамлакатнинг фарзандидир. Ижтимоий-сиёсий ҳаёт нуқтаи назаридан қарасак, улар эртанинг тарихини яратувчиларидир. Оилавий томондан олсак, улар ҳам эрта-индин ота-она бўладилар. Эрта-индин улар ҳам ўз фарзандларини тарбиялайдилар. Айни замонда (агар ҳаёт бўлишса) ўз ота-оналарига меҳрибонлик қиладилар. Қуръони карим оятидаги таъбир билан айтилса, хокисорлик қанотларини пастлатмоқликлари (фарзанд ота-онанинг ҳузурида ўзини қанчалик хокисор тутса, шунчалик яхши) лозим бўлади. Бизнинг фарзандларимиз — бизнинг кексалигимиздир. Тўғри тарбия — хайрли оқибат, яъни саодатли кексалик. Ёмон тарбия — гам-аламга, хорликка қоришган қариликдир. Фақат бутина эмас, эл-юрт олдидаги бурчимизни бажара олмаганимиз оқибатида бўйнимизга тушадиган гуноҳдир. Айрим ота-оналар учун эса тавқи лаънатдир. Оллоҳ шундай бўлишдан асрасин, ҳидоятдан адаштирмасин.

Агар эътибор берилган бўлса, «Ким айбдор?» деган саволга аниқ жавоб қайтаролганимиз йўқ. Сўзларимиз қуруқ бўлиб қолмаслиги учун кичик тадқиқот утказдик. «Боланинг ёмон йўлга кириб кетишига ким айбдор?» деган саволни ўртага қўйиб, унга:

1. Ота-она;
2. Мактаб;

3. Милиция;
4. Маҳалла, қўни-қўшни;
5. Телевидение, видео деган жавобларни ҳавола қилдик.

Умумий ҳисобда, тахминан йигирма фоиз киши ота-она, ўн беш фоизи мактаб, ўн фоизи милиция, ўн беш фоизи маҳалла, қўни-қўшни, сўралганларнинг ўттиз беш фоизи телевидение, видео деган жавобни танладилар. Жавоблар ҳулосасини «умумий ҳисобда, тахминан» деб белгилаганимизнинг сабаби бор. Сўров бир эмас, бир неча жойларда, турли касб эгалари орасида ўтказилди. Жавоблар ҳам бир-биридан кескин фарқ қилди. Бир маҳалладаги сўровда иштирок этганлар ота-онани кўпроқ айбдор деб билсалар, бошқа маҳаллада аксинча бўлиб чиқди. Фақат бир жавоб: «телевидение ва видео айбдор» деган фикр барча ерда ғолиблигича қолаверди. Болалар қамоқхонасида фарзандларини йўқлаб келганларга шу савол берилганда «ота-она айбдор» деган жавоб ўн бир фоизни ташкил этди. «Милиция айбдор» деган жавоб эса энг кўп фоизни ташкил этди.

Мазкур тарздаги тадқиқот кенгроқ миқёсда, қайта-қайта ўтказилган тақдирда ҳам фоизлардаги фарқ ўзгариши мумкин, аммо мутлақ тўхтамга келиш мумкин эмас. Чунки жиноятларга доир ҳолатлар ҳамма ерда ҳар хил. Одамларнинг кузатиш нуқталари ҳам турлича. Таҳлил қобилиятлари ҳам бир хил эмас. Масалан, сўров муаллимлар орасида ўтказилса «ўқитувчи айбдор», деган жавоб энг кам фоизни ташкил қилиши тайин. Бир мактабдаги сўровимизда бу жавобга фақат биттагина одам овоз берибди. Милиция ходимлари орасидаги сўровнинг натижаси ҳам шунга яқин.

Болаларнинг жиноят йўлига киришига мактаб айбдор эмас, дегувчиларнинг далиллари бор: агар куну тун йигирма тўрт соатни ташкил этса, шундан 8–9 соати уйқуга кетади. Бола 5–6 соат мобайнида мактабда бўлади. Қолган пайт уйда, ота-онаси бағрида бўлади. Шу 5–6 соат мобайнида болага илм берилсинми ё тарбия қилинсинми? Дуруст, ҳозир «одоб дарси» тайин қилинди. Лекин болага бир ҳафтада бир-икки соатни

ташқил этувчи бу дарсда одоб бериб бўлармикин? Бу дарс саҳро бағрига томган ёмгир томчиси каби бўлмасмикин? Мактабда «ҳақорат ёмон илат», дейилса-ю, уйда отанинг тили ҳақоратдан бўшамаса. Бола қайси тарбияга оғади?

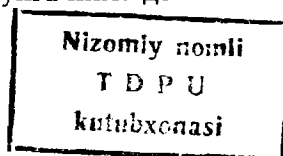
Агар ўсмирнинг гиёҳванд модда қабул қилаётганига шубҳа туғилса ёки бу ҳолат исботини топса, ота-онаси чақирилиб бу нохушлик билдирилса, қандай жавоб бўлишини тасаввур этиб кўринг. Ота ёки онанинг аксари «Огоҳлантирганингиз учун раҳмат», демайди, аксинча «Кўриб олганингиз менинг болам, нуқул ёмонлайсиз», деб жанжал кўтаради. Шундай воқеага гувоҳмиз. Мактабнинг огоҳлантиришига қулоқ осмаган ота-она вақт ўтиб, бола қамоққа тушганида ҳам мактабни айблашдан тоймади. Айрим ҳолларда мактабнинг айби борлиги инкор этилмайди. Аммо мазкур ҳолатда мактаб мутлақ айбсиз. Бола гиёҳванд модда қабул қилишни мактабда ўрганмаган эди.

Якшанба кунини шомга яқин маҳаллага хабар келади: мактаб ҳожатхонасида уч ўсмир гиёҳванд модда қабул қилаётган экан. Маҳалла фаоллари билан милиция нозири воқеа жойига боришади. Кайфдаги болалар милицияга эмас, маҳалла идорасига олиб келинади. Уйларига қўнғироқ қилинади. Бирининг отаси «Боришга вақтим йўқ», деб жавоб беради. «Ўғлингиз гиёҳванд модда қабул қилар экан, шунини биласизми?» деб сўралганда «Биламан, нима қилсаларинг, қилаверинглар», деган жавоб бўлади. Уч ўсмирнинг ота-оналари ҳам мактабни айблашлари ажабланарли. Мактаб ҳожатхонасида чекишса, мактаб айбдор бўлиб қолмайди-ку?

«Ким айбдор?» масаласидаги талашув азалдан мавжуд. XX асрнинг сўнгги ўн йиллигидаги жавоблар баҳсида «телевидение» деган фикр тобора кенгроқ ўрин ола бошлади. Телевидение ва видео айниқса шарқона тарбия, одоб билан чиқиша олмай қолди. Франциялик ёзувчи Ги Де Мопассан беҳаё воқеаларни тасвир этиши билан олам аро машҳур бўлган. Ҳиндистонлик улуғ адиб Тагор «Ишқилиб менинг

халқимга Мопассан етиб келмасин», деб умид қилган экан. Тагор миллатига хос одобни сақлаш қайғусида шундай деган. Ҳинд киноларида севишганларнинг оғизбурун уриштиришларини кўрсатмаслик шу одоб талаби асосидадир. Не ажабки, айти шу Ҳиндистондаги яширин киностудиялар ишлаб чиқараётган беҳаё фильмлар дунёда етакчи ўринларда ҳисобланади. Бугунги ўсмир-ёшларга Отеллонинг рашкли муҳаббати бегона, Отабек ва Кумушнинг тақдирини йиглаб ўқимайдилар. Уларда сурур (романтика) йўқми ёки қаҳри қаттиқ бўлиб ўсяптиларми? Гарб кинолари сел каби ёғдираётган «Эркин муҳаббат гоёси», яъни истаган кишиси билан ит сингари қўшилиб кетавериш одати одамийлик одобидан голиб келяптими?

Россия телевидениесига машғум фожиа ҳақида хабар бериб, бунда Гарб кинолари айбланди. Маълум бўлишича, ўн олти ёшли ўсмир уйига сал кечроқ келганида онаси ва акалари томонидан танбеҳ эшилади. Бу танбеҳ унга ёқмай, ошхонадан болга кўтариб чиқиб онаси билан акаларини совуққонлик билан чопиб ташлайди. Қўрқиб кетган укасига пул бериб, бувисиникига жўнатади. Ўзи эса хотиржам ҳолда кучага чиқиб, пивохомага боради. Мен унинг жавобларини эшитиб ҳайратга тушдим. У ўзини мутлақ айбдор ҳис қилмади. Ўз эркини ҳимоя қилган эмиш. Назаримда фақат руҳий касал одамгина ўз онасини чопиб ташлаши мумкин. Бу ўсмирда руҳий хасталик аломати сезилмади. Сухбатлашаётган мухбирнинг таъкидлашича, йигитча зулм, ўлдиришларни акс эттирган бир фильмни саксон олти марта кўрган экан. Мухбирнинг фикрича, айнан шу кино гоёси болани совуққон қилиб қўйган ва оқибатда онасини чопаётганда қўли қалтирамаган. Мухбирнинг хулосасига эътироз билдирмаймиз. Бироқ, бир саволни ўртага ташлаб, фикрлашга даъват қиламиз: телевидение йўқ пайтида, бемаъни кинолар ишланмаган даврларда ҳам жиноятлар бўлиб турарди. Бунга нима деймиз?

926818

БҮЙСУНМАС БОЛАЛАР

- *Учдан бошланган жиноят*
- *Ёлгон — ёвузлик тимсоли*
- *Японлар болани жазоламайди*
- *Дўстлик ва хонлик*

Тарбияга оид илмий асарларда «тарбияси огир болалар», «огир болалар» деган атамаларни учрата-миз. Булар русча атамаларнинг сўзма-сўз таржимаси, биз тилимизда мавжуд «бўйсунмас» иборасини маъқул топдик. Чунки тарбия огир бўлмайди, тарбия мезонларига бўйсунмайдиганлар бўлади. Бундайларни халқда турли ном билан атайдилар: «шум», «шумтака», «бевош», «безори», «хулиган»... «Хулиган» — англиялик бир безорининг насаби (фамилияси), ҳеч кимга сўз бермай, жанжал қилишда ном чиқарган бу йигитнинг насаби дунё бўйича атамага айланиб қолган. Авваллари безори болаларни «самарска» деб ҳам аташарди. Уттизинчи йилларда Самара шаҳридан ёпирилиб келган оч-юпун болалар ўғирлик, талончилик билан шугулланишган. Халқ шуларга ўхшаган болаларни «самарска» деб атаган. Бундай болаларни шўхлик билан жиноятчи орасидаги тоифа десак ҳам булар. Шўхлик меъёридан ошса, шумлик бошланади, бу ҳам вақтида тўхтатилмаса, жиноят эшикларини очади. Шу сабабли ҳам халқда «Шўх бўлса майли-ю, шум бўлмасин», деган гап бор.

Мазкур бобнинг сарлавҳасини «Қандай болалар жиноят йўлига кирадилар?» деб номласак ҳам буларди. Бу саволга ҳар ким ҳар хил жавоб қайтаради. Бўйсунмас болалар фақат ўсмир ёшида эмас, балки барча ёшларда учрайди. Бўйсунмаслар кимлар? Фақат жиноятчилар ёки жиноят кўчаси томон бурилаётганларми? Булар барчалари, албатта, қамоқхона шўрвасини тотиб кўрадиларми? Йўқ. Бўйсунмаслик аввало нотўғри тарбиянинг ёки болага нисбатан нотўғри муносабатнинг натижаси. Бир неча марта қамалган одам бўйсунмасликнинг бошланишини, юқоридаги таъбир

билан айтсак, бурилиш нуқтасини айнан ўзига бўлган адолатсиз муносабатда кўради. Унинг айтишича, еттинчи синфда ўқиётганида муаллим уни ўғирликда айблайдди. Гумон исбот этилмаса-да, кўпнинг ҳузурида уни изза қилади. Муаллим ўз хаёлида ўқувчини шу тарзда тарбия қилган. Бу ерда нотўғри тарбия ҳам адолатсиз муносабат бир нуқтада учрашиб, боланинг руҳиятини парчалаб ташлаган. Унинг қалбида буй-сунмаслик, ўзига хос исён туғилган. «Сен мени ўғри дедингми, ўғирлаш мана бунақа бўлади», деб ўч олмоқчи бўлган. Ислом динига хос тарбия усулларига кўра, киши бир нотўғри иш қилса, унинг хатосини биродари, албатта, айтиши шарт. Лекин кўпнинг орасида изза қилиш ёки шармандасини чиқариш йўли билан эмас, якка ўзига холи жойда босиқлик билан тушунтириши керак. Мустабид тузум тарбия усули бунга рад этди. Кўпнинг таъсири — «коллектив» тарбияни маъқул кўрди. Ҳолбуки кўпчилик ҳамини ҳам тўғри хулоса чиқаравермайди. Кўпчилик ўзининг фикрига эмас, балки жамоанинг етакчи шахсининг гапига қарайди.

Мактабда энг кўп қўлланиладиган баҳона — «дафтарим уйда қолибди». Бир синфда шундай ҳол юз берганида муаллим «Болалар, ўртоғингиз дарс тайёрламагани учун баҳона қилиб алдамаяптими, уйига бориб дафтарини олиб келсинми?» деб сўрайди. Болалар бу таклифга юз фоиз қўшилишади. Муаллим уша ўқувчини синфдан чиқариб, «Кетмай шу ерда тур», деб даҳлизда қолдириб қайтади-да: «Болалар, кўчада қор ёғяпти. Совуқда ўртоғингиз қийналади. Балки, сирпаниб йиқилиб тушар, балки оёгини синдириб олар, балки машина ураб кетар. Уни шу пайтда уйига юбориб тўғри қилдикми, балки, бизни алдамаяптими, юбормасак бўларди, а?» дейди. Болалар яна бир овоздан «Тўғри, юбормаслик керак эди, чақириб келайлик», дейишади. Муаллим бу ўринда тарбиянинг яхши, ишончли усулини қўллаган. Бу ўринда болаларнинг бир-бирларига меҳр-муҳаббатлари, бир-бирларининг тақдирларига бефарқ қарамасликлари йўлидаги тарбияни ҳам кўраемиз.

Биз «бўйсунмас» деб таърифлаётган болаларнинг турли тоифалари мавжуд. Шулардан бири қўполлиги, шумлиги, интизомсизлиги билан ажралиб туради. Мактабда ҳам, маҳалла-кўйда ҳам бу болалардан бешишади. Бу болалар охир-оқибат жиноятчига айланади, деб ўйлашади. Бизнингча, бу хато фикр. Шумтакаларнинг барчаси ҳам жиноят оламига қараб юрмайди. Катталар уларни тушунишга ҳаракат қилишлари керак. Интизомсизликлари сабабини аниқлаш зарур. Шундай сабаблардан бири уларнинг ўйинқароқлигида бўлиши мумкин. Бундай болаларда ички ғайрат, ички ҳаяжон ва шунга яраша маълум бир нарсага ёки ҳолатга нисбатан кучли қаршилиқ ҳам мавжуд бўлади. Бундай болалар ҳақида сўз кетса, «ўт-оловнинг ўзи» деб таъриф ҳам берилади. Демак, катталар ўша «ўт-олов»нинг алангасидан тўғри фойдаланишни билишлари керак бўлади. Бундай болаларга майда иш, айтайлик, гуручнинг курмагини тозалашни буюрсангиз, аввало, бўйин товлайди, зўрласангиз, вазифани чала бажаради. Майда ишларни қилишда юраги сиқилиб кетади. Ўқишга муносабатлари ҳам шундай. Ўзларига ёқмаган фанлардан қочишга ҳаракат қилишади. Бундай болаларга куч талаб қиладиган, қизиқарлироқ иш топширилса, бажонидил бажаришади.

Бир мактабнинг спорт майдончаси гоят чанг бўлиб, болалар тўп ўйнаганда девор ортидаги хонадон азият чекаркан. Ҳам болаларнинг шовқини, ҳам чангдан безган хонадон соҳиби ҳар куни болалар билан уришади, ҳайдайди. Болалар ўйинни бир зум бас қилишади. Кейин яна давом эттираверишади. Можаро тўхтовсиз давом этади. Ман этилган ишни бажариш ёки ўйинни янада баравж ўйнаш болаларга хос одат. Шу боис ман этишдан аввал ўринга ўрин бошқа бирон юмушни таклиф этиб кўриш керак. Ўша хонадон эгаси болаларни ҳақоратлаб, ҳадеб ҳайдайвермасдан бошқача йўл тутиши мумкинмиди? Айтайлик, болалар ўйинни бошлаганда челақ кўтариб чиқиб, «Болаларим, мен сизларга сув сепиб берай, чанг ютманглар, сизларга ачинапман», деб иш бошласа, шубҳасиз,

болалар: «Амаки, ўзимиз сепамиз», деб челақни қўлдан олишади. Биринчи сафар чала-чулпа бўлса ҳам ўзлари сув сепадилар. Лекин бу билан масала ҳал бўлмайди. Сув сепишни болалар дарровгина одат қила қолмайдилар. Бунинг учун у киши бу одобга даъватни чидам билан, бир неча марта такрорлаши зарур бўлади. Агар қўшнилари билан келишиб, пул йигиб резина ичак сотиб олиб беришса, яна яхши. Бу ҳолатда болаларни ҳайдашга эмас, уларни спортнинг бу тури билан мунтазам шуғулланишга даъват этиш мақсадга мувофиқдир. Спорт майдончасини чангитиб тўп сурган бола яхшими ё ҳожатхонада биқиниб гиёҳванд модда қабул қилаётганими?

Яна бир тоифа болалар борки, булар аввалгиларининг аксидир. Аввалгиларида ички ғайрат бўлса, буларига ялқовлик, дангасалик, беғамлик, лоқайдлик ҳукмронлик қилади. Аввалгилари бир ишни рад этиб, иккинчисини жони дили билан бажарса, булари учун ҳар қандай иш жоннинг азоби ҳисобланади. Булари майдонни чангитиб тўп суришга ҳам эринишади. Латифанамо бир ривоят бор: икки ялқов ётган уйга ўт кетибди. Улар ўринларидан туриб қочишга ҳам, ёрдам сўрашга ҳам эриниб ётаверишибди. Олов бирининг оёғини куйдира бошлаганда эринибгина «Эй, Худо!» деб қўйибди. Шунда иккинчиси шеригига «Мен учун ҳам Худо деб қўйгин», деган экан. Катталар орасида ҳам бундайлар топилади. Дангасалиқда суяги қотган катталарни тарбия этиш мумкинмасдир. Аммо болалик ва ўсмирликда уриниб кўриш керак. Бу ҳолатда катталардан чидам ва қўнт билан биргалиқда зийраклик ҳам талаб қилинади. Ҳар қандай ялқов болада йилт этган ғайрат чўғи, оз бўлса-да, нимагадир нисбатан қизиқиши мавжуд экан, ана шу чўғни, қизиқишни вақтида илғаб ола билиш зарур. Ана шу чўғни аланга олдириш тарбиячининг бурчи ҳисобланади. Ана энди икки тоифа бола сизга рўпара қилиниб, «Буларнинг қай бири жиноятга мойил», дейилса, шумтакаларни кўрсатарсиз. Ҳолбуки, дангасаларнинг жиноятчига айланишлари эҳтимоли ҳам кам эмас. Ялқовларни жиноятга нима даъват этади?

Улар ҳам бошқалар каби яшашни, маишатлар денгизда сузиб юришни орзу қилишади. Уларнинг маълум бир қисми тақдирга тан бериб, «берсанг — ейман, урсанг — уламан» қабилда яшайвериши мумкин. Озроқ қисми эса ўз олдига: «Нима учун у яхши яшайди-ю, мен муҳтожликда кун кўришим керак?» деган саволни қўйиб, уни ўзича ҳал қилмоқчи бўлади. Ялқов «У гайратли бўлгани учун яхши яшайпти, сенам жон куйдиргин», деган ҳақиқатни четлаб ўтиб, енгилроқ йўлни излайди. Бу йўл, шубҳасиз, уни жиноят оламига етаклайди. Шумтака жиноят оламига адашиб кириши мумкин ва агар интилса, ундан чиқиб кета олади. Ялқов эса онгли равишда киради, ундан чиқиб кетишга интилмайди. Бу оламда у ўзи орзу қилгандек яйраб-яшнамайди. Хорлик ва хўрликнинг турли кўринишларини татиб кўради.

Бўйсунмас болаларнинг яна бир тоифаси ёлгончиликка хос бўлади. Исломиёв жиҳатдан ёлгончилик оғир гуноҳлардан ҳисобланади. Кўп жиноятларнинг туғилиши айнан шу ёлгондан бошланади, десак фикримизга қўшиларсиз. Французларнинг буюк адаби Виктор Гюго: «Ёлгончилик — ёвузлик тимсоли», деган экан. Яна бир ёзувчи Жюль Ренар эса «Ёлгончилик — ўғирликдан баттар», деб таъриф берган. Болалиқдан юқтирилган бу хасталикни кейин даволаш қийин. Буни гиёҳвандликка қиёслаш ҳам мумкин. Агар бу одам ёлгондан сал нари кетса, атрофидагиларнинг барчаси унга зерикарли туюла бошлайди. Рус адаби Антон Чехов «Ёлгончи улаётганида ҳам ёлгон гапириб ўлади», деганида мутлақо ҳақ эди. Шу ўринда катталар боладаги қуруқ ёлгон билан хаёлотта мойилликни (фантазияни) ажратиб ола билишлари керак. Киши янглишган пайтда буни сезиш қийин эмас, аммо алдаётганида ҳамма ҳам фарқлавермайди. Агар ёлгон ҳақиқат каби бир хил бўлганда алдовнинг тескарисини тушуниш билан масала ҳал бўларди. Ҳақиқат битта. Унинг акси бўлмиш ёлгоннинг қиёфаси беҳисоб, унинг ҳад-чегараси ҳам йўқ. Шу боис бола ёлгон ишлата бошлаганида ниҳоятда эҳтиёткорлик билан муносабат билдириш керак. Айрим болаларда хаёлот қуввати анча кучли бўлиб,

орзу қанотида учишни хушлайдилар. Баъзан орзулари ҳақиқат каби кўриниши ҳам мумкин. Катталар бу пайтда уларнинг орзуларини парчалаб, хаёлларини бўғиб қўймасликлари лозим. Ўт-олов болаларнинг ғайратини тўғри йўналтириш қанчалик зарур бўлса, бу орзуларни ҳам жонлантиришга ёрдам бериш шунчалик муҳимдир. Олти ёшли бола ариқ бўйида ўйнаб туриб, калишини сувга тушириб юборади-да, онасига келиб: «Ойи-чи, ойи, биз ка-атта балиқ тутдик», дейди. Она: «Тутган балигинг қани?» деб сўраганида бола: «Ўша балиқ калишимни кийиб қочиб кетди», деб жавоб беради. Шунда она: «Ёмон балиқ экан-да, энди ариқ бўйида ўйнама, калишингни эҳтиёт қил», қабилида ширин гап билан болани овутиши ёки «Калишингни йўқотдингми, ҳали мени алдамоқчимисан?» деб калтаклаб қолиши ҳам мумкин. Боланинг ёлгон гапиришини оилада кўп учратамиз. Агар бола ёмон иш қилиб қўйса, бунга яраша жазо олишини билади ва бу жазодан қочиш чорасини излайди. Зўрлик мавжуд жой ёлгончиликнинг туғилиши учун энг қулай муҳит ҳисобланади. Унинг учун энг яхши чора — алдов. Агар алдови иш бериб жазодан қутулиб қолса, бу чорага тобора банди бўлиб бораверади. Бола елкасида қанчалик оғир юк борлигини фаҳмламайди, билмайди. Дастлабки ёлгонини давом эттириш, уни қувватлаш, ҳақиқатга айлантириш учун яна ўнлаб ёлгонларни тўқийди. Ўн эмас, минг ёлгон тўқиганида ҳам ҳақиқатга айланмаслигини у ҳали англаб етмайди. Катталар эса алдовга турли муносабатда бўлишади. Айримлар «Мураббони мушук еб қўйди», деган алдовга қулимсираб қўя қоладилар. Баъзилар «Пиёлани опам синдирди» каби алдовдан газабланиб кетадилар. Бу уринда фарзандига «Нима ёмон иш қилсанг ҳам ўзинг тан олгин, тўғриси гапирсанг, жазоламайман», деб тарбия берувчиларнинг услубини маъқуллаш мумкин. Болада ёлгончиликнинг туғилишига асосан катталардан қутилажак жазо ваҳимаси сабаб бўлади. Японияда узоқ йил ишлаб келган одамдан «Японлар болаларини қайси усудда жазолашади?» деб сўралганида, «Японларда

болани жазолаш деган гап йуқ», деб жавоб қайтарган эди. Хулди шунга ўхшаш яҳудийларнинг тарбиясида ҳам болалар қаттиқ жазоланмайди, балки ҳар томондан авайлаб-асралади. Уларда фарзанд илоҳий муъжиза сифатида улуғланади. Биз бирон танишимиз ёки меҳмонга боламизни таништирсак «Ўғлингиз азамат йигит бўлиб қолибди-ку», деган лутфига жавобан «Азамат-ку, лекин сал ялқовроқ-да (ёки сал аҳмоқроқ-да)», деймиз. Яҳудийларда бунақасини учратмайсиз. Улар болаларини фақат мақтайдилар. Зеҳни паст бўлса ҳам «Менинг болам шундай ақлики...» деб алқайдилар. Биз эса ҳалиги «сал аҳмоқроқ-да» деган гапимизни боламизнинг ўзига эшиттириб айтамыз ва бу билан ундаги яхшилик уруғларини қуритишга хизмат қилиб қўйганимизни фаҳмламаймиз.

Бир аёл овқатга уннаётиб гўдагини катта қизига беради-да, «Укангга яхши қара, йиқитсанг — ўлдираман», деб пўписа қилади. Бундай пўписаларни кўп эшитамиз, қуруқ гап эканини ҳам биламиз. Иттифоқо, қизча укасини йиқитиб юборади, табиий-ки, гўдак йиглайди. Боланинг йигисини эшитган аёл пиёз тўғраётган пичогини қўйишни ҳам унутиб, шошиб кўчага чиқади. Онасининг қўлида пичоқ кўрган қизча «йиқитсанг — ўлдираман», деган пўписани эслайди-ю, қўрққанидан тилдан қолади. Гарчи она қизини ўлдиришни хаёл қилмаган бўлса-да, уни турли сабаблар билан тез-тез жазолаб турган ва сўнги пўписа ҳам болага амалга ошувчи иш бўлиб туюлган. Бунга ўхшаган воқеа ўзгача оқибат билан тугаши ҳам мумкин. Жамиятда оз бўлса-да, боланинг уйдан қочиб кетиш ҳолати учраб туради. Қочиб кетишнинг сабабларидан бири ота-онанинг нобоплиги — ароқхўрлиги ёки тинмай жанжаллашишлари бўлса, иккинчиси айнан ўша қўрқувдир. Яна бир сабаб борки, бу ҳақда кейинроқ фикрлашамиз.

Болалар ўзларига нисбатан эътиборсизлик мавжудлигини сезсалар ҳам баъзан ёлгон тўқий бошлайдилар. Бунақа ҳол кўп болали оилаларда учрайди.

Тўғри, ота-она учун барча фарзанд бир — суюмли. Беш бармоқнинг қай бирини тишламанг, огрийди. Аммо ота-она ўзлари билмаган тарзда фарзандларидан бирига кўпроқ, иккинчисига камроқ эътибор беришлари мумкин. Агар болалардан бири нимжонроқ ёки касал-вандроқ бўлса, унга кўпроқ парвона бўлинади. Бу парвоналик бошқа фарзандга ўзгача туюлади. Болалик онги «Аканг (ёки уканг) касал, онанг (ёки отанг) шу сабабдан унга кўпроқ қарашади», демайди. Аксинча, «Мендан кўра уни кўпроқ яхши кўришади», деган ўксикли хулосага келади. Мактабда айрим муаллимлар суюкли ва ёқимсиз ўқувчиларига муносабатларини ошкор қилиб қўядилар. Агар уйда ўксиган бола синфда ҳам шундай эътиборда бўлса, унда атрофидагиларга нисбатан норозилик, ҳатто нафрат уйғонади. Ўзини эътиборлилар қаторида кўриш учун ёлгондан фойдаланади. Уйда мактаб ҳақида, мактабда уй ҳақида ёлгон гапларни айта бошлайди.

Дўстлик ҳақидаги нотўғри тушунча ҳам болани ёлгон айтишга мажбур қилади. Агар ўртоғи бирон ноҳўя иш қилган бўлса, бола унинг айбини яшириш учун ёлгон сўзлайди. Болага айбни яшириш эмас, хатони тузатишга ёрдам бериш — чин дўстликдир, деган тушунчани сингдириш осон эмас. Орада «хоинлик» деган тушунча ҳам бор. Агар бола дўстининг айбини ошкор қилса унга «хоин» деган тавқи лаънат ёпиштирилади. Демак, ёлгоннинг биринчи сабаби дўстининг тақдиридан чинакамига қайгуриш бўлса, иккинчиси «хоин» деган ном олишдан кўрқичдир. Кўриниб турибдики, ёлгоннинг илдизларидан бири кўрқувнинг яна бир турига тақалаяпти. Илдизлардан яна бири иккиюзламачилик, лаганбардорликка ҳам бориб уланади. Юқорида зикр этганимиз — атрофидагиларнинг диққатини ўзига жалб этиш истаги болани шу йўлга ундайди. Бошқаларни ёмонлаш учун ёлгон тўқилади.

Ёлгон хусусида сўз юритганда ҳазрат Алишер Навоийнинг танбеҳларини тилга олмасак бўлмас. Ҳазрат дебдиларки: «Ҳар кимнингки сўзи ёлгон, ёлгонлиги

билингач — уятга қолгон. Ёлгонни чиндек гапирувчи сўз устамони — кумушга олтин қоплаб сотувчи заргар. Ёлгон — афсоналар билан уйқу келтирувчи, ёлгончи — алаҳловчи. Ёлгон гапирувчи гафлатдадир. Сўзнинг бир-биридан фарқи кўпдир. Аммо ёлгондан ёмонроқ тури йўқдир. Ёлгон гапириш билан ўз вақтини ўтказувчи одам, бу қилиги ёмон туюлиш ўрнига, кишиларни алдагани билан фахрланади ҳам. Ёлгончи ўз гапига гўллик билан қулоқ солувчини топса, уларга ёлгонни чинга ўтказса, муродига етган бўлади. Ёлгончи ҳақ қошида гуноҳкор, халқ олдига шарманда. Бундай кишининг беор юзи ёмонликка ўтирилган бўлади. Бундай наҳсга ботган одам қутлуғ уйдан нари бўлмай.

Байт:

*Ул кишини қутлуғ эвдин ташқари сурмак керак,
Қутлуғ эв дунёдурур, яъники, ўлтурмак керак».*

Яъниким, ёлгон сўзлагувчини қутлуғ уйдан суриб чиқармоқ керак. Ҳазрат Навоий «қутлуғ уй» деб дунёни назарда тутяптилар, суриб чиқармоқдан мурод эса ўлдирмоқдир. Демак, ёлгончининг жазоси ўлимдир. Бу ўринда Навоий ҳазратлари ўлим жазосини тайин этганларида жисмоний маҳв этилмоқни назарда тутмаган бўлсалар керак. Бунда кишидаги ёлгонни ўлдирмоқлик, уни ёлгонлардан холис этмоқликка ундалгандир. Яна бир танбеҳда ҳазрат Алишер Навоий дейдиларким: «Кимки ёлгон сўзни бировга тўнкагай, ўз қора юзини ётга булғагай. Озгина ёлгон ҳам улут гуноҳдир. Озгина заҳар ҳам ҳалок қилгувчидир.

Байт:

*Заҳрнинг оз эса миқдори дағи муҳлиқдур,
Игнанинг нўти заиф эрса дағи кўр қилур»*

Таъкид этилмоқдаким, заҳарнинг озгинаси ҳам кишини ўлдиради. Игнанинг учи кучсиздай бўлса ҳам кишини кўр қилади. Навоий ҳазратларининг зикр этилмиш фикрлари катталарга хос. Биз ўрганаётган

ёшларнинг тоифаси вақтида тарбия топмас экан, жиноят кўчасига кириб кетмаган тақдирда ҳам наҳсга ботгани ҳолда халқ олдида шарманда бўларкан. Ўзининг шарманда бўлгани майли, лекин унинг зурриётидан нимани кутиш мумкин? У боласини қай йўсинда тарбия этар экан? «Болам, мен кичиклигимда ёлгончилик касалига мубтало бўлиб, маънан қашшоқлашдим, эл аро обрўсизландим, сен бу хасталиқдан қоч», демоқликка фаросати етармикин? Навоий ҳазратларининг таъбирларига қайтсак, болани ёлгондан қайтармаслик унга аста-секин таъсир этувчи заҳар бериш билан баробар экан. Агар бола бирон овқатдан заҳарланса, дарров чора кўриш бошланади. Руҳий оламининг заҳарланаётганини билиб туриб нега чора-тадбир кўрилмаydi?

Бир бола асабийроқ — арзимаган нарсага жазавога тушади, иккинчиси димоғдор, учинчиси мақтанчоқ, тўртинчиси аразчи, яна ҳасадагўй, жиззаки, такаббур, шуҳратпараст... Булар қисман туғма бўлиши эҳтимол, лекин мазкур иллатларнинг туғилишига катталарнинг болага нисбатан эътибори сабабчидир. Бу иллатга учраган болалар билан жамоа орасида ўзига хос келишмовчилик, баъзан тўқнашув вужудга келади. Ана шу тўқнашувда эзилаётган боланинг жиноят кўчасига бурилиб кетиши осонроқ кечади. Биз яхшилик олами деб атаётган жамоада бола доимий камситилиши эвазига ҳеч нима олмайди. У жиноят оламида баттарроқ камситилиши мумкин, лекин бунинг эвазига у моддий рағбат олади. Бола учун шу рағбат ҳам муҳимроқдир. Ундан ташқари, жиноят олами бағрига олган болани яхшилик оламидаги эътиборсизлик, камситишлардан асрайди. Кечагина синфда биров менсимайдиган бола жиноятчи тўдага аралашиб қолса, унга нисбатан бўлган эътибор ўзгаради. Унга зўрлик қилиб юрганлар ҳам энди ўзларини тиядилар. Камситилган болага айнан шу эътиборнинг ўзгариши муҳим бўлиб туюлади. Бу маҳалда у оқибатни ўйламаydi.

Бўйсунмас болалар орасида ёмон ўқийдиганлар алоҳида ажралиб туради. Ёмон ўқийдиганлардан мактаб аҳли безор бўлади, улардан тезроқ қутулиш чорасини

излашади. Агар мажбурий таълим қонуни бўлмаганда эди, мактабнинг ўзи кўп болаларни бешинчи-олтинчи синфданоқ ҳайдаб юборган буларди. Собиқ иттифоқ даврида мактаб бундай болаларга то саккизинчини битиргунича чидарди. Сунг ҳунар билим юртларига жўнатишга уринишарди. Ўша даврдаги тадқиқотлар хулосасига кўра, мактаб ўқувчиларига нисбатан ҳунар билим юрти талабалари орасида жиноятга мойиллик кўпроқ эди. Чунки саккиз йил бадалида мактабнинг қаттиқ назоратида турган бола ҳунар билим юртига боргач, озодликка чиққан қушдек ўзини эркин ҳис қилади. То билим юрти муаллимлари унинг феълини англаб етгунларича у истаган қилиқларини қилаверади. Ўсмир уйдан ҳам, маҳалла назоратидан ҳам узоқлашгач, жиноят кўчасига яқинлашиб қоларди. Айрим ўсмирлар бу янги ҳаётга кўникмай ўқишни ташлашарди. Боланинг ёмон томонга ўзгараётганини сезган айрим ота-оналарнинг ўзлари фарзандларини билим юртидан чиқариб олиб яна мактабга қайтарардилар. «Нима бўлса ҳам ўқиш битгунича шу мактабда юра турсин», деб ялинардилар. Улар учун бу нуқтада боланинг ўқиши, илм олиши муҳим эмас, муҳими — бола ярим кун бўлса-да, назорат остида юради.

Ёмон ўқийдиган болаларга нисбатан кўпинча нотўғри муносабатда бўлишади. Диққат қилиш лозимки, зеҳн бобида барча бола тенг эмас. Бирови муаллимнинг гапини дарров англайди, дарс мавзусини синфнинг ўзидаёқ ўзлаштиради. Айрим болаларга Пифагор теоремасини йигирма йил ўргатинг — фойдаси йўқ, ўзлаштира олмайди. Демак, ўқишни истаса ҳам зеҳни пастлиги туфайли ўзлаштира олмайдиганлар бор, зеҳнли бўла туриб дангасалик қиладиганлар мавжуд. Мактаб ҳам, ота-она ҳам буни ажратиб олишлари шарт. «Фалончи аъло ўқийди, нега сен ёмон ўқийсан?» деб болани сиқувга олавермаслик керак. Баъзан «фалончи қамалибди», деган хабарга жавобан «Ўзи мактабда ёмон ўқирди», деган гапларни эшитамиз. Бу хулосаларда асос кам. Бир неча мактабдаги ҳолат ўрганилганда

маълум бўлдики, ёмон ўқийдиган болаларнинг тўрт-беш фоизигина оқибатда жиноят йўлига кирар экан. Қамоқдаги болаларнинг етмиш беш-саксон фоизида яхши ўқишга қобилият мавжудлиги, истак борлиги аниқланди.

Биз бўйсунмасликка асос бўлувчи айрим иллатларни жиноят кўчасига бошловчи омил, деб таърифлаяпмиз. Аслида эса бу иллатларнинг барчаси жиноятнинг кичик кўринишидир.

Этиборингизга ҳавола этилган муаммолардан келиб чиққан ҳолда фикрларни жамлашга ҳаракат қилайлик. Бўйсунмас болаларни гуруҳларга бўлиб ўрганайлик:

Биринчи гуруҳга жамият билан очиқчасига келиша олмайдиганлар киради. Улар жамиятда одат тусига кириб қолган барча нарсалардан норози бўладилар. Бу норозилиklarини амалда намоён этишга уринадилар. Хушахлоқлик талабларини рад этиб, бадахлоқликни касб қилиш уларни бошқалардан ажратиб туради. Бу болаларда дўстлик, қаҳрамонлик ҳақидаги тушунча бузилган, беҳаёлик, уятсизлик эса очиқ кўринишда бўлади. Бу бўйсунмаслар бошқалардан фарқли ўлароқ, қўпол муомалали, сурбет, уришқоқ, босқинчиликка мойил, дарғазабдирлар. Худбинлик, ўзгалар тақдирига бефарқлик, танбаллик, манфаатпарастлик, юлгичлик, боқимандалик каби иллатлар оқибатда буларни жиноят оламининг бандаларига айлантириб қўяди. Тарбия бобида барчани азобга солувчилар ҳам айнан шу тоифадаги болалардир. Биз бу каби болаларга бир оз насихат қиламиз-у, сўнг «Бу безбетга гап таъсир қилмайди», деб нари кетамиз. Назаримизда бундай болаларнинг борар жойи тайин — қамоқ. Биз, катгалар айна шу нуқтада хатога йўл қўямиз. Боласининг бебошлигидан куйган айрим ота-оналар ҳатто «Майли қамашсин, ўша ёқдан одам бўлиб чиқади», дейдилар. Бу гоёт янглиш фикрдир. Тўғри, қамоқда боланинг кўзи очилиши мумкин. Аммо акси бўлиб чиқса-чи? Биз биринчи оғир гуруҳга мансуб деб билган болалар иллатларга бутунлай кўмилиб кетмаган. Уларда ҳам яхши фазилатлар бор.

Айнан шу фазилатлар уларни тарбиялашда «олтин калит» вазифасини ўтаб беради. Улардаги сергайратлик, ўз муддаосига етишдаги матонат, ҳар соҳада ўзини биринчи қилиб кўрсатишдаги интилиш фазилатидан тарбиячи усталик билан фойдаланиши керак. Бу худди атом қувватини қаёққа қараб йўналтиришга ўхшайди. Атомдан бомба ясаб, портлатиб ҳамма ёқни вайрон қилиш ёки электр қуввати олиб атрофни чарогон қилиш мумкин. Боланинг тақдири ҳам шундай.

Иккинчи гуруҳга мансуб болалар аввало хоҳиш-истакларининг беқарорлиги билан ажралиб туришади. Уларда бир нарсага қатъий интилиш йўқ. Бундай болалар биринчи гуруҳга мансуб тенгдошларига эргашмоқликни маъқул кўришади. Аммо улар каби жамиятдаги ахлоқий талабларга очиқ қарши чиқа олишмайди. Улар ўзларига нисбатан ожизроқ болаларга ҳукм ўтказиш йўли билан маълум мавқени эгаллашни маъқул кўришади.

Бир маҳалада беш-олти бола ўйнаётган эди. Шу кўчада турувчи бола уйдан чиқди-ю, ўйинга қўшилмади. Уни бошқалар чорлашмади. Бир оздан сўнг болалар ўйинни бас қилиб тарқалишди. Қўшилмаган боланинг ўзи ёлғиз қолди. У аввалига бир ўзи ўйнай бошлади. Кейин бошқа болалар кўришиб, ўйинга қўшилдилар. Бунга ўхшаш ҳолни кўп учратамиз, аммо аҳамият бермаймиз. Бола аввалги ўйинга нима учун қўшилмади? Ўйиндаги болалар ундан зўрроқмиди? У оддий ўйинчи эмас, етакчи бўлиш истагида эдими? Кейинги ўйинда у ниятига етди — даврабоши бўлди. Аҳамият беринг: у мақсадга эришишга шошилмади, сабр қилди, кутди. Дастлабки даврада ўйнаётган болалар уни нима учун ўйинга қўшишмади? Ундаги даврабошилиқ даъвосини билишармиди ё бошқа иллатлари туфайли ёқтиришмасмиди? Агар бола биринчи гуруҳга мансуб бўлганида четда туриб фурсат пойламас эди. Дангал ўйинга қўшиларди ёки ўйинга қўшишларини талаб қиларди. Керак бўлса, давранинг зўри билан муштлашарди. Биз назар ташлаётган иккинчи гуруҳ эса бошқача эканига ўзингиз гувоҳ бўлдингиз.

Бундай болалардаги беқарорлик катталарнинг эътиборидан четда турмаслиги керак. Уларни фойдали ишларга жалб қилишда бу айниқса муҳим. Улар битта ишни муқим давом эттиролмайдилар. Катталар томонидан мажбурлаш уларда ўзига хос исёни уйғотади. Бир ишни узоқ давом эттиришлари учун улардаги етакчиликка бўлган яширин ҳавасдан фойдаланиш керак. Бунинг учун уларни ишбошилиikka тайин этиш ҳам маъқул.

Учинчи гуруҳга мансуб болаларнинг истак-хоҳишлари, дунёқарашлари, муносабатлари, қизиқишларида бир хиллик мавжуд эмас. Қўполроқ айтганда, нима исташларини ўзлари ҳам тайин билмайдилар. Шу сабабли мавжудлик билан ҳавасдаги тез-тез ўзгарувчанлик орасида тўқнашув пайдо бўлади. Бола онгидаги ўша ички тўқнашув таъсирида юради. Бу гуруҳдаги болалар аввалгилардан фарқли равишда қилаётган ишларининг жамият учун номақбул эканини англаб турадилар. Аммо бу англаш фазилати уларда ҳали ақида даражасига етмаган. Яъни, «бу иш жамиятга зидми, демак, қилмаслик шарт» деган тушунча уларнинг онгига эгалик қилиш қудратига эга эмас. Шу ишдан лаззат олиш ҳисси, ундаги худбинлик иллоти устун келиб, ахлоқ талабларини четлашга ундайверади.

Бу тоифа болаларни жамоа билан бир иш бажаришга жалб этиш, уларнинг тасавуридаги қизиқарли юмушларни амалга оширишга ҳаракат қилиш яхши натижа бериши табиий.

Туртинчи гуруҳдаги болаларда беқарорлик нисбатан заифроқ бўлади. Уларнинг қизиқишлари ҳадеб турланавермайди. Бундай болаларда иродасизлик, тез таъсирчанлик, ҳатто енгилтаклик устунроқ туради. Улар ўзларининг кучларига ишонмайдилар. Иродаси бақувват уртоқлари олдида ўзларини гоят ожиз ҳис қиладилар. Бундай болаларни бирон ҳунарга ёки ишга жалб қилганда яхши гап билан рағбатлантириб туриш жуда муҳим. Бажарган вазифаси таҳсинга

лойиқ бўлмаса-да, унга офарин айтиб қўйиш керак бўлади. Бунинг аксича: «Э, галварс шуни ҳам эплэй олмадингми!» деб камситиш ундаги барча қизиқиш ва интилишларни ўлдиради. Олдинги гуруҳдагиларга шундай дейилса, улар ранжиб, чекинмай «Мен қанақа галварслигимни сенга кўрсатиб қўяман», деб ишга қайтадан уннаши мумкин. Бу тоифадагиларни эса ҳафсаласи пир бўлади.

Бешинчи гуруҳдагиларни бўйсунмаслик кўчасига адашиб кириб қолганлар, десак бўлар. Уларда эркисизликка мойиллик, ҳар қандай оқимга қўшилиб кетавериш одати кузатилади. Уларнинг қизиқишини инобатга олиш муҳим. Ўзгарувчан эмас, доимий иш билан банд этиш уларнинг тарбиясидаги зарур омил ҳисобланади.

Болалар ва ўсмирларнинг табиатига, феълига хос кўринишларни ўргана туриб, ўзимизча уларни гуруҳларга бўлиб, мана бу гуруҳнинг йўли албатта жиноятга олиб боради, буниси гумон деган аниқ тўхтамга келмоқчи эмасмиз. Тан олиш қанчалик оғир бўлмасин, ҳар бир боланинг кутилмаган бир дамда жиноят кўчасига бурилиб кетиши эҳтимоли борлигини унутмасак бас.

«Бола нима сабабдан жиноят кўчасига киради?» деган саволга бешта жавоб ёзиб кичик тадқиқот ўтказдик. Бу сафар бир неча маҳаллада эмас, битта маҳаллада турли вақтда ва турли одамларга мурожаат қилдик. Бир маҳалладаги одамларнинг бу масаладаги фикрлари яқин бўлар, деб ўйлаган эдик. Акси бўлиб чиқди. Шу боис жавобларнинг фоизини кўрсатмаймизда, сиз азизларга мурожаат этамиз: жавобларни диққат билан ўйланг. Дўстларингиз, қўни-қўшилларингиз, қариндошларингиз билан фикрлашсангиз, янада яхши. «Менинг хонадонимда бундай муаммо йўқ, ҳаммаси одобли», деб ўзингизни четга олманг. Хонадонингизнинг баодоб экани аъло! Бироқ, атрофга бирон касаллик тарқалса, хонадонингизда бу касал билан ҳеч ким оғримаса-да, хасталикни юқтирмаслик чорасини кўрасиз-ку?

«Бола нима сабабдан жиноят кучасига киради?» деган саволнинг жавобларига эътиборингизни тортаман:

1. Боланинг ўзига нисбатан қилинган адолатсизликдан.

2. Куча зўрларининг ҳаётига маҳлиё бўлганидан.

3. Куча зўрларидан қўрққанидан.

4. Биронта ўртоғига эргашиганидан.

5. Атрофидаги ҳамма нарсадан безганидан.

6...

7...

Биз келтирган жавоблар сизни қониқтирмаслиги ҳам мумкин. Шу сабабли сизнинг шахсий мулоҳазангизга бўш ўрин қолдирдик.

БЎШ ВАҚТ

- *Ҳалокат жари*
- *«Куча» тарбияси*
- *Ким фикрлашдан тўхтайди?*
- *Дискотека балоси*

Биз бўйсунмасларни тарбиялашда асосан насиҳат йўлини танлаймиз. Ҳолбуки, бўйсунмас, қайсар, интизомсиз болаларни қуруқ насиҳат билан тарбия қилиб бўлмайди. Уйда насиҳат, кўчада насиҳат, мактабда насиҳат, радио-телевидениеда насиҳат — буларнинг барчаси боланинг гашини келтира бошлайди. Насиҳат бошланиши билан пешанасини тириштиради, индамай эшитишга мажбурлиги учун тинглайди. Хаёли эса бутунлай бошқа томонда бўлади. Баъзи болалар насиҳатдан безганларини очиқ ошкор қилишдан ҳам тоймайдилар. Насиҳатнинг тарбиядаги ўрнини бутунлай рад этмаймиз, лекин унинг таъсири озлигини ҳам тан олишимиз керак. «Хўш, унда қандай йўл билан тарбия қилишимиз керак? Жиноят томон кетаётган болани нима тўхтатади?» деган савол туғилиши табиий. Саволга жавоб топишга уриниб кўрамиз. Аввало таъкид этамизки, ҳар бир бола — бир олам. Ҳар бирига алоҳида йўл топмоқ керак. Ёмон йўлга юрмасликка, яхши ўқишга даъват бир хилда бўлмайди.

Барча мамлакатлар учун боланинг буш вақти масаласи муҳим муаммолардан ҳисобланади. Мактабдан кейинги ярим кунда боланинг нима билан шуғулланиши унинг тақдирини белгилайди. Шаҳардаги маҳаллаларда, қишлоқларда бола катталарнинг эътиборида бўлади. Бу бола кимнинг фарзанди эканини катталар билишади ва ундаги ножўя ҳаракатни эътиборсиз қолдиришмайди. Кўп қаватли уйларда эса бунинг акси. Қўшнилари бир-бирларини танишмайди. Ножўя иш қилаётган болани тартибга чақиришмайди. Шунданми, қамоқдаги болалар яшаш жойларига ажратилиб урганилганда маҳалла ва қишлоққа нисбатан кўп қаватли уйларда истиқомат қиладиганлари кўпроқ экани аниқланди.

Буш вақт масаласини ҳамма ўзича ҳал этади. Кўпчилик тарбиянинг бу соҳасида асосий эътиборни меҳнатга қаратиш тарафдори. Биз ҳам бу йўлни тўла маъқуллаганимиз ҳолда болаларимизни меҳнатга қандай қизиқтиришимиз керак, деган саволга диққатингизни тортамыз. Тўғри, меҳнат барча замонларда ва барча жамиятларда буюк ҳуқуқ ва буюк зарурат ҳисобланган. Тўғри, маданият юксаклиги меҳнатга бўлган муҳаббатга боғланади. Ўзгачароқ таъбир билан айтсак, маданият қанчалик юксак бўлса, меҳнат шунчалар юксак қадрланади. Чунки меҳнат ҳаммаша инсон ҳаёти ва маданиятининг асосини ташкил этган. Донишманд айтмоқчи, агар ҳаёт кемаси меҳнат лангарига суянмаса, ҳамма шамоллару довулларга дош беролмайди. Бу таърифларни биламиз. Аммо бу ҳақиқатларни болалар онгига қандай сингдира оламиз? Шиорлар биланми ё аниқ ҳаракатлар биланми? Бир киши болаларига насиҳат қилиб дер эканки: «Одам маймундан пайдо бўлган, агар меҳнат қилмасаларинг, яна маймунга айланиб қоласанлар». Бу насиҳатда чуқур рамзий маъно бор. Бунда одамнинг жисмонан эмас, маънан маймунга айланиб қолиши назарда тутиляпти. Диққат қилайлик, дунёда тирик жон борки, ҳаммаси ҳаракатда, ҳаммаси меҳнат билан банд. Лекин инсон билан бошқа тирик жонлар меҳнати орасида «ОНГ»,

«ВИЖДОН», «ҲАЛОЛЛИК» деган тушунчалар бор. Қўполроқ таъбир билан айтсак, ўғри ҳам, гар ҳам ўзича меҳнат қилади. Шундай экан, биз инсонга хос тушунчалар асосидаги меҳнатни, фақат ўзига эмас, жамиятга ҳам наф келтирадиган меҳнатни назарда тутишимиз керак. Рисоламиз аввалида баён қилганимиз, қамалган боласи ҳажрида куйган ота «Фарзандим меҳнат қиляпти, санқиб юрмаяпти», деб фикр қилган. Бироқ ҳалолликни четлаб, осон йўл билан пул топиш инсонга хос эмаслигини уйлаб кўрмаган. Тижорат — ўзига хос меҳнат, унинг ҳам машаққатлари бор, буни инкор этмаймиз. Ҳамма ҳам тижоратчи бўлолмайди, бу соҳага ҳам қобилият керак, буни ҳам билмоқ жоиз. Тижоратда нима ҳалолу нима ҳаром — буни дин аниқ белгилаб берган. Бу белгилаш жамият талабларига ҳам мосдир. Демак, тарбияда меҳнатнинг ҳалол бўлмоғига эътиборни қаратиш керак бўлади.

Ҳалол меҳнатга муҳаббати бўлмаган одам тўғри йўлни йўқотиб қўяди. Оқибатда барчаси ҳалокат жарига борувчи турли сўқмоқларга дуч келади: бир йўл ҳаётда ҳамиша норозилик ҳиссига тўла бўлади ва ўсмир шу ҳис билан яшайди. Бир йўл зерикиш, қониқмаслик ботқоғи, яна бири ўз-ўзини аста-секинлик билан маҳв этишдан иборат бўлади. Бу йўллардаги ўсмирнинг онги, нафси молниқидан фарқланмай қолади. Агар «Ҳалол ва онгли меҳнат — ҳаёт асоси», деган шиордан келиб чиқсак, қингир йўлларни танлаган ўсмир тириклайин улиб бораверади.

Ҳалол меҳнатнинг афзаллигини фарзанд онгига сингдиришда атроф-муҳитнинг салбий таъсирини ҳисобга олмасак бўлмас. Жамият бой-камбагал деган тоифаларга бўлинган паллада боланинг дунёни англаши анча муракаб тарзда кечади. Боланинг оиласи ҳалол меҳнат билан кун кўради. Ота-онаси ҳамиша иш билан банд. Шубҳасизки, фарзандининг ҳузурида баъзи-баъзида бўлса-да, нолиб қўйишади. Уларнинг қўшниси эса бадавлат. Ҳамиша иш билан эмас, маишат билан банд. Бола бу фарқни ўз кўзи билан кўриб турибди. Унда «Яхши яшаш учун ҳалол меҳнат қилиш шарт

эмас», деган тушунча шаклланиб бораверади. Ҳалол меҳнат билан кун кўрувчи ота-онаси унинг кундан-кун ортиб бораётган талабларини қондира олмайди. Ҳалолликдан нарида юрувчи ота-она эса фарзандини ошириб-тошириб таъминлаб қуйган. Ана энди боладан сўранг-чи, қай бири афзал экан? Бу ўринда бадавлат оиланинг фарзанди онгидаги тушунчани ҳам назардан соқит қилмаслик керак. У ҳам ҳалол меҳнат ҳақида кўп эшитади. Қўшниси мисолида бу ҳалол меҳнат туфайли қандай яшаш мумкинлигини кўради. Шу ўринда амалдаги кўриниш билан назария тўқнашади ва амалдаги кўриниш болалар онгига ҳукмронлик қилиб олади. Виждон, ҳалоллик — олий даражадаги фазилат экани ҳақидаги гапларни улар ҳазм қила олмайдилар. Шайх Саъдийнинг:

*Есам арпа нонини меҳнат билан,
Шириндир бировларнинг оқ нонидан*

байтларини бу тоифа болаларга сингдириш осон кечмайди. Хаёлан бир тажриба қилиб кўрайлик: ўсмирларнинг рўпарасига иккита нон қўяйлик-да, биттасига оғирроқ меҳнат билан етишасиз, иккинчиси учун меҳнат шарт эмас, денг-чи, қанчаси меҳнат билан олинувчи нонни танлар экан?

Меҳнат тарбиясини боланинг суяги қотгач бошлаш керак, дегувчилар янглишадилар. Бола эмаклаганда ёки хонтахтани ушлаб юра бошлаганида билибми, билмайми бу тарбияни бошлаб юборамиз. «Пиёлани олиб бер», «Қошиқни узатиб юбор», дейишимиз меҳнат тарбиясининг дебочасидир. Шу ўринда боланинг ҳаракатини кузатайлик: у ҳали меҳнат — ички эҳтиёж самараси, деган тушунчадан йироқ. Лекин сиз айтган пиёлани узатиб юборгач, уни мақтаб, эркалаб қўйсангиз, у шодланади ва иккинчи, учинчи пиёлани ҳам узата бошлайди. Демак, меҳнат учун рағбатлантириш лозим экан. Ўша бола сиз айтишингиз билан пиёлани узатмади, шунда сиз уни меҳнатга ўргатиш учун зўрлай

бошлайсиз. Пиёлани мажбурлаб ушлатасиз, узатишга ҳам зўрлайсиз. Йўқ, азизлар, буни меҳнат тарбияси доирасига киритишимиз қийин. Меҳнатга зўрлаш болада меҳнатга нисбатан нафрат уйғотиши мумкин.

Меҳнат тарбияси шаҳарга нисбатан қишлоқда осонроқ ҳал этилади, деб ўйлаймиз. Айнан қишлоқда меҳнатга мажбурлаш усули кучлироқ. Бола истасистамаса отаси ёки онаси қанотида меҳнат қилишга мажбур бўлади. Айрим болаларда меҳнат мажбурияти мавжуд, меҳнатга севги эса заиф бўлади. Шундайлар шаҳар шароити билан танишгач, қишлоққа қайтишни истамай қолади. Россиядаги қишлоқларнинг бўшаб қолишини айнан шу билан изоҳлаш мумкин. Тўғри, бизда у даражада эмас, аммо шундай ҳоллар мавжудлигини инкор этмаслигимиз ҳам керак.

Шаҳарда, айниқса, кўп қаватли уйларда яшовчиларни меҳнатга жалб этиш анча қийин. Бу уйларда яшовчи болаларнинг асосий иши: кунда бир марта нон дўконига чиқиб келиш, ҳафтада бир марта ахлатни олиб чиқиб тўкиш. Бу иш ҳам зўр машаққат билан бажарилади. Катта ака ўртанчага буюради, ўртанча эса кичигига. Униси «Ҳадеб мен қилавераманми?» деб нолийти, оқибатда гавгодан безган ота ёки она бу ишни ўзи бажариб қўя қолади. Бу уйларда яшовчи болаларни атрофни тозалаш учун ҳашарга жалб этиш қийин. Ота-онаси зўрлаб чиқарса ҳам қўл учиди ишлайди. Ҳовлини тозалашни ўзлари учун паст иш деб биладилар. Шунинг учун ҳам кўпгина уйларнинг атрофи ахлатхонани эслатади. Кўчани супуриб қўйишнинг улут савоб эканини вақтида фарзанди онгига сингдирмаган ота-она энди боласининг иш ёқмаслигидан нолимаса ҳам бўлади. Агар бола 16–18 ёшигача ҳалол меҳнатга ўргатилмас экан, демак, унда «интизом» деган фазилят шакланмайди. Бу фарзанд иродасиз, танбал, ҳавойи бўлиб қолади. Ҳаётга қизиқиши ҳам заиф бўлади. Айнан шу тоифа болалар гиёҳвандлар чангалига осон тушадилар.

Айрим ота-оналар фарзандларини биронта ҳунар эгасига шогирдликка берадилар. Тўғри, жамиятда

болаларни огир меҳнатга жалб этиш мумкин эмас. Корхоналар бу талабга амал қилишни баъзан меъёридан ошириб юборишади. Ўсмир бажарадиган юмуш мавжудлигига қарамай, уларни яқинлаштиришмайди. ҳунарманд усталар эса аксинча. Сувоқчими, кулолми, дурадгорми болаларни ёнларига оладилар. Болалиқдан устанинг ёнида юрганларнинг ҳам кўзи пишади, ҳам қўли ўрганади. Оқибатда улар моҳир уста бўлиб етишадилар. Энг муҳими — бекорчиликдан сангимайдилар. Меҳнатсеварликнинг хайрли экани ҳақида юзта насихатдан кўра шу усул дуруст эмасмикин? Тўғри, усталарнинг ҳам ҳар хили мавжуд. Ҳаммаси ҳам бегона болага ҳунарини очиқ кўнгила ва қунт билан ўргатавермайди. Устанинг қанотига кирган ўсмирларнинг барчаси ҳам тўғри ва ҳалол йўлга киравермайдилар. Юқорида зикр этилган аддов ёки айёрлик билан ҳунардан бўйин товлашга интиладилар. Бу ўринда яна ота-она ва устанинг биргалиқдаги тўғри муносабати муҳим. Афсуски, усталар кўп эмас, бекорчи болаларнинг барчасини қанотларига ололмайдилар. Бу ўринда давлат болаларнинг бўш вақти хусусида аниқ тадбирларни белгилаб бериши керак. Корхоналарда ўсмирлар учун махсус иш жойларини тайин этиш шу тадбирлардан бири бўлса, нур устига аъло нурдир. Халқ таълими тизимида «Қўшимча таълим марказ»лари мавжуд. Бу марказларда турли ҳунарлар ўргатадилар. Санъатга жалб этадилар. Нақш, ганчкорлик, уймакорлик, дурадгорлик, чеварчилик, тўқувчилик каби тўғарақлар болаларга деярли тўла бўлади. Санъат турларига қизиқиш ҳам кучли. Лекин бу марказларга яқин атрофдаги мактаб ўқувчилари қатнайдилар. Узоқроқдаги мактабларнинг ўқувчиларини ота-оналари юбормайдилар. Бориб-келишидан хавотирланадилар. Ундан ташқари, мазкур тўғарақларга асосан ўн учун тўрт ёшгача бўлган болалар қатнайдилар. Ўсмир ёшидагилар учун эса шугулланадиган юмуш яна йўқ. Авваллари болалар учун футбол бўйича «Чарм тўп», «Зарница» (Яшин шугъласи) каби ҳарбий ўйинлар ўтказиларди. «Қувноқ стартлар», «Эстафета» каби

уйинлар ҳозир ҳам мавжуд. Лекин бу уйинларда ҳам ўсмирлар иштирок этишмайди. Демак, ўсмирларнинг буш вақtlари тўлалигича ўзлари ҳукмига топширилган, деб уйласак ҳам бўлар. Бўйсунмаслар тарбиясининг энг нозик, айна дамда хатарли нуқтаси ҳам шу ерда. Буш вақтига ўзи хўжайинлик қилувчи болалар кўп ҳолларда кўча ёки маҳалла зўравонлари таъсирига тушадилар ва бунинг оқибати нима бўлиши барчага маълум.

Ана энди яна бир нарсага диққат қилайлик. Биз бўйсунмас деб атаётган болалар оилада, синфда фақат танқид эшитадилар. Синфда уларнинг ҳимоячилари йўқ ҳисоби. Улар дўстлашмоқчи бўлган болалар катталар томонидан ургатилган «Ёмонга яқин юрма!» шиорига амал қилиб ўзларини нари оладилар. Кўчада эса, аксинча, аҳил дўстлик мавжуддай кўринади. Бўйсунмас йигитча ёки қизчага бу улуг бир мартабадай бўлиб кўринади-ю, кўча жамоасига боғланади.

«Кўча тарбияси» дейилганда кўз оддимизга фақат безори, жиноятчи болаларни келтирамыз. Кечки пайт кўчада тўпланиб турган болаларни кўрсак, хаёлимизга фақат йўлтўсарлар келади. Ҳолбуки, кўча таъсирида барча жиноятчига айланиб қолмайди. Айна чоғда тўгаракка қатновчи болаларнинг ҳаммаси ҳам яхши бўлиб қолмайди. Бу ҳам ҳақиқат. Ҳозир эл оғзида «столба қоровуллари» деган ибора пайдо бўлган. Кўп ерларда кеч тушиши билан симёғоч яқинига ўсмирлар тўпланишни одат қилишган. Улар шунчаки гаплашиб ўтирадилар. Уйда ота-онаси ёки ака-опаси билан суҳбатлашишнинг уларга қизиги йўқ. Бошқа шуғулланадиган ишлари ҳам йўқ. Ўртоқлари билан гаплашиб ўтирадиган жой ҳам йўқ. Айрим ота-оналар болаларни уйга таклиф этадилар. Лекин улар таклифни қабул қилмайдилар. Чунки ота-оналар ҳузурида улар истаган мавзуларида суҳбатлаша олмайдилар. Ёки катталардан истиҳола қиладилар. Айрим ерларда «ўсмирлар клуби» ташкил этишга ҳаракат ҳам бўлган. Лекин ўсмирлар бу клубларга ҳам боришмайди. Чунки клубларда ўзлари истаган мавзуда эмас, тарбиячилар тавсия этган мавзуда гаплашишни

ёқтирмайдилар. Демак, бу ўринда «Ўсмирлар клуби ташкил қилиш керакми? Бу клублар ташкил қилинган тақдирда қандай йўналишда иш олиб бориши керак? Улар ўсмирларни, айниқса, бўйсунмасларни жалб қила оладиларми?» деган саволларга жавоб топиш керак бўлади.

«Столба қоровуллари» суҳбатлашадиган аниқ мавзу йўқ. Хаёлга нима гап келса, ўша томон оғаверадилар. Шундан боис уларнинг суҳбатини маъносиз, дейишга ҳақлимиз. «Болалар шунчаки гаплашиб ўтиришибди, уларнинг орасида безорилар йўқ», деб хотиржам бўлишга эса ҳаққимиз йўқ. Уларнинг орасида бутун безори йўқдир, бироқ эртага қўшилиб қолар. Қўшилиб қолганини, ёмонликка ўргатишни бошлаганини вақтида пайқаймизми?

«Беозор» «столба қоровуллари» гиёҳванд модда қабул қилиб ўтиришганда бир одам уларни тартибга чақиради. «Отанг баобрў одам, бу ишинг чакки», дейди. Унга жавобан «беозор» «Мияни ачитманг, братан, биз билан битта тортинг», деб таклиф қилади. Натижада жанжал чиқади ва тартибга чақирган одам ўлдирилади. Қаранг, болалар бу ерга бекорчилик оқибатида тўпланишган, бировга ёмонлик қилиш фикрлари бўлмаган. Ҳуқуқ тили билан айтилганда бу «қасддан одам ўлдириш»га кирмайди. Кечки пайт тўпланган болаларнинг беозор суҳбатлари жар ёқасида туришни эслатади. Жарга қулаш учун салгина туртки кифоя.

Кейинги йилларда болаларнинг бўш вақтлари кўпроқ телевидение ва видео томошалари билан банд бўляпти. Ҳатто ҳазил аралаш «телебола» деган атама ҳам пайдо бўлди. Бу «телебола»лар атрофларидаги барча гузалликларни рад эта бошлайдилар. Францияда қизиқарли тадқиқот ўтказишибди. Уч мингта болага «Телевизор яхшими ё отангми?» деган саволни бериб, қарийб икки мингтасидан «Телевизор яхши», деган жавобни олишибди. Буни бир неча давраларда айтиб, эшитганлар юзида ташвиш кўрмадик. Деярли барча латифа эшитгандай кулимсираб қўйди. Аслида

бундай хабар барчани ўйлантириб қўйиши керак. Францияда бу тадқиқотни шунчаки бекорчиликдан ўтказишмагандир. Тарбияга доир ишларида нималарга эътибор қаратиш лозимлигини аниқлаш учун қилишгандир. Шунга яраша чоралар кўришар. Ҳуш, бу ҳолатнинг бизга алоқаси йўқми? Тугри, бизда икки мингта бола «отамдан телевизор яхшироқ», деб жавоб бермас. Агар уч мингта боладан учтаси шундай жавоб қайтарса ҳам ташвишланишимиз зарур эмасмикин? Бугун учта бола шундай деб турса, эрта-индин уларнинг сони ошмасмикин? Орадан кўп вақт ўтмай ўша Франциядаги натижа бизда ҳам қайд этилмасмикин? Бу муаммо хусусида қачон бош қотирамыз? Уч мингта боланинг ҳаммаси бир овоздан отадан кўра телевизор афзаллигини таъкид этгандами?

Ана энди шу болаларимизга четдан разм солайлик: китоб ўқиш улар учун азоб, театрда юраклари сиқилади, музейларда роҳатланмайдилар. Мусиқанинг фақат енгил турларини тинглашлари мумкин. Ёзувчилар бу «телебола»ларни бадиий адабиётга қайтариш керак, дейдилар, аммо қандай қайтаришни аниқ билмайдилар. Агар бизда ўсмирлар учун бадиий адабиёт танқислиги, болалар ёзувчиларининг ҳам гоят камлиги инobatга олинса, бу фикрнинг амалга ошиши мушкул экани ойдин бўлади. Европа мамлакатларида болалар ва ўсмирлар адабиётига жуда жиддий аҳамият берадилар. Бизнинг болаларимиз ўқийдиган китобларнинг ҳам асосан таржима асарлар экани сир эмас. Болаларнинг севимли қаҳрамонлари ҳам Европа адабиётининг фарзандлари. Яхши бадиий асар миллат танламайди, чегара билмайди. Бироқ халқнинг ўз адабий қаҳрамонлари бўлса яна яхши. Бу соҳадаги тарбиямизда битта камчилигимиз бор. Аввало кўп хонадонларда оиланинг катталари китоб ўқимайдилар. Ўзлари ўқимай туриб фарзандларини китобга жалб қила олармикинлар? Ўша ота-оналар ўйлаб кўрсинлар, фарзандлари бўш вақтларини кўча безорилари ёки беҳаё кинолар қаршисида ўтказганлари маъқулми ё тафаккур тарбиясини берувчи

китоб билан дўстлашганлари афзалми? Донолардан бири «Китоб ўқимаган киши фикрлашдан тўхтаydi», деган экан. Кимдир бунга қарши чиқиб айтарки: «Мен умримда китоб ўқимаганман, лекин фикрлайман-ку?» Тўғри, ўқиган ҳам, ўқимаган ҳам фикрлайди. Бироқ қай тарзда фикрлайди? Фикрининг маъноси борми? Бу фикри билан ўзгалар орасида эътибор қозона оладими? Дуруст, ота ёки она ўқишнинг афзаллигини тушуниб етдилар. Фарзандларини ўқишга даъват эта бошладилар. Лекин бола ёши улгайгач, бу даъватга дарров буйсуна қолмайди. Ҳатто қизиқарли китобни ҳам четга суриб қўяди. Баъзи ота-оналар мана шундан зорланишади. «Фалон сўмлик китоб олиб келдим, ўғлим бир бет ҳам ўқимади», дейди. «Ўша китобни ўзингиз ўқидингизми?» деб сўраймиз. «Бе, ўқишга вақт борми?» деган жавобни эшитамиз. Чойхонада кунда, кунора ошхўрлик қилишга, маишатга вақт топилади. Бешик тўйларида соатлаб валақлаб ўтиришга фурсат бор, аммо фарзанднинг тарбиясига вақтимиз йўқ. Шахсий намуна деган тушунчадан узоқмиз. Бизнинг назаримизда «Мана, сенга китоб олиб келдим, ўқи», дейиш тарбия. Шу билан биз бурчимизни бажардик. Боламизнинг китоб ўқимаслиги эса... Худодан. Уни Худо шундай яратган...

Бир киши фарзандини донишманд ҳузурига олиб келиб: «Тақсир, насиҳат қилиб қўйинг, ўғлим жуда кўп хурмо ейди. Бир ўтиришда элик хурмони кўрдим демайди. Кўп емоқлик зарар эканини тушунтиринг», деб илтимос қилибди. Донишманд: «Бир ойдан кейин келинглар», дебди. У одам яна бир ойдан кейин рўпара бўлганида донишманд: «Эй ўғил, кўп хурмо емоқлик зарарлидир», дебди. Бу қисқа насиҳатни эшитган киши «Шу гапни бир ой олдин айтсангиз бўлмасмиди?» деб ажабланибди. Шунда донишманд: «Бир ой аввал бундай дейишга ҳаққим йўқ эди. Чунки мен ҳам хурмони яхши кўриб кўп ердим. Бир ой давомида нафсимни тийиб, озга келтирдим ва насиҳат қилмоқ ҳуқуқи-га етдим», деган экан. Айтмоқчимизки, тарбиянинг

барча кўринишларида, хусусан, китоб ўқишга даъватда шахсий намунанинг фойдаси кўп. Тарбиянинг барча турлари каби китоб ўқишга ўргатиш ҳам болалиқдан бошланади. Европа мамлакатларидаги нашриётларда «Ойижон, ўқиб беринг», туркумида китоблар кўп нашр этилади. Номидан кўриниб турибдики, бу китоблар мактаб ёшигача бўлган болаларга аталган. Бу ёшдаги болаларда «Китобни кўрсам бошим оғрийди», деган гаплар бўлмайди. Барчаси қизиқиш билан китобни варақлайди. Баъзилари расмлардан завқ олади, унда нима акс этганини билишни истайди. Баъзилари китобни йиртиб завқ олади. Ота ёки онанинг китобни ўқиб бериши ёки расмлар мазмунини тушунтириши боласининг келажаги учун жуда-жуда зарурдир. Бола учун ажратилган беш-ўн дақиқа вақт келажақда ойлаб-йиллаб давом этадиган қайғу-аламлар олдини олишини англаб етган ота-она нақадар бахтли!

Юқорида зикр этганимиз ота ёки она боласига атаб китоб олгани учун ҳам уларга офаринлар айтмоқ жоиз. Чунки боласига китоб олмайдиганларнинг сон-саногии йўқ. Бозорга бориб боласига қуртми, сақичми ёки бирон қимматбаҳо ўйинчоқми олишни унутмайди. Лекин китоб растаси ёнидан ўтаётганида «Боламга мос китоб бормикин?» деб қайрилиб ҳам қарамайди. Ҳозир бу даъвони айтсангиз «Китоб қиммат», деб баҳона қилишади. Аввало китоб жуда арзон бўлганда ҳам аҳвол шундай эди. Қолаверса, ўзини «ота» деб, фарзанди тарбиясига масъул деб ҳисобловчи кимсанинг бир кунда чекадиган сигарети пулига ёки маишатиغا сарф қиладиган маблағига қанча китоб сотиб олса бўларкин. Биз «Болажонмиз!» деб кериламиз-у, болажонлигимизни фарзандларимизни яхши кўриш билангина чеклаймиз. Эҳтимол, бу гапларимиз баъзилар учун малол келар. «Ошириб юбордингиз», деб маломат қиларлар. Унда мана бу далилларга диққат қилинг: мактаб ўқувчиларининг сони тахминан беш миллион атрофида бўлса керак. Шу ўқувчиларга мўлжаллаб чиқариладиган журналнинг нусхаси йигирма мингдан ошмайди. Нашр этилган яхши китоблар ҳам чанг босиб

ётади. Гап китоб ва журналларнинг қимматлигида эмас, гап ота-онанинг эътиборсизлигида!

Болалар қамоқхонасида утказилган сўровларимиздан маълум бўлдики, у ерга тушганларнинг қарийб тўқсон фоизи битта ҳам бадиий китоб ўқимаган. Етмиш фоизи театр остонасини босиб ўтмаган. Юз фоизи рассомлар кўрғазмаси нима эканини билмайди. Бўш вақтдан тўғри фойдаланиш ҳақидаги фикримизни қувватлаш учун яна қандай далил керак?

Бир куни болалар қамоқхонасида адабий учрашувга бордик. Бу ерга биринчи марта кирган шоир биродаримиз болаларнинг жиноятлари ҳақидаги ҳикояни эшитиб гангиб қолди. Ҳаяжонга берилиб, «Мен бу ерда шеър ўқий олмайман», деди. Мен ундан Усмон Носирнинг «Муҳаббат» шеърини ўқиб беришни илтимос қилиб, аранг кўндирдим. Бир хил кийинган, сочлари бир хилда қиртишланган, кўзлари бир хилда маъносиз боқувчи бир неча юз бола тўпланган жойга кирганимизда шоир биродаримиз бу нигоҳларга қарай олмай кўзларини юмиб олди. Шу ҳолда шеърни ўқиди. Бу шеърни ўқитишдан мақсад — кичкина ижтимоий тадқиқот утказиш эди. Йиғилганларнинг барчаси севги ёшидаги ўсмирлар. Кўпчилиги севишга улгурган бўлса керак. Севги туйғуси бегона эмасдир, деган фикрни синаб кўрмоқчи эдим. «Севги! Сенинг ширин тилингдан ким ўпмаган, ким тишламаган!» деб бошланувчи шеър ҳар қандай ёшнинг дилини қитиқлаши тайин. Аммо жиноятчи ўсмирларга бу таъсир этмади. Уларнинг юзларида, қарашларида ўзгариш сезилмади. Оддий гапни эшитгандай ўтираверишди. Шеърда «Уфқда ботар қуёшни шарт кесилган бошга ўхшатдим», деган сатр бор. Шу сатр ўқилганда, не ажабки, ўтирганларда жонланиш сезилди. Бундагиларнинг оз қисми қотиллиги туфайли қамалган, лекин бошқа жиноятлар билан ўтирганларга ҳам «шарт кесилган бош» таъсирли бўлди.

Уч ўсмир кечқурун ҳомиладор аёлга дуч келиб, уни қийнашган. «Эси бутун одам бундай қилмайди, улар жиннидир», дерсиз? Йўқ, уларнинг кўриниши

ҳам бинойи, эслари ҳам жойида. Биз улар билан суҳбатлашганда «Нега бундай қилдинглар?» деб саволга тутмадик. Ўқиган китоблари, кўрган театр томошалари, кинофильмлари билан қизиқдик. Жангари, бадахлоқ кинотомошаларни кўришни қанда қилишмаган. Учтадан иккитаси болалигида синфдошлари билан ёш томошабинлар театрига неча мартадир борган, лекин нимани кўргани эсида йўқ. Биттаси умуман театрга қадам босмаган. Учаласи ҳам бадиий китобни қўлига олмаган. Биттаси мактабдаги адабиёт дарсида ўқиганларини сал-пал эслайди. Улар билан суҳбатлаша туриб уйладим: «Агар бадиий китоб ёки сахна санъати орқали фақат инсонга хос севги-муҳаббатни қалбларига синдиришганда эди, жиноят кўчаларида тентирамасмидилар...»

Китоб ўқишни ўргатишдаги ота-онанинг масъулиятини театрга ёки музейга ёки рассомлар кўргазмасига олиб боришда ҳам таъкидлашимиз керак бўлади. Жуда оз ота-оналар фарзандлари билан бу жойларга борадилар. Театр-музейларга олиб бориш асосан мактабларнинг зиммасида. Ота ёки она «Бугун театрга борибсан, нимани кўрдинг, нимани тушундинг?» деб беш дақиқагина суҳбатлашармикин? Агар суҳбатлашсалар, шарафлар бўлсин бу зотларга!

Кузатувлардан аниқки, болалар ва ўсмирлар феъл-атворининг шаклланишида бўш вақтдан тўғри фойдаланиш гоят муҳим эканлиги тан олингани ҳолда бу зарур масаланинг ечимига эътиборсиз қаралади. Бошқачароқ айтсак, бўш вақтдан фойдаланишга доир мавжуд тадбирлар етарли самара бермай қўйган. Бунинг акси улароқ, кўчанинг таъсири кучлироқ бўляпти. Айтайлик, кўчанинг бир бетида шахмат-шашка тўгараги ташкил этилган. Иккинчи бетида бевош ўспиринлар қарта уйнаб ўтиришибди. Кўчанинг ўртасида эса биз тарбияламоқчи бўлган юзта бола турибди. «Ихтиёр ўзингизда, бўш вақтингизни ким билан ўтказасиз?» деб кўрайлик-чи? Ишонаманки, шу юз боладан кўпи билан йигирма-йигирма бештаси шахмат-шашка томон юради.

Собиқ иттифоқ даврининг сўнги йилларида бўш вақт масаласи бўйича масъул идоралар берган маълумотга кўра, ўрта ёшдаги ўқувчиларнинг етмиш фоизи, юқори синф ўқувчиларининг олтимиш фоизи мактабдан ташқаридаги турли тўғарақлар, клубларда шуғулланар эканлар. Собиқ иттифоқдаги болаларнинг йигирма тўрт фоизи спорт билан доимий банд экан. Ун уч фоиз ўқувчи бўш вақтларини техникага доир ҳунарларни эгаллашга сарфлар эканлар.

Бу курсаткич 2000 йилда олий даражага етказилиши мўлжалланганди. Кўнгилни хотиржам қилувчи бу рақамлар фақат қозғанда эди. Ўшанда қайта текширишдан сўнг «спорт билан шуғулланишти», деган маълумотдан 12 миллион болани учирлишга тўғри келган. Рўйхатда бор-у, аммо асли йўқ бўлган минглаб тўғарақлар аниқланган. Яна аниқландики, 1980 йилдаги курсаткич 1990 йилда озгина бўлса-да, яхшиланмабди. Ўша даврда мактаб ўқувчиларининг 5–6 фоизигина тўғарақларга қатнашар эканлар.

Янги жамиятга утар чоғидаги қийинчиликлар сабаб бўлиб, юртимизда аввалига бу масалада илгарилаш етарли бўлмади. Кейинги йилларда бу камчиликларга барҳам бериляпти. Айниқса, болалар ва ўсмирларни спортга жалб этишга берилаётган эътиборни собиқ иттифоқ ҳудудидаги ҳеч бир мамлакатда учратмаймиз. Шунга қарамасдан бўш вақтга доир масалаларда қилинадиган ишлар кўп.

Тадқиқотимиз давомида бир қанча тўғарақларнинг ишлари билан қизиқдик. Рўйхат дафтари ҳавасни келтиради. Агар шу рўйхатга ишонилса, тўғарақ бола билан тўла. Аслида эса рўйхатдагиларнинг ярми ҳам йўқ. «Болалар бирон сабаб билан келмагандир», деб ўйлаган эдик. Бироқ тўғарақ раҳбарлари уларнинг охириги марта қачон кўрганларини эслай олмадилар. Биз «Болалар рўйхатга атай қўшиб ёзилган, бундай бола умуман бу ерга қадам босмаган», деган даъводан узоқмиз. Гап шундаки, расм тўғарагигами ё боксгами ўша болалар келишган, бироқ уч-тўрт марта қатнашиб ташлаб кетишган. Сабаб?

1. Тугарак иши учун зарур шароит йўқдир.
2. Болага етарли эътибор берилмагандир.
3. Тугарак раҳбари боладаги қизиқиш чўтини алангага айлантира олмагандир.
4. Тугарак раҳбари ўзининг нотўғри муомаласи билан болани бездириб қўйгандир.

Бу ўринда асосий айбдор уша тугарак раҳбари, десак, янглишмаймиз. Тугарак раҳбари яхши расом ёки яхши боксчидир. Лекин унда бу ишда гоят муҳим ҳисобланмиш тарбиячилик иқтидори йўқдир. Санъатга ёки спортга меҳри аълодир, бироқ болаларга меҳри саъздир. Бошқа иш йўқлигидан шу тугаракка келгандир. Бундай одамларни ўз соҳаларидаги юксак маҳоратларидан қатъи назар, болалар билан ишлашга жалб этмаган маъқулроқ. Вақтида чемпионлик шохсупасига кўтарилган, энди мураббийликни касб этган одам агар сабрли бўлмаса, болаларга хос феъл-атворни билмаса, болалар руҳиятини англай олмаса, болалардаги қайсарлик каби иллатларга чидами етмаса бу соҳада ишлай олмайди. Болага катта талаб қўяди. Бола бажара олмаса, бақиради, ҳақорат қилади. Оқибат эса аён. Баъзан эса болани тугаракдан раҳбарларнинг ўзлари ҳайдаб юборадилар. Бу ишлари учун ҳеч кимга ҳисобот бермайдилар. Чунки бола ҳайдалгани билан рўйхатда иштирокчи сифатида тураверади. Мактаб бола ҳар қанча ёмон бўлмасин, уни ҳайдай олмайди. Чунки мажбурий таълим ҳақида қонун бор, бола ҳайдалса, қонун бузилади. Бу қонун тугаракка тааллуқли эмас, ҳайдаса бўлаверади. Мактаб боланинг ота-онаси билан доимий алоқада. Боланинг ахлоқи масаласида отани ёки онани тез-тез йўқлаб туради. Мактабда «Ота-оналар қўмитаси», «ота-оналар мажлиси» деган гаплар бор. Тугаракда эса булар йўқ. Тугарак раҳбари шогирдининг оилавий аҳволини деярли билмайди. Сухбатларимиз чоғида биз шунга амин бўлдик. «Шунча бола тугарагингизга келмай қўйибди, сабаби билан қизиқмадингизми?» деган саволимизга эса тайинли жавоб ололмадик.

Тўғарақларда ишлаётганлар ўзларини, энг аввало, тарбиячи деб ҳисоблашлари шарт. Уларнинг моҳир рассом, наққош, боксчи ёки футболчи эканликлари иккинчи даражали масала. Афсуски, бизда бундай талаб қўйилмаган. Тўғарақ раҳбарларидан «Тўғарагингизда нечта бола бор, нечтаси мусобақада голиб келди?» деган ҳисобот сўралади. «Тарбияга доир нима иш қилдинг?» деб сўралмайди. Тўғарақ раҳбари: «Мактабда қандай ўқияпсан, машғулотдан чиқиб тўғри уйга кетяпсанми ёки бирор овлоқдаги болаларга қўшилиб бевошлик қияпсанми?» деб қизиқмайди. Айни чоғда ота ёки оналарнинг аксари «Болам кимдан нимани ўргангани қаерга боряпти, машғулотларни қада қилмай қатнашяптими ёки тўғарақ баҳонасида уйдан чиқиб санқиб юрибдимми?» деб суриштиришмайди. Бола мактабдаги ўқишдан қолса, ота-онасига дарров хабар боришини билади ва интизомга бўйсунушга мажбур бўлади. Тўғарақда интизом йўқлигини ҳам билади ва бундан усталик билан фойдаланади.

Тўғарақ раҳбари бола қалбини кашф эта олиш маҳоратига эга бўлиши шарт. Унда мактаб ўқитувчисидан бўлмаган имконият ва имтиёз мавжуд. Бола у ёки бу фанни ёқтирмаса ҳам шу дарсда ўтиришга мажбур. Лекин тўғарақни ўзи хоҳлаб келган, демак, айни шу хоҳишни ўлдиришдан эҳтиёт бўлишга тўғри келади. Пойтахт атрофидаги тўғарақлардан айримларини ўрганганимизда тўғарақ раҳбарларининг маълум бир қисмигина ўргатаётган мутахассислиги бўйича олий маълумотли экани аниқланди. Буларнинг ҳам ярмидан кўпи педагогика фанидан бебаҳра. (Бундан ажабланмасак ҳам бўлади. Чунки педагогика йўналишидаги ўқув даргоҳларида ҳам бу фан етарли даражада ўтилмайди. Умумий утиладиган дарсларнинг 5–6 фоизини ташкил этади). Тўғарақ раҳбарлари орасида ўрта маълумотлилар ҳам анчагина. Энг ачинарлиси, бу тўғарақ раҳбарларининг ярмидан сал кўпроғигина ўз соҳасида муқим ишлайди. Бир йил, ҳатто ярим йил ишлаб кетувчилар ҳам бор. Ана энди болаларнинг қизиқишини

ошириб, у ёки бу ҳунарга жалб этиш қандай аҳволда эканини тасаввур этаверинг.

Бу соҳадаги жиддий камчиликлардан бири — мактаб билан тўғараклар орасида алоқа, боғлиқликнинг йўқлиги. Тўғарак раҳбари мактабга келмайди, ўқитувчи тўғарак билан қизиқмайди. Тўғри, талаб қилинган маълумотномаларни тўлдириш учун синф раҳбари ўқувчиларнинг қандай тўғаракларга қатнашиши билан қизиқади. «Синфимдаги шунча бола шунча тўғаракка қатнашади», деб ҳисобот беради. Сентябрь ойидаги ҳисобот май ойига қадар собит туради, ўзгармайди. Ундан ташқари, айрим шўхроқ болаларни тарбия этиш мақсадида уни тўғараклар билан банд этишга интилишади. Бир мактабдаги ҳисобот билан қизиқиб, айрим болаларнинг беш, ҳатто етти тўғаракка аъзо эканидан ажабландик. «Наҳот, бу болалар шунча тўғаракка қизиқсалар?» деб сўраганимизда «Қизиқишга қизиқмайди, мажбур қиламиз. Буларга бўш вақт қолдирмаслик керак, бўш вақти кўп бўлса бузилиб кетади», деган жавобни эшитдик. Болаларнинг ўзлари билан суҳбатлашганимизда уларнинг мазкур тўғаракларга мутлақо қизиқмаслиги, энг муҳими ва энг ачинарлиси — қатнашмаслиги маълум бўлди. Улар синф раҳбарининг қистови билан тўғаракка ёзилиб қўйишган-у, машмашадан қутулишган.

Ота-она ҳам, мактаб ҳам, хуллас, ўсмирнинг атрофидагилар ундан яхши ўқишни, меҳнаткаш бўлишни талаб қилади-ю, унинг тўғри дам олиши билан ҳамма ҳам қизиқавермайди. Қизиққанлар ҳам бир хилдаги режа бўйича иш олиб боришади. Ҳолбуки, Тошкентдаги ўсмир билан Гиждувоңдаги ўсмирнинг қизиқиши, шароити, имконияти бутунлай бошқа-бошқа-ку? Қолаверса, боланинг ёши улғайгани сайин у ҳам жисмонан, ҳам маънан шаклланиб боради. Унинг бўш вақтига мос дам олишни ташкил этиш эса қийинлашади. Ўн тўрт ёшгача бўлган болаларнинг 43,4 фоизини бўш вақтдан унумли фойдаланишга жалб этиш мумкин экан. 56,6 фоизи эса бўш вақтидан ўзича фойдаланишни истайди. Ёш улғайган сайин бу рақамлар ҳам ёмон

томонга ўсиб боради. Яъни, 14–15 ёшли болаларнинг 38,8 фоизи, 16–17 ёшлиларнинг 35,2 фоизини фойдали дам олишга жалб этиш мумкин бўларкан. Қизлар орасида эса аҳвол бунданда ёмонроқ. Ун тўрт ёшгача бўлган қизларнинг 41, 14–15 ёшлиларнинг 21, 16–17 ёшли қизларнинг 14 фоизигина катталар таклиф этган тадбирни қабул қилади. Биз мана шу ўсиш, шаклланиш жараёнини ҳисобга оламизми? Сўровларимиздан аён бўлдики, мактаб ўқувчиларининг 35,5, билим юрти талабаларининг 42, ишловчи ўсмирларнинг ва ишламайдиган, ўқимайдиганларнинг 67 фоизи буш вақтни самарали утказиш бўйича катталар томонидан таклиф этилган тадбирларда иштирок этишни истамайдилар. Баъзи ўсмирлар учун эса бундай тадбирларда иштирок этиш ҳам, этмаслик ҳам фарқсиз. Баъзилари ота-онаси ёки ўқитувчининг қистови билан иштирок этиши мумкин. Мисолга мурожаат этайлик: сир эмаски, театрларимизга болалар зурлаб олиб борилади. Урта ёшдаги болаларга чипта тарқатиш унча машаққат туғдирмайди. Ўсмирлар эса бўйин товлашга уринишади ва синф раҳбарининг танбеҳларидан безиб пул тўлашади-ю, театр томошасига эса боришмайди. Борганлари ҳам тўполон қилиб атрофдагиларни бездиришади. Мактабда дарс пайтида қилолмаган қилиқларини ўша ерда қилишади. Ўзига ишонган ўсмирлар эса пул тўлаш чоғида «Сазангиз ўлмасин, деб тўлаяпман, томошангизга бормайман», деб синф раҳбарини огоҳлантириб қўйишади. Ўқитувчига шуниси ҳам тузук. Кучага қанча кам бола билан чиқса, шунча бежавотирроқ бўлади. Театрга ҳам шуниси тузук: қанча кам бола келса, шунча тинчлик бўлади. Энг муҳими — чипталар тўла сотилган.

Қайси мактабда ёки маҳаллада ёки уйда зерикиш касали мавжуд бўлса, ўша ерда ўғрилларнинг, ёлгончиларнинг, зулм сари огаётган шумликлар туғилишини кутмоқ керак.

Мактабдаги тадбирларга ўғил болаларни тортиш қийин. Ҳар турли тадбирлар асосан қизларнинг иштирокида ўтади. Жалб қилинган ўғил болалар

ёдлаб бериши шарт бўлган шеърни ҳам чайналиб-чайналиб зўрга айтади. Йирилганлар ҳузурида хижолат бўлаверади. Мажбурлаш орқали ёдлагани, мажбурлаш орқали саҳнага чиққанини сезиш қийин эмас. Тошкентнинг Юнусобод мавзесидаги бир мактабда шунинг аксини кўрдик. Адабиёт муаллимаси ўзининг шахсий ташаббуси билан драма тўғараги ташкил этган. Мактаб ўқувчилари ўзларига ёққан асарни саҳналаштира бошлашган. Муаллима театрда ишлайдиган артист дугонасини ҳам бу ишга жалб қилган. Тўғарақдаги иш учун у ҳам, муаллима ҳам бир тийин ҳақ олмайди. Эътиборли жойи шуки, саҳналаштирилган асарда ўттиздан ортиқ ўғил бола иштирок этган. Янада эътиборлиси, биз «бўйсунмас» деб таърифлаган тоифадагилар ҳам жалб этилган. Бўйсунмасликда донг чиқарган ўсмирга бош роль ижроси берилганда барча ажабланибди. Аввалига ўсмирнинг ўзи ҳам ўзига билдирилган ишончдан гумонсираган. Кейин ижодий муҳитга қўшилиб кетган. Бир куни репетиция пайтида мактабда чироқ ўчиб қолибди. Шунда машгулотни кўчиришни ишташмай, тўғарақ раҳбарининг эри бошқарадиган автобусда давом эттиришибди. Оқибатда болалар саҳналаштирилган асар фақат мактабда эмас, Аброр Ҳидояттов номидаги театр саҳнасида ҳам кўпчиликка намойиш этилди. Халқ таълими вазири, шаҳар халқ таълими бошқармаси бошлиғи ҳам бу томошага келишлари болаларни янада руҳлантирди. Бизда ана шундай фидойилар ҳам бор. Фақат уларнинг ташаббусларини қўллаб-қувватловчи ҳамкасблар ва раҳбар жаноблар камроқ.

Фикрим исботи учун бир воқеани баён қилай: Мен болалигимда улуг шоир Қуддус Муҳаммадий бошқарган адабиёт тўғарагига қатнашганман. Бу тўғарақ менинг йўл танлашимда муҳим аҳамият касб этган ва ўша кунларни миннатдорлик билан эслайман. Устоз бизга кўп нарсани ўргатиб, қарз қилиб қўйганлар, қарзни узиш керак, деган фикрда жамоатчилик асосида, яъни маош олмасдан адабиёт тўғараги очиш орзуси туғилди. Эски Жўвада битта маданият уйи бўларди. Шу жойга мурожаат

этдим. Директор жаноблари «Мендаги тўғарақларнинг ҳаммасига пул тўлаб қатнашишади. Ҳар бир хонага пул тўлаш керак», дедилар. Директорни айблаш ҳам инсофдан бўлмас. Фақат угина эмас, бошқа маданият уйларию саройлари ҳам иқтисоднинг янги бозор усулига ўта бошлашган эди. Маданият уйлари майда-чуйда фирмаларнинг идораларига, бильярдхоналарга, дискотека клубларига айланган дамда адабиёт тўғараги учун бепул хона бериш у кишига галати туюлди. Маънавият ва иқтисодга доир гапларимиздан сўнг битта бўш хона берадиган бўлдилар ва дедиларки: «Ўтиришга стулни ўзингиз топасиз». Наилж! Бир сабаб билан туман ҳокимига учрашганимда воқеани айтиб, ўн бешта стул топишда кўмак сўрадим. Ваъда берилди. Оқибат шуки, стул ҳам йўқ, хона ҳам йўқ. Тўғарақ очилмади. Уч йилдан кейин бу бино умуман бузиб ташланди. Орзуни амалга ошириш учун маорифчиларга мурожаат қилдим. Дуруст, улар стул сўрашмади. Тўғарақ очилди. Аммо алоҳида хона ажратилмади. Бир сафар тикувчиларнинг хонасида, бир сафар дурадгорларнинг хонасида адабиёт тўғараги ўтади. Бундан хафалигимиз ҳам, ажабланишимиз ҳам йўқ, чунки биз эллигинчи йилларда тўғараққа қатнаганимизда ҳам аҳвол шу эди.

Энди фикримизга қайтсак, болалар билан иш олиб боришга мутлақо яроқсиз одамлар ҳам учрайди. Ҳадеб бошқа соҳаларни танқид қилавермай, мисолни ўзимиздан олсак, бир адабиёт тўғарагининг раҳбари, шоир биродаримиз машгулотдан кейин ўсмир йигитлар билан пивохўрликка бораркан. Бу одам билан бирга юрган болалардан шоир чиқадими ё йўқми, билмайман. Аммо майхўр чиқиши ҳақиқатга яқинроқ. Бунга ўхшаган мисолларни спорт соҳасидан кўпроқ келтиришимиз мумкин. Болалар қамоқхонасида ўтирган беш ўсмир мураббийи билан улфатчиликдан кейин йўлтўсарлик қилиб қўлга тушишган. Қонунга биноан мураббий ҳам жазоланган. Лекин вақт ўтгандан кейин бериладиган жазодан наф борми?

Давлат болаларнинг буш вақтини тўғри йўналишга бориш муҳимлигини инобатга олиб аллақанча маблағ ажратади. Бироқ бу соҳадаги ишларнинг самараси билан қизиқиш етарли эмас. Тўғри, вақти-вақти билан ҳисоботлар тупланadi. Қоғоздаги ҳисоботларда ишлар беш, аммо амалдаги натижа қониқарли эмас.

Ҳар қандай жамиятда яхши (яъни ибратли) ёки ёмон (яъни иллатлар ботқоғига ботиб ётган) оилалар мавжуд бўлади. Шундай экан, тарбияга фақат оила масъул, оиллага тўла ишониш мумкин, деган фикрга қўшилишимиз қийин. Айрим мутахассислар бу борада мактабни асосий ўринга қўйиб, мактаб оилани бошқариши шарт, мактаб жамият томонидан белгиланган тарбияни амалга оширувчи воситадир, деб белгилашади. Бу амалга ошса, соз иш бўлур эди. Аммо ароқхўрнинг оиласини мактаб томонидан бошқариш у ёқда турсин, унга таъсир этишини тасаввур қилиш қийин. Шунинг учун ҳам бу фикрни орзуга йўғрилган назария десак, янглишмаймиз.

Ҳали бевошлик кучасига ўтмаганларни тўғри йўлга йўллаш бир масала бўлса, бу кучага ургана бошлаганларни қайтариш ўн карра огирроқ масаладир. Чунки бузилмаган болаларни уша тўғрақларда кўриш мумкин. Бироқ издан чиққанларни бу жойларда учратмайсиз. Уларни фақат вояга етмаганлар билан шугулланувчи назоратчи рўйхатидагина кўрамыз. Бирон ерда ўқимайдиган, бирон ҳунар олишга интилмайдиган, бирон тўғраққа қатнашмайдиган ўсмирларни буш вақтдан тўғри фойдаланишга жалб этиш билан қизиққаннимизда биз суриштирган жойлардаги аҳвол 2–3 фоизни ташкил этди. Ўрганилган жойларда милиция назоратчиси рўйхатида турувчи ўсмирларнинг 36 фоизигина турли тўғрақларга қатнайди. 10,3 фоизи бир оз шугулланиб, сўнг совиб, ташлаб кетган. 19 фоиз ўсмирда шугулланишга умуман қизиқиш йўқ, таклиф этилган тўғрақларнинг биронтасига бормайди. 17,3 фоиз ўсмир эса тўғрақ дейилса, нариги маҳалладан айланиб ўтадиган бўлган. Албатта, бу рақамлар маълум жойга хос, барча ерлар учун умумий, дея олмаймиз.

Аммо рақамлардаги озгина фарқ дейилмаса, ҳамма ерда аҳвол бир хил. Нега шундай? Бу ўриндаги муаммоларга диққатингизни жалб қиламиз: 1. Ўсмирга «Шахмат-шашка тўтарагига кел», деб таклиф қилсангиз, сизни мазах қилиб кулади. Ўсмирларни ўзига жалб қила оладиган муассасаларимиз эса оз. 2. Қамалиб чиққан ўсмир шу тўтаракка келса ҳам қабул қилмасликка уринамиз. Чунки у бошқаларни ҳам бузиб юборади деб ҳисоблаймиз. «Эҳтиёт — шарт!». Бизнинг шиоримиз шундай, тўғри эмасми? 3. Ўсмирларни қизиқтириши мумкин бўлган тўтаракларнинг оз экани бир масала, уларнинг асосан шаҳар марказида экани иккинчи масала. Айримларининг пуллик экани яна бир муҳим масала.

Агар Тошкентнинг Бешқайрағочида яшайдиган ўс-пирин чавандозликни ҳавас қилса, у шаҳарнинг на-риги бурчига боришига тўғри келади. Қишлоқлардаги аҳволни айтмасак ҳам булар. Тоғдаги бир қишлоқда яшайдиган бола скрипкачи бўлишни хоҳласа, эҳтимол, орзу орзулигича қолиб кетар. Пуллик тўтараклар янада мураккабликлар туғдиради. Ўспирин ҳали пул ишлаб топмайди, демак, ота-онасига юк. Агар у теннис билан шуғулланишни истаса-ю, отаси хоҳламаса, демак, пул йўқ. Агар ота истаса-ю, бола хоҳламаса, пул бекорга созурилади ҳисоб.

Баъзан мана бундай ҳолат ҳам юз бериши мумкин: бола авиамоделчилар тўтарагига қатнайди. Оиласи шаҳарнинг бошқа даҳасига кўчгач, қатнаш имкони бўлмайди. (Имкон дейилганда фақат моддий масала тушунилмаслиги керак). Янги уйларига яқин ерда бундай тўтарак йўқ. Ота-она уни мавжуд тўтараклардан бирига, айтайлик, мусиқага даъват этишади. Бола истамайди. Ота-она унинг ўжарлигидан ранжийди. Ҳатто уришишади. Боланинг руҳий ҳолатини эса ҳисобга олишмайди. Аввал айтганимиздай, айрим болалар қизиқишларини тез-тез ўзгартираверишлари мумкин, айримлари эса битта танлаганларида собит турадилар. Бундайларга шароит яратиб берилмаса, ҳамма нарсадан совийди, қизиқишлари сўниб «кўча

боласи»га айланиб қолади. Ўрни келганда узоқдаги тўғаракларга қатновчи салоҳиятли болалар учун ша-роит яратиб бериш масаласига диққатингизни торт-моқчимиз. Ҳатто моддий жиҳатдан камчилиги йўқ оилалар ҳам болаларига йўлқира беришни истамай, узоқдаги тўғаракка бормай қўя қолишини хоҳлашади. Кам таъминланган оилаларни-ку айтмаса ҳам бўлади. Шундай экан, тўғаракларга қатнайдиган болалар йўлқира тўлашдан озод қилинсалар бўлмасмикин? Маънавият масалалари кўрилаётган мажлисда шу таклиф билан Тошкент шаҳар ҳокимига мурожаат қилдик. Шу болалар йўлқира тўлагани билан бойиб, тўламасалар, камбағал бўлиб қолинмайди, дедик. Таклиф маъқул келгандай бўлди-ю, аммо амалга ошмади, ҳатто ўрганиб чиқилмади. Маънавиятга катта эътибор берилаётгани яхши. Лекин болалар ва ўсмирларнинг бўш вақтига тааллуқли муаммолар ҳам маънавият доирасига ки-ришини унутмасак, дурустмиди?

Болаларнинг бўш вақтидан унумли фойдаланиш ҳа-қида гап кетганда энг аввало уларни жисмоний тарбия — спортга жалб этиш фикри илгари сурилади. Биз бу фикрни инкор этмаймиз. Руҳий саломатлик жисмоний саломатликни ҳам талаб этади. Спорт билан шуғулланувчи ўсмирлар билан ўтказган суҳбатларимизда уларнинг 80 фоизи спорт ҳаётлари учун муҳим эканини айтишди. 20 фоиз ўсмир эса ҳаётдаги қийинчиликларни енгиб ўтишда спорт катта ёрдам берганини таъкидлашди. Ҳатто «бўйсунмас»ларнинг 80 фоизи ҳам шунга яқин фикр билдиришди. Тўғри, жисмоний тарбия боладаги мавжуд ирода кучига қувват беради. Абдулла Авлоний ҳазратлари бадан тарбиясига эътиборларини қаратиб, шундай фикр билдирган эканлар: «Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордир. Жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидир. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопонни устини қўйиб астарини ювуб овора бўлмоқ кабидурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадур. Фикр тарбияси учун маҳкам ва соғлом бир вужуд керакдур...» Имом Шофеъи ҳазратлари:

«Илм икки хилдур: бири — бадан илми, иккинчиси дин илми», — демишлар. Бунга қараганда энг аввал ҳифзи сиҳат қоидаларини билмак, саломатликка терс бўлган нарсалардан сақланмак ила бўладур...» Спортнинг ҳар бир киши учун кони фойда экани ҳақида гапирмасак ҳам бўлар. Аммо айни шу соҳада тарбияга оид жиддий муаммоларга дуч келамиз. Айнан шу соҳада боланинг маънавий камолотига эътибор кам.

Бола маълум бир спорт турига қизиқиб ёки акаси, дўстигами эргашиб тўгаракка борса, мураббий энг аввало унинг қобилиятини текшириб кўради. Ҳар бир мураббийга фақат қобилиятли бола керак. Унга шунчаки тўп тепиб, бўш вақтини ўтказадигани керак эмас. Агар лаёқат сезилмаса, мураббий ундан осонгина қутулиб қўя қолади. Унга натижа керак. Болада бутун бўлмаса, эртага қобилият юз очиши мумкин, деган гап унга ёқмайди. Айнан спорт мураббийларида тарбиячига зарур бўлмиш билим етарли эмас. Айнан шу спортда бола гирромга дуч келади. Болалар спортида айниқса гирром кўп учрайди. Маълумки, мусобақалар ёшга қараб босқичма-босқич ўтказилади. 12–13 ёшлилар бошқа, 14–15 ёшлиларники бошқа. Шунга яраша талаб ҳам, шароит ҳам узгача бўлади. Мураббийлар мусобақада голиб келиш учун 12–13 ёшлилар мусобақасига 14–15 ёшли ўсмирни бошқа исм-фамилияда қўядилар. Яъни, 15 ёшли Болтаев 12 ёшдаги Тешаевнинг ҳужжати билан мусобақага қатнашади. Кўпинча шундай ўйинчилар голиб келишади ва ёрлиқлар ҳам бировнинг номига берилади. Бировнинг номидан гирром равишда мусобақада қатнашаётган боладан яхши тарбия кутиш мумкинми? У ҳаётида гирром йўлини танлаб олмай-дими?

Спорт билан доимий шугулланиб, оқибатда профессионалга айланганлар вақти келиб майдондан четга чиққанда қийнала бошлашади. Энг биринчи галда улар шуҳрат шоҳсупасидан тушиб, эътиборсиз қолганларида руҳан қийналадилар. Кейин аввалги даромадлари ҳам бўлмай, моддий жиҳатдан машаққат чека бошлайдилар. Натижада, улар тирикчиликнинг осон йўлини

қидирадилар. Маълумки, жиноятчи тўдаларга чиниққан йигитлар керак. Спортдаги фаолиятини тўхтатганлар айнан шу тўдаларда паноҳ топганларига мисоллар бор. Биз ҳамма спортчиларнинг йўли шу, деган таъкиддан узоқмиз. Лекин биттагина мисол ҳам бизни сергаклантириши зарур бўлгани сабабли бу ҳақиқатдан четлаб ўта олмадик.

Бизда спорт ишларига тобора кўпроқ эътибор бериляпти. Спортчиларимиз жаҳонда ўзларини кўрсатишяпти. Оммавий спорт эса бу соҳада озгина орқада. Ҳар бир маҳаллада спорт майдони бўлиши керак, деган талаб бор. Талаб яхши. Аммо маҳаллада бўш жой йўқ-ку? Кўп қаватли уйлар шу даражада зич қурилган-ки, озгина бўш жой ҳам гаражлар билан банд. Ҳокимиятларга келган маълумотларга қараганда, бу талаб ҳамма ерда бажарилган. Бу маълумотларни кўриб ажабланасиз: спорт майдончаси томлар устидамикин?

Спорт тўғараклари қатнашчилари орасида милиция назоратида турадиганларни кам учратасиз. Қамоқдан чиқиб келган ўсмирни ҳеч бир мураббий қабул қилмайди. Биронта шогирди жиноят билан қўлга тушса, «Мен айбдор эмасман», деб ўзини оқлайди. Мактаб эса «Бу бола спортга қатнашиб, бузилиб кетди», деб ҳукм чиқариб қўя қолади.

Биз суҳбатлашган муаллимларнинг кўпи спорт билан шуғулланиш боланинг тарбиясига салбий таъсир кўрсатишини айтишди. Айни чоқда ўқувчилари қатновчи спорт тўғараги билан қизиқмасликларини ҳам тан олишди. Муаллимларнинг гапларида озгина ҳақиқат бор: спорт билан шуғулланувчи ўқувчи мактабда ўзини бошқача тутта бошлайди. Ўқишга қизиқиши сусаяди. Илм олиш зарурати ҳақидаги гапларни эшитгиси ҳам келмайди. Чунки яхши спортчи бўлгани учун илми бўлмаса ҳам олий ўқув юртига осонгина кира олишини билади. Олий ўқув юртида ўқимай туриб диплом олиши мумкинлигини ҳам билади. Шундай экан, муаллимларининг гапи қулогига кирармиди? Бундай бола, айниқса, мусобақаларда галаба қозона бошлагач, такаббурликни касб қилади. Синфда, ҳатто мактабда

«зўр»ликни — «лидер»ликни талаб қила бошлайди. Уни камтарлик кўчасига қайтариш мактаб учун гоаят машаққат бўлиб қолади.

Мазкур рисолани ёзишга тайёргарлик жараёнида собиқ иттифоқ даврида бу соҳада олиб борилган ишларни эслашга, бу ҳақда ёзилган китобларни варақлашга тўғри келди. «Ахлоқ кодекси», «Коллективизм», «Социалистик меҳнат», ёшлар ташкилотлари... Шиорлар ҳам кўп эди, болалар билан шуғулланадиган ташкилотлар ҳам анчагина эди. Аммо самара йўқ эди. Аввал зикр этганимиздек, кўп ишлар қогозда бажариларди. Энди замон ўзгарди, жамият ўзгарди. Мафкура ўзгарди. Ҳаммаси яхши. Аммо биз ўрганаётган масалада ҳали бош қотирадиган ўринлар кўп. Эскисини рад этиб, янгисини тавсия этолмаяпмиз. Тошкент маҳаллаларида уюштирган суҳбатларимиз чоғидаги сўровларимиздан маълум бўлдики, мактаб муаллимларининг 65–70 фоизи, оналарнинг 80 фоизи, оталарнинг 60 фоизи болалар бўш вақтларини шаҳарнинг қаерида, қай муассасасида фойдали равишда ўтказишлари мумкинлигини билишмас экан.

Тарбияга масъул одамлар ўйлаб ўйларига етгунларича ҳар томондан турли мафкура оқимлари ёпирилиб келяпти. Катталар тайин бир гап айтолмагач, ўсмирлар ўзларича яшашга интиляптилар. Ҳозир уларнинг диққатини жалб этадиган муассасалар кўпайяпти. Шулардан бири видеобарлар бўлса, яна бири дискотекалар. Видеолар ҳақида фикр билдирдик. Дискотека деган бало ҳақида ҳам икки оғиз айтмасак бўлмас. Чунки ўсмирлар бўш вақтларини шу бало билан тўлдиришга ишқибозлар. Мен «Дискотека» деб номланган бир асар ёзиш мақсадида бу жойларни ўрганишга ҳаракат қилдим. Бир қараганда беозор жой. Ёшлар келишади, ўйин-кулги қилишади, вассалом. Лекин сирtdан қаралгандагина бу жой беозор кўринади. Аслида эса бузуқлик ва жиноятнинг остонаси ҳисобланади. Бу ерни ўзига хос бузуқлик бозори десак ҳам бўлар. Дастлаб ўсмир ёшларнинг қилигини кўриб

ажабландим. Асабий мусиқа қулоқни кар қиладиган даражада жаранглайди. Йигитчалар, қизчаларнинг ҳаракатини рақс дейиш ҳам қийин. Аллақандай телбаликнинг намойишидай кўринади. «Рок музика», «Поп музика» дейилмиш санъат турлари (агар уларни санъат деб аташ мукин бўлса) ёшлар онгига гиёҳванд каби таъсир утказади. Айримлар ўзларини билмай қоладиган даражада талвасага тушадилар. Олимларнинг тажрибасига ўзим гувоҳ бўлганман. Кичик товуқхонада осойишта мумтоз куйлар қўйилганда товуқларнинг юришларида ҳам хотиржамлик бор эди. Кейин ўша жазавали «рок музика»дан қўйилди. Аввалига товуқнинг кўзлари бесаранжом бўлди. Кейин титрай бошлади. Охири тутқаноқ тутгандай йиқилиб оёқлари акашакдай тортишди. Агар ўша дамда куй тўхтатилмаганда унинг ўлиб қолиши ҳам мумкин эди.

Ана шундай ерда ёшларимиз бўш вақтларини ўтказяптилар, биз эса бунга мутлақо аҳамият бермаймиз. Гиёҳвандлик кўпайяпти деймиз-у, айнан шу ерда ўрганишлари мумкинлигини ҳисобга олмаймиз. Бузуқлик кўпайяпти деймиз-у, айнан шу ер бузуқлик манбаи эканини тан олгимиз келмайди. Бизда расман тунги дискотекалар йўқ. Аслида эса кўп дискотекалар иш вақти чегараланмаган. Бу ҳолатни назорат қилиши лозим бўлган милиция ходимлари шу дискотекалар ёнидан ўтишаётганда кўзларини юмиб оладилар. Нима учун бундай қилишлари ёлғиз ўзларига-ю Худога маълум.

Дискотекалар билан танишгач, шаҳар халқ таълими бошқармаси бошлиғига ундаги аҳволни баён қилиб, «У ердагиларнинг кўпи мактаб ўқувчилари, чора кўрилмаса бўлмайди», дедим. Бу фикрим у кишига маъқул бўлди. «Эртага шу масалада катта мажлис бор, гапларингизни етказаман», деди. Эҳтимол, гапимни етказгандир, буниси менга қоронғи, лекин гапни эшитган мажлис аҳли ҳам милиционерлар каби кўзларини юмиб олгандирлар. Умид шуки, бу масъул жаноблар қачондир кўзларини очарлар, аммо унда кеч бўлиб, афсуслар дарёсида сузиб қолмасмикинмиз?

«МЕН» — ҲЗЛИКНИ АНГЛАШ

- «Менинг ўрним қани?»
- Энг осон чора — ўлим
- Тақдир манглайи ўзгаради
- Сизнинг замонангиз эмас

Биринчи воқеа:

Онанинг фарёди кўкларни тутди — ўгли ўзини ўзи осибди. Имом келиб, «бундайларга жаноза ўқилмайди», деб кетди. Онанинг бир алами минг бўлди. Ўглига ҳамманинг ҳаваси келарди. Бўйлари ўсиб, овози дурриллаб кўзга ташланиб қолган эди. Нима бўлди? Куз тегдими?

Аёллар йиги-сиғи орасида гўшанга ясадилар. Бу дунёдан гўшангасиз кетмасин...

Гўшангага кирди... ҳис-ҳаяжон билан эмас, совуқ жасадада... тобутда...

Совуқ юзларига гуллар сочилди...

Ичкарида ирим-сиримлар... Ташқарида эса гумонлар: бола нега ўзини осди? Биров «Гиёҳванддир, доридан кўпроқ олволгандир», дейди, иккинчиси унга эътироз билдиради: «Доридан кўп олса, тил тортмай ўлади, ўзини осолмайди. Дори тополмай қийналгандир» «Бирор қизни зўрлаб қўйиб, қўрққанидан осгандир».

Иккинчи воқеа:

Онанинг фарёди кўкларни тутди — қизи ўзини ёқибди. Бўйи етиб, дурқунгина бўлувди-я! Совчилар ўгринча қараб-қараб қўйишарди-я! Мактабни битиргач бирор хонадонга келинсалом билан кириб борарди-я! Бир йигитни бахтли қиларди-я! Гўшангага кирмай кетди... Келинсалом қилмай кетди...

Совуқ қабр уни бағрига олди. Унга жаноза ўқилмади. Қиздан сўнгги хотира — бир парча қоғоз ва ундаги сўнгги утинч: «Онажон, мени кечиринг...»

У совуқ қабрда ётибди, атрофда эса у ҳақдаги совуқ миш-мишлар...

Маъсума ҳақида қандай миш-миш буларди, баён этмайлик..

Бу икки фожиани келтириб чиқарган сабабни ҳозирча четлаб ўтайлик. Оз бўлса-да, учраб турадиган шунга ўхшаш воқеани эҳтимол сиз ҳам эшитгандирсиз. Сиз ҳам турли гумонларга боргандирсиз. Баён этганимиз икки воқеа ҳақида ҳам бир оз ўйланг, сабабини топишга уриниб кўринг. Бу масалага биз сал кейинроқ алоҳида тўхтаймиз.

Биз «Менинг фикримча», «Менинг назаримда», «Мен ўйлайманки», деган ибораларни кўп ишлатамиз. «Мен» — шахс демак. Дунёни кўрувчи, дунёни идрок этувчи, фикр билдирувчи бир шахс иккинчисига сира ўхшамаслиги сир эмас. Бир ота бир онанинг фарзандлари қош-кўзлари ўхшаса-да, шахс сифатида фарқланадилар. Киши онгини бошқарувчи «Мен» нима, унинг жиноят оламига қандай дахли бор?

Кишилиқдаги «Мен» масаласи кўп асрлардан буён файласуфларнинг, руҳшуносларнинг, табиатшуносларнинг тадқиқот манбаи бўлиб келган. Жаҳон фани ҳалигача Конфуций, Декарт, Кант, Фрейд, Хейгел, Ницше, Уотсон каби файласуфларнинг фикрлари атрофида баҳслашади. Файласуфлар назаридаги «Мен», оддийроқ айтилса, кишининг ўзини ўзи таниши, шахс сифатида шаклланиб, жамиятдаги ўз ўрнини топишидир. Шу жиҳатдан қараганда, русча «Я»нинг таржимаси улуроқ қабул қилганимиз «Мен» ўрнига «Ўзлик» деб ишлатганимиз ҳам маъқулроқ.

Франциялик файласуф Рене Декарт «Фикрляпман, демак, мавжудман» деган гоёни сурган экан. Шунга кўра, ўзини, ўзликни англаш қачон бошланади, деган савол ҳам ўртага қўйилиши мумкин. Рўё ва ҳақиқатни фарқлаб олиш учун киши фикрлайди. Бу фикрлаш ўн яшар болага хос эмас. Эҳтимол, 20–25 ёшда бу масала хусусида фикрлай бошлар. Унда ўз-ўзини танимоқликни шу ёшда белгилаймизми? Агар шундай қилсак, олти ёшли боланинг фикрлашини нима деб атаймиз? Масалан, ўша бола дарахтни кўради, гуллашини, мева тутишини кузатади. Мева бор пайтда олиб беришни талаб қилади. Мевалар тугагач, талабни ҳам бас қилади.

Келгуси йили дарахт гуллагач, оқибат мева бўлишини билиб, кутади. Агар шу ёшдаги бола катталарнинг кўчат утқазилишини кўрса, у ҳам чўпларни ерга суқишга интилади. Ўз хаёлида кўчат эккандай бўлиб қувонади. Бу иши учун катталардан олқиш кутади. Демак, у ҳам фикрляптими? Онги борлиқдаги ўзгаришларни қабул қиляптими? Таҳлил этияптими? Демак, у ўз ўзини танишни бошлаган, борлиқда ўз ўрни борлигини билипти, шунга яраша ўзига этибор талаб қиляпти. Айрим олимлар буни онгсиз равишда англаш, деб ҳисоблаб, «фикрлаш» тушунчасига қўшмайдилар. Биз бу қарашни маъқуллай олмаймиз. Гўдак тугилиб, кўзи очилди — борлиқни кўрди. Мия ҳужайралари шакллана бошлади, демак, ўзига хос равишда фикрлай бошлади. Олти яшар бола билан ўн олти ёшли боланинг «Мен кимман?» деган саволга жавобан ўзини ўзи танишдаги ҳолати, талаб, интилиши бир хил эмас, албатта. «Мен» масаласида бош қотирувчи файласуфлар учун бу фарқ унча муҳим эмасдир. Аммо тарбия учун масъул одам бу фарқни этиборга олишга мажбур.

Айрим олимлар гўдакнинг дастлабки ойлардаги ҳаракатларини фикрлашдан холи деб биладилар ва бу даъволарини исботлаш учун «Одам бир-икки ёшгача кўрганлари, эшитганларини эсламайди, унутади», дейдилар. Уларнинг айтишларича, унутишларига сабаб — тиллари чиқмагани, гапира олмасликлари экан. Агар бу фикрни тўғри деб қабул қилсак, фикрлаш гапириш билан боғлиқ бўлса, соқовлар умуман фикрламайдиларми? Ўша олимларнинг таъкидига кўра, боланинг ўзликни англашдаги биринчи ҳаракати «Мен» деган сўзни айтишидан бошланаркан. Бу фикрга кўра сиз: «Бу қанд кимники?» деб сўрасангиз, бола «Меники (ёки «ўзимники»)» дейди. «Бу кимнинг аяси?» десангиз — «Меники!» дейди. Ёки боланинг қўлидан ушлаб етакласангиз, «Ўзим юраман» дейди, бирор ишни ҳам (эполмаса-да) «Ўзим қиламан», дейди. Этибор беринг, бу шунчаки хархаша эмас, бола ўзининг ҳақини талаб қиляпти. Жамоада ўзининг ўрни борлигини фаҳмляпти.

У ўз урнини, ҳақини турли йўллар ва усуллар билан талаб қилади, кўп ҳолларда талабининг бажарилишига эришади. Баъзан эрқаланади, баъзан йиғлайди, баъзан катталарни ёмонлайди ёки чақимчилик қилади. Бу жараён, яъни боланинг ширин сўзлари, қилиқлари бизни фақат қувонтиради. Шахснинг етуклик сари қадам ташлаётганини эса сезмаймиз ёки эътиборсиз қолдирамиз. «Талаб қилинаётган нарсага ёлгон айтиш ёки чақимчилик орқали осон эришиш мумкин», деган фикр аста-секин қувват олиб, бола феъл-атворининг шаклланишида ҳукм ўтказа бошлагач, уни бу йўлдан қайтариш ҳаракатига тушамиз. Ҳар қандай нотўғри фикр бирданига тугилмайди, тасодифан юзага чиқиб, амалда кўринмайди. Боладаги фикр ерга қадалган уруғга ўхшайди. Униб-ўсиб, мева туггунча анча вақт, ҳатто йиллар ўтади. Биз фақат мевасига дуч келганда ажабланамиз. Отаси олиб келадиган ширинликка шерик бўлувчи ака беш ёшли бола учун асосий рақиб саналади. У рақибни четга суриш йўлини излайди. Бир марта қилган чақимчимлиги яхши самара берса, ака ширинликдан маҳрум этилса, у ўзининг галабасидан қувонади. Сўнг бу «қурол»ини тез-тез ишга сола бошлайди. У олти ёшида, саккиз, ўн етти ёшида ҳам рақибларни суришда айнан шу услубдан фойдаланадиган бўлиб қолади. Каминани баландпарвозликда айбситманг, ватан хоинлари асосан чақимчилардан чиқади. Чақимчиликни ислом дини ҳам қоралайди. Ривоят қилишларича, Муҳаммад алайҳиссалом мазор ёнидан ўтаётиб, бир қабрга қараб қолибдилар. Сўнг дарахтдан бир шохча синдириб олиб суқиб қўйибдилар. Саҳобалар бунинг маъносини сўраганларида, у муҳтарам зот: «Бу ерда ётган одам, ҳаёт чоғидаги чақимчиликлари учун қабр азобида қийналяпти. Мана бу барглар то қуригунларига қадар Оллоҳга тасбеҳ айтиб туради ва бу онда марҳум азоблардан холи бўлади», деган эканлар.

Биз боламизнинг чақимчилигини билмай туриб, уни рағбатлантириб қўямиз. Агар «Нима учун чақимчилик қиляптикин?» деб ўйласак, чақимчилиги учун

мукофот бермай, айбласак, боланинг келажаги ўзгача бўлиши шубҳасиз.

Руҳ камолоти йўлидаги «зилзила»лар, инсон майллари, тушунча ва тасаввурлари, эҳтиёж ва талаблари, изтироб ва қийноқлари, зиддиятлар ва мувофиқликлар, кураш ва галаба, йўқлик ва борлиқ, жисм ва жон... Одам боласининг ўзлик сари шаклланиши шулар каби сўқмоқлардан ўтади. Ҳар бир тушунча ҳар ёшда ўзига хос тарзда такрорланади. Масалан, эҳтиёж ва талабни ёки изтироб ва қийноқни ўн ёшли болада ҳам, ўн саккиз ёшли йигитчада ҳам кузатиш мумкин. Шундай экан, ўзликни англаш табиатнинг ўзи каби доимий ҳаракатдадир.

Файласуф олимлар ўзликни англаш жараёни ҳақида сўз юритишганда кўпинча динни танқид остига оладилар. Асли яҳудий, ёки насроний, ёки мусулмон бўлмиш олимларда ҳам буни учратамиз. Уларнинг фикрича, дин кишининг ўзликни англашида тўсиқ экан. Улар «тақдири азал», яъни «инсон тақдири ҳали туғилмасиданоқ белгиланган», деган ақидани юзаки тушуниб, танқид қиладилар.

Умар Хайём ҳазратларида шундай тўртлик бор экан:

*Ё Раб, лойимни-ку, қорган ўзингсан,
Уриш-арқоғимни ўрган ўзингсан.
Ёмонманми, яхши, мен нима қилай?
Тақдир манглайини берган ўзингсан.*

Агар шундай фикрланса, боланинг жиноят кўчасига кириши ёки яхши инсон мартабасига етишмоғи — туғилмасиданоқ белгилаб қўйилган бўлиб чиқади. Яъни, бола жиноятчи бўлиб туғилади, уни тарбиялашга уриниш шарт эмасми? Йўқ, асло ундай эмас. Агар одам яхши фазилат ёки ёмон иллат билан туғилса, тарбия этмоқликдан фойда бўлмаса, Оллоҳ илоҳий китобларини туширармиди, пайғамбарларига «Бандаларимни тўғри йўлга бошлашга масъулсан» деб вазифа юклармиди? Ахир Таврот, Инжил, Қуръон — барчалари насихат,

одамларга тарбия-ку! Оллоҳ инсонни азиз ва мукаррам қилиб яратганини Қуръони каримда айтади. Инсонга ақл берилган. Унинг рўпарасида икки йўл туради: агар яхшиликни касб этса, саодатга етишади, зулми танласа, Бобур Мирзо ҳазратлари ёзганларидек: «Ҳар кимки жафо қилса жафо топқусидир». Боланинг ана шу йўлдан қай бирини танлаши ўзликни англашдаги муҳим нуқталардан биридир. Мақол тили билан айтсак: дарахт қушни танламайди, қуш дарахтни танлайди. Шунга кўра тақдир кишини танламайди, киши тақдирини танлайди. Одам боласи Худони таниши учун аввал ўзини таниши керак.

Бола пешанасида икки тақдир — икки хил йўл мавжудлигини дарров фарқлай олмайди. Буни фарқлагунича борлиқдаги ҳодисалар уни кўп гангитади. Ана шундай гангиб юрганида катталарнинг муносабатлари ҳал қилувчи омил бўлиб хизмат қилади.

Гарчи файласуфу олимлар бу «Мен» хусусида кўп асрлардан бери бош қотирсалар-да, биз ўз фарзандимиздаги бу жараёнга етарли эътибор бермаймиз. Сиз билан биздан масалага файласуфона ёндашиш талаб этилмайди. Биз боламизга меҳрибон, синчков ота-она сифатида яқинлашсак бас.

Бирон танишимиз ёки қариндошимизникига бир йил ўтказиб борсак, болаларини кўриб: «Қаранг-а, ўғлингиз кап-катга бўлиб қолибди» деб ҳайратланамиз. Ўз фарзандимиз қанотимиз остида кун сайин эмас, соат, дақиқа сайин ўсиб-улғаяётганини эса сезмаймиз. Бола ўзини англаш жараёнида биз бераётган одобдан ташқари атрофдан олаётган таассуротлари асосида ўзича фикр юритади. Болага мактабда ёки уйда шарафли ҳадисдаги «Бешиқдан то қабрга қадар илм эгалла», ҳикматини ёки хитой файласуфи Конфуцийнинг: «Уйда ёшлар ота-оналарини иззат қиладилар. Хонадондан ташқарида катталарнинг гапларига қулоқ осадилар, ҳақиқатгўй ва эҳтиёткор бўладилар. Барчага, айниқса, одабийликни фан қилган инсонларга муҳаббат-да бўладилар. Шу ҳаракатларидан сўнг куч-қувват

топа олсалар, илм олмоққа интиладилар», деган доно сўзларини сингдиришга ҳаракат қилинди, дейлик. Бола бу сўзларнинг тўғри эканини тан олади. Лекин кўчада, масалан, чойхонада доимий равишда бекор лақиллаб утирувчиларни кўриб, бу ҳақиқатга амал қилиш шарт эмас экан, деган фикрга келмайдими?

Баъзи ота-оналар фарзандидан ранжиб «Ҳеч гап тушунтиролмаيمان», деб нолишади. Чиндан ҳам болага гап уқтириш осон эмас. Хуш, ўзимиз-чи, фарзандларимизнинг гапларини, хоҳишларини дарров тушунамизми? Ота-она билан фарзанд ўртасида тушунмовчилик қачон пайдо бўлади-ю, у қандай ҳал этилади? Ҳал этиш чоғида боланинг ўзини таниш, англашга интилаётгани ҳисобга олинадими? Баъзи ўсмир отаси ёки онасига мақсадини англата олмай «Сиз тушунмаяпсиз!» деб юборади. Ота-она буни эшитиб: «Ҳа, энди биз тушунмайдиган бўлиб қолганмиз», деб ранжишади. Ранжиш урнига боламиз айтаётган масалага унинг кўзи билан қараб, унинг онги билан фикрлаб кўрсак-чи?

Афлотун ҳаким дебдиларки: «Фарзандларингиз илм ва адабини ўзингизнинг илм ва адабингиз билан чекламанг, уларни келгуси замон учун тайёрланг, чунки улар сизнинг замонангиз эмас, келгуси замон одамлари бўладилар». Бу доно фикрнинг исботи учун бир мисолга мурожаат этайлик: ёшларнинг кийинишлари ҳар йили бир хил бўлавермайди. Катталарнинг бу масаладаги қарашлари ҳам бир хил эмас. Дейлик, ўсмир қиз тор шим кийишни ёқтиради. Бу — унинг замонавий кийиниш маданиятига бўлган муносабати, маданиятни ўзича англаши. Бу кийинишда у заррача ёмонлик кўрмайди. 40–45 ёшли ота-онаси ҳам унга эътироз билдирмай «Ҳа, энди ёшларнинг расми шу-да», деб қўя қолар. Аммо қизчанинг шим кийишига бувиси ва буваси мутлақо қарши бўлади. Бунда улар беҳаёликни кўрадилар. Ўзликни энди-энди англай бошлаётган қизча учун бу зиддият ҳам таъсир этиши мумкин.

Ўрни келганда таъкид жоизки, бола тарбиясида буви билан бобонинг иштироки жуда муҳим. Тўғри,

улар болани ота-онага нисбатан кўпроқ эркалатадилар. Бола ота-онаси томонидан жазога тортилишини билса, дарров бувиси ёки бобоси ҳимоясига ошиқади. Шунинг баробарида маслаҳат лозим бўлса, биринчи галда уларга мурожаат этишади. Барчамизга маълумки, 50–60 ёшлардаги буви билан бобонинг ҳаёт тажрибаси 35–40 ёшлардаги ота билан онаникидан бойроқ. Шундай экан, улар томонидан берилувчи фойдали маслаҳатларнинг қадрига етмоқлик лозим бўлади. Кузатишлар шуни кўрсатадики, бувиси ва бобоси бор хонадондаги боланинг тарбияси бошқаларникидан фарқланади. Ҳозир айримлар йигирма ёшидаёқ ота ёки она бўлишяпти. Агар улар алоҳида яшашса, болага бериладиган тарбиянинг қандай бўлишини тасаввур қилаверинг. Телевизордаги қизиқ ҳангомага гувоҳ бўлган эдим: биринчи фарзандни кўрган ота аёли ва ўглини туғруқхонадан олиб чиқади. Кечки пайт қарасаки, аҳли аёли чойшабларни ювяпти. «Нима қилипси?» деб суради ёш ота. «Ўглингиз буктирибди, ювяпман», дебди ёш она. «Ие, дарров-а?» деб ажабланибди ёш ота. Қаранг, ота бўлмиш йигит чақалоқ бир-икки ёшидан бошлаб буктирса керак, деб ўйлаганмикин? Ҳали ўзлари тарбияга муҳтож, ҳали ҳаёт сўқмоқларини яхши англамаган ёш ота-оналарга буви ва боболарнинг эътибори, кўмаги жуда-жуда зарур.

Таъбир жоиз бўлса, болалиқдан усмирлик оламига ўтишлик кишининг қайта туғилишидир. Энди фақат атрофни кўрадиган одамча эмас, бу борлиқда ўзини ҳам кўра оладиган, фикрлайдиган шахс туғилади. Биринчи туғилишда гўдак чинқириб гўё дейдики: «Мана мен ёруғ дунёга келдим. Қувонинг ва бундан буёғига мен учун ташвишлар чекинг. Мен ҳозирча сизнинг ёрдамингизга муҳтожман. Бир дақиқа бўлсин, мени унутманг. Мени авайланг, ҳар бир нафасимни кузатиб, бешигим ёнидан жилманг. Сизларнинг меҳрингизга, шафқатингизга эҳтиёжим бор! Сал ўтмай мени атак-чечак қилиб юргизинг, йиқилсам тургизинг, бошимни силанг...» Одам иккинчи бор туғилишида бутунлай ўзгача оҳангда дейдики: «Энди мен қанотларингиз

остидаги палапон эмасман, ҳадеб қўлимдан ушлаб етаклайверманг, ҳадеб изимдан юраверманг. Босган қадамларимга ишончсизлик билан қараманг. Йургақда тутишга интиланг, бешиқдаги ҳолимни унутинг. Мен мустақил одамман. Қўлимдан етаклашга уринманг. Мен рўпарамда баланд тоғни кўриб турибман. Унинг юксак чўққилари бор. Бу тоғдан ўзим мустақил равишда ошиб ўтмоқчиман. Бу — менинг ҳаётдаги мақсадим. Мен чўққига кўтарилишни бошляяпман. Ҳар бир қадамим билан мен юқорига кўтариляпман. Рўпарамдаги уфқ тобора кенгайяпти. Янада кўпроқ одамларни кўряпман. Уларни тушунишга ҳаракат қиляпман. Меҳр ўрнига адолатсизлик, илм ўрнига жоҳиллик, шафқат ўрнига зулми кўрганимда қўрқиб кетяпман. Мен бу борлиқда таянчга муҳтожлигимни сезяпман. Мен ақлли, доно, адолатли одамга зорман. Мен ёнимдаги кучли ва донишманд одамга суянсамгина чўққига чиқа оламан. Аммо мен буни ҳеч кимга айта олмайман. Муҳтожлигимни тан олишим — мен учун иснод. Ҳамма мени «Мустақил қадам ташловчи одам бўлиб етилибди, чўққини ўзи забт эта олади», деб ҳисоблашини хоҳлайман». Агар ўсмирлик оламига ўтган фарзанд ота-онасига бир нима демоққа журъат ва истак топа олса эди, эҳтимол, шуларни айтармиди.

Фарзандларимизда 10–11 ёшдан то 14–15 (ўғил болаларда баъзан 16) ёшгача тиббий тил билан айтганда, анатомик-физиологик жиҳатдан кескин ўсиш содир бўлади. Гўё табиат ҳайкалтарош-у ўзининг ижодига хос бу жонли ҳайкални тезроқ такомилга етиштиришга уринаётгандай. Бу жараён сиртдан қараганда овознинг дўриллашида сезилади, бўйнинг ўсишида кўринади ва биз асосан шунигина пайқаймиз. Ички тўлқинларни, ўзгаришларни сезмаймиз. Биз ҳайкалтарошга ўхшатган табиат ўсмирнинг ҳам жисмоний, ҳам жинсий ўсишини ҳисобга олишга улгуролмаётганга ўхшайди. Боланинг суяклари шу даражада тез ўсади-ки, унинг мушак тўқималари бу ўсишга монанд ривожлана олмай қолади. Ана шунда ўсмирнинг мушакларида оғриқлар пайдо бўлиб ўзини ҳам, ота-онасини ҳам хавотирга

солади. Боланинг ташқи кўринишида (айниқса 13–14 ёшида) кескин ва сезиларли ўзгариш содир бўлади. Унинг қомати қўполлашади, узун ва ингичка қўлоёқларини қандай бошқаришни билмай қолади. Бу ўсиш ёшида қизлар қадрларини эгиброқ юришга одатланиб қоладилар. Агар айнан шу ёшда болаларнинг ўзларига, юриш-туришларига эътибор беришлари ортажаги инобатга олинса, уларнинг бу беўхшовликдан қанчалар изтиробга тушишлари, оқибатда асабий ва қайсар бўлиб қолишлари сабабини тушунишимиз мумкин. Ўсмир доимий равишда ўзининг қомати билан бошқаларникини солиштиради. Агар бошқалардаги фазилат, айтайлик, адл қоматни ўзида кўрмаса, сиқила бошлайди.

Бу ёшда бадандаги қувватнинг асосий қисми жисмоний ўсишга сарф этилиши натижасида ўсмир ўзини беҳол сеза бошлайди. Қўшимча дам олишга, тартибли равишда қувватли таом истеъмол қилишга эҳтиёжи кучаяди. Агар бола биз айтган ишни бажара олмаса, асабийлашамиз, уни уришамиз. «Чарчадим»; деса бунга баҳона сифатида қабул қилиб «Ёш бола нарса уялмайсанми, шу ёшда ҳам чарчайдими?» деб уялтирамиз. Ота-оналарнинг жуда оз қисми фарзандидаги бу жисмоний ва жинсий ўзгаришларни ҳисобга олади. Ўзининг ҳам бир пайтлар шу жараёни босиб ўтганини унутиб қўяди. Тиббиётчи олимларнинг кузатишича, бу ёшда юракнинг ҳажми ҳам кенгаяр экан. Қон томирлари эса шунга мос равишда кенгаймай икки-уч йил аввалги ҳолатини сақлаб қоларкан. Қон босими ошишини биз катталарга хос касаллик деб биламиз. Ҳолбуки, айнан шу ўсмирликка ўтиш ёшида (ўғил болаларда 12–13, қиз болаларда 10–12 ёшда) қон босими 140, баъзан 150га қадар кўтарилади. Тўққиз ёшли боланинг қон босими 90 экани ҳисобга олинса, бу ўсишнинг миқёсини ҳис этиш мумкин. Босимнинг бундай ошиши вақтинчалик ҳолат. Бу пайтда ўсмирнинг боши айланади, овқат ҳазм қилиши ҳам бузилади, қорин атрофида оғриқлар сезади.

Ўсмир ўзидаги бу нохуш ўзгаришлар сабабини англаёлмай қийналади. Сабабларни ота-онасидан сў-

рашга уялади. Ҳаракатларини жонлантириш эвазига бу нохушликлардан қутулмоқчи бўлади-ю, аммо баттар ҳолсизланиб қолади. Бадандаги турли аъзоларнинг бир хилда, бир-бирига мос равишда усмаслиги кукрак қафаси ва упкада ҳам сезилади. Қон босими ошиши оқибатида боланинг кукраги қисилади, юрак уриши тезлашиб, кечалари ухлай олмайди. Ҳатто юрак уришида меъёр бузилади.

Биз — катталарнинг камчиликларимиздан бири — фарзандларимиздаги мана шу жисмоний ўсиш жараёнида жинсий уйғониш бошланишини эътиборсиз қолдираемиз. «Боламиз катта бўлиб қолди, улғайяпти», деб қувониб юраверамиз. Бу жараён туфайли боланинг фикрлашида, ҳис-ҳаяжонларида, катталар билан, ҳатто ўз тенгдошлари билан муомаласида жиддий ўзгариш содир бўлаётгани эса бизларни ташвишлантирмайди, сергаклантирмайди. Тугри, фарзандимиз муомаласидаги ўзгаришни сезамиз, аммо биз ҳам муомаламизни ўзгартиришимиз зарурлигини фаҳм этмаймиз. Афсусли ери шундаки, бизда ҳали ҳам жинсий тарбия масаласи иккинчи, ҳатто учинчи даражали ҳисобланади. Ота-она фарзандлари билан бу ҳақда гаплашишни уят деб биладилар. Яхшики, айрим оналар қизларига керакли эътиборни қаратадилар. Оталар эса ўғиллари билан бу ҳақда деярли гаплашмайдилар. Шунинг натижасидамикин, ота билан ўғилнинг орасидаги масофа яқинлашиш ўрнига узоқлашиб бораверади. Зарур тарбия ота-она томонидан берилмагач, усмир ўзига керакли одобни хорижнинг беҳаё фильмларидан олади.

Танишимизнинг ўн еттига тўлмаган фарзанди бир қизни зўрлашда айбланиб, қамалди. Иккинчи танишимиз бу воқеани шарҳлаб, дедик: «Айб отасида. Бир куни ҳожатхонасига кирсам, ярим ялангоч аёлларнинг суратларини осиб ташлашибди. «Бу нима қилганинглар?» десам, «Ҳозирги ёшларнинг эротик тарбиясига эътибор бериш керак, шунақа суратларни курси кўзи пишади-да, ёмон йўлдан тийилади», дейди.

Мана, оқибат — кўзи ҳам пишмади, ўзи ҳам тийилмади, баттар бўлди, эротик тарбияси ўзининг бошига ташвиш солди». Европаликлар «эротик тарбия» деб атаётган нарсани биз «жинсий тарбия» деб тушунадиган бўлсак, бу соҳада ниҳоятда эҳтиёткор бўлинмоғи шарт. Чунки «эротика»нинг нечоғли зарар эканига бу тарбиянинг тарафдорлари бўлиб Европа ва Америка қитъаси мамлакатлари гувоҳ бўлиб туришибди. Ўсмирлар орасида жинсий хасталикларнинг ва қамалишларнинг ортиб бораётганини биз таъкид этмасак ҳам бўлар. Бу тарбия аламини тотаётган мамлакатларнинг фигони кўкка учаётган дамда шарққа олиб келмоқликка уриниш ақлсизлик эмасми? Америка ёки Европадаги «до-нишмандлар» «Санъатда беҳаё фильмларни кўрсатиш зарарли», дейишади. Биз уларга ўзбек мақоли билан жавоб берайлик: «Оқ ит — қора ит, бари бир эмасми?» Энди мазкур атаманинг луғавий маъносига келсак, асли юнонча бўлган бу сўз жинсий ҳирсларни бениҳоя даражада кўзгатишни, ишқий маишатга интилишни англатади. Эси бутун одам учун бунда ижобий маъно мутлақо йўқ. Ижобий тарбия ҳақида гапирмасак ҳам бўлади. Баъзилар «Эротикага доир фильмларни ўсмирлар ҳам кўрса бўлади, фақат унинг оқибатини тушунтириш керак», дейдилар. Бу «донолар»га деймизки: «Афандилар, сиз ўсмирга беҳаё лавҳани кўрсатдингизми, тамом, унинг кўзи кўр, қулоғи қар бўлади. Яхши нарсани кўришни, яхши гапни эшитишни истамайди. Унинг хаёли фақат кўрган лавҳаси билан банд». Шундай экан, эротикани жинсий тарбия усули демоқлик аҳмоқликдан бошқа нарса эмас.

Бу ёшга етган ўсмирнинг мия қобиқларида, асаб ҳужайраларида ҳам жиддий ўзгаришлар кузатилади. У болаларча фикрлашдан воз кечиб мавҳум фикрлашга ўта бошлайди. Ўсмирларнинг (қизларда эртароқ, йигитчаларда сал кечроқ) фикрлаш тарзида муҳим ўзига хосликни кўриш мумкин. Яъни мактабда эшитганлари, китоблардан ўқиб билганлари, атрофни кузатиш натижасида тушунганларини ўзининг шахсий

ўй-хаёллари, ҳислари, ташвишлари билан солиштириб кўради. Кўрган-эшитганларидан ўзининг манфаатига, қизиқишига, қарашларига мосларини айириб олади. Айириб олиш, солиштириш вақт ўтган сайин кучайиб бораверади. Ўзини ўзи англаш жараёнидаги муҳим омил ҳисобланмиш бу нарса руҳшунослар тилида ўз қилмишига ўзича баҳо бериш, ўзича фикр билдириш, ўзича кузатиш, ўзича қабул қилиш деб аталади ва ота-оналар, муаллимларни ташвишга солувчи турли келишмовчиликларни юзага чиқаради. Ўсмир онгида «Ота-онам каби, ўқитувчиларим ва бошқа катталар сингари мен ҳам алоҳида шахсман», деган фикр уйғонади. Бу фикр ажиб бир кашфиёт сингари уни аввалига ҳайрон қолдиради, сўнг янги-янги фикрлар оқимиغا йўл очади. Гўдаклик чоғида ҳеч ким ўзини отаси ёки муаллими билан тенглаштирмайди. «Мен ҳам отам каби шахсман» деган ишонч ўсмир онгидаги шоҳсупада ўтирган ота-онани, муаллимни пастга туширади. Энди ўсмир катталарнинг хатти-ҳаракатларини диққат билан кузатиб олам-олам камчиликлар топа бошлайди. Бошқаларни кузатгани сайин ўзига бўлган эътибори ҳам кучаяди. Ўзига бўлган эътибор ҳамма вақт ҳам ўзини яхшилашга қаратилмайди. Мана шу нуқтада атроф-муҳитнинг тарбия кучи, маънавий бойликлардан фойдаланишнинг қай даражада экани муҳим аҳамият касб этади.

Ёш бола тарбиячининг (ота-она ёки муаллимнинг) «бу яхши — бу ёмон, бу мумкин — бу мумкин эмас», деган гапларига ишонади. Бу гапларни у ҳақиқат ўрнида қабул қилади. Тарбиячи ҳам ўзини ёш боладан устун қўйишга ўрганиб қолади. У кечаги ёш боланинг бугун ўсмирлик оламига кирганини, унда катталар билан тенг ҳуқуқлик даъвоси уйғонганини, катталар сингари энди ўзини ўзи эркин бошқариш истагида ёнаётганини, атрофида фақат борлиқни эмас, бу борлиқда ўзини ҳам кўраётганини, ўзи учун жой — ўрин талаб қилаётганини тасаввур ҳам этмайди. Тасаввур этмадими, буйруқ ва талаб йўлидан воз кечмадими, демак, у янги шахснинг

тугилаётганини сезмабди, тарбияда хатога йўл қўйибди. «Болам (ёки ўқувчим) менинг гапларимни сариқ чақага олмайди», деган нолишлар айнан мана шунинг оқибатидир. Бу ўринда сабабни боланинг қайсарлигидан эмас, ўзимиздан ҳам қидиришимиз керак бўлади. Сергак тарбиячи ўсмирнинг феълидаги ўзгаришларни назардан четда қолдирмайди. Ўсмирнинг катталар гап-сўзларига эҳтиётлик, баъзан танқидий муносабатда бўлиши, ужаллиги, арзимаган нарсага ҳам тез асабийлашиши, баъзан эса қўполлашиб қолиши тарбиясининг бузилишдан нишона эмас, балки вужуддаги табиий ўзгаришларнинг таъсиридир. Бунақа пайтда «Тамом, бола бузила бошлабди!» деб ҳукм чиқариб, дарров кескин чоралар кўра бошлаш ярамайди.

Биз — катталар болаларни кузатиб юрамиз, уларнинг хатти-ҳаракатларига баҳо берамиз, турли давраларда улар ҳақида сўз юритамиз. Бу соҳада биз осмонда, болалар ерда. Биз ерда ҳам шундай ҳаёт давом этишини ўйлаб кўрамизми? Болалар бизни синчиклаб кузатишларини, тилимиздан учган гапларни муҳокама этишларини, баъзан бизнинг шаънимизни ҳимоя қилиб, баъзан эса балчиққа булғашларини, энг муҳими, айтган гапимиз билан ишимизнинг бир-бирига мос ёки мос эмаслигини таҳлил этиб, хулоса чиқаришларини биламизми? Ким «Фарзандим мен ҳақимда мана бу, мана бу фикрда», деб аниқ айта олади. Бир хонадонда кузатган эдим: ота сигаретни бемалол тутатиб олиб, чекишга ўрганаётган ўғлига танбеҳ берган эди. Ўзича чекишнинг зарари ҳақида гапиргач, агар гапга кирмаса калтакланиши аниқлигини маълум қилиш билан тарбиявий соатни якунлади. Бола «Ўзингиз-чи?» деган саволни бергиси келади, аммо ваъда қилинган калтакка муддатидан олдин етишиб қолишдан кўрқиб индамайди. Индамайди-ю, пана-панада чекишини давом эттираверади. Ичкиликнинг зарари тўғрисида гапирган бобога набира «Ўзингиз ҳам роса ичгансизку?» деб таъна қилади. Бобо «Ҳа, ичганман, ўшанинг зараридан ҳозир кўп касал бўламан», деб фатво топади.

Бироқ, ўсмирга бу гап таъсир қилмайди. Бу уринда, аввал айтганимиз шахсий намунани, хурмо ейишни қамайтирган донишмандни эсласак жоиз.

Яқинда сафарда бўлганимда бир киши менга хотира дафтарини кўрсатди. Ўн олти ёшида у ибратли бир кашфиёт қилган экан. Дафтарнинг бир саҳифасида ота-онаси, қариндошлари, ўқитувчиларнинг таърифу тавсифи, уларнинг ўсмир кўзига кўринган қусурлари, иккинчи саҳифасида эса унинг ўз ишлари, хатокамчиликлари баён этилган эди. Ажабки, катталарнинг хатокамчиликлари, ҳатто ёмонликлари ўсмирникидан анча кўп экан. Бундай кузатишларини ҳамма ҳам дафтарга ёзавермайди. Аммо деярли ҳаммада бундай таҳлил мавжуд. Озми-кўпми деярли ҳар бир ўсмир атрофда кўрган-билганлари асосида ўзини ўзи тарбиялашга ҳам ҳаракат қилади. Ташқи таъсир бизнинг гапимиздан кўра кўпроқ қувватга эга бўлади. Халқда «ҳамма ўз қаричи билан ўлчайди», деган нақл бор. Ўсмир ўқиган, кўрган, билган нарсаларини ўз онги даражасида таҳлил қилади ва кўпинча биз кутмаган воқеалар содир бўлади. Айтайлик, бир китобда ўсмир ўлимнинг тасвирини, ҳаёт ва ўлим ҳақидаги мушоҳада баёнини ўқиди. Сиз билан биз учун бу оддий баён. Одамларнинг, ҳатто энг яқин кишиларимизнинг вафотига кўникканмиз, бу масалада дийдамиз қотиб қолган. Қачондир бу дунёни тарк этишимизни ҳис қилмасак ҳам биламиз. Бу дунёда кўрганимизни кўрдик, у дунёга риҳлат қилиш катталар учун у қадар фожиа бўлиб туюлмас. Аммо ўсмир буни бутунлай бошқача қабул қилади. Ўлим баёнини ўқигач, унда «Мен ҳам ўламанми?» деган азобли фикр уйғонади. Руҳий қийноққа ҳам тушади. Мен шундай болани кузатган эдим. У бирданига ҳамма нарсага бефарқ бўлиб қолган эди. Кўчада ўртоқлари ўйнаса, қўшилмайди, ўртоқлари қизларга гап отади, тегажқлик қилади, у эса эътиборсиз. Уни «Ҳамонки ҳамма ўлар экан, одамлар нима учун бу қадар ўйнаб-куладилар, нима учун майда-чуйда нарсаларни талашадилар, бир-бирлари билан уришадилар?» деган саволлар қийнарди. Авваллари агар бирон ўсмигда бундай ҳолат кузатилса,

тарбиячиларимиз «Диндорлар ёшларни у дунё азоблари билан қўрқитиб, миясини заҳарлаган», деган хулосага келишарди. Бу нотўғри тушунча. Ўсмирга диний гап айтилмаса ҳам, биз зикр этганимиздай китобда ўлим ҳақида ўқимаса ҳам ҳаётдаги бир воқеа сабаб бўлиб шундай руҳий азобга банди бўлиб қолиши мумкин. Кузатинг-а, отаси ёки онаси (ёки ака-опаси) вафот этган 25–30 ёшли одам билан ўсмирнинг руҳий ҳолати бир хилмикин? 25–30 ёшли одам отасини дафн этиб келгач, кечаси ётиб ухлаши мумкин. Аммо ўсмир ухлай олмайди. Ҳатто ҳафталаб кўзига уйқу келмайди. Руҳий азоблари катталар ҳис қила олмайдиган даражага етади. Отасининг вафотидан сўнг хотиржам яшашда давом этаётган ака-опаларидан нафратлана бошлайди. «Агар ҳаётнинг интиҳоси шу бўлса, бу дунёда яшаш шартми? Мен ҳам бир куни уйланаман, хотинимни, болаларимни боқаман, катта қиламан, кейин ўламан. Гўрга қўйиб келишгандан кейин улар ҳам чақчақлашиб яшайверишадими?» Ўсмир ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатини шундай англайди. Энди у борлиқда ўзига ажратилган ўриндан ҳам норози. Атрофдагилар кўзига хунук кўриниб, улар билан кўришмоқликни, гаплашмоқликни истамайди. Ҳамма нарсага лоқайд қарайди. Ҳатто бу дунёдан кетишни ҳам ўйлаб қолади. Бундай ҳолда ўсмирнинг яқинлари уни руҳий касалликка чалинган деб ўйлайдилар. Фолбинларга югурадилар, домлаларга бориб дам солдирадилар. Агар ўсмир уларнинг бу ҳаракатларини сезса, дарду ғазаби баттар ошади. Тўғри, ўлим воқеаси сабаб бўлиб ўсмирнинг руҳи парчаланди. Буни тиббий тилда «шизофрения» дейишади. Лекин бу телбалик, девоналик ёки жиннилик эмас. Бу дардни кимёвий дорилар билан даволаб бўлмайди. Бу дарднинг давоси — яхши муносабат, чидам. Катталар ўсмирнинг барча қилиқларига чидашлари керак. Ўсмирнинг бу дарди бир неча йилга ҳам чўзилиши мумкин. Уни фожиа издан чиқардими, кутилмаган яхшиликнинг таъсири яна аслига қайтариши мумкин. Бу жараёнда ўсмирга дилдан сўзлаша оладиган, сирлаша оладиган меҳрибон суҳбатдош керак, жуда керак.

Танишимизнинг жанозасига борганимда ун беш ёшли қизи «Амаки, ҳамма ўлиб-ўлиб, охири дунёда ҳеч ким қолмайдими? Одам билан жониворнинг нима фарқи бор унда? Бари бир шундай ўлиб кетаверса, дунёда яшашнинг нима қизиги бор? Мени ўқишга мажбурлашади. Бари бир ўлиб кетсам, бу озгина ҳаётда билимнинг менга нима кераги бор?» деб сўраб қолди. Бунақа пайтда биз — катталар болаларни деярли бир хил гаплар билан овутамиз. Чунки бизнинг юрагимизда бола қалбини тирнаётган дард, азоб бўлмайди. Дардли саволга қайтарилган дардсиз жавобдан эса ўсмир қониқмайди.

Танишларимдан бири ташвишланиб:

– Кейинги кунларда қизим галати бўлиб қолди. Ўйланиб ўтираверади, мен билан гаплашгиси келмайди, – деди.

– Бирор кўнгилсиз воқеа юз бердимиз? – деб сўрадим.

– Йўқ, кўнгилни огритадиган гап-сўз бўлмади. Уч кун олдин эрталаб турсам, ҳовлида ўтирибди. Битта китобни кўксига босиб олган. Йиглаяпти. Қизимнинг эрталаб турадиган одати йўқ эди. Жин-пин чалиб кетибди шекилли, деб қўрқиб кетдим.

– Кўксига босгани қандай китоб экан? Қизикмадингизми?

– «Ўтган кунлар» экан. Энди китоб ўқишга қўймапман.

Танишим қизимдаги ўзгаришнинг сабабчиси деб китобни айблаб, қисман тўғри хулоса чиқарган. У энг асосий сабабни тушунмаган: фарзандининг энди ёш қизча эмаслигини, қизлик оламига кириб, фикрлай бошлаганини сезмаган.

Шу воқеадан сўнг бир мактабда кичик тажриба ўтказдик. Юқори синф ўқувчиларидан Кумушнинг тақдирига оид эркин иншо ёзиб беришларини илтимос қилдик. Болалар иншони уйда ёзиб келишлари лозим эди. Кутганимиздек, ўғил болаларнинг саксон беш фоизи иншо ёзмади. Ёзганлари ҳам дарслиқдан ташқарига чиқмаган. Қизлар томонидан ёзилган иншонинг қирқ

фоизида эркин фикрлашга интилиш бор эди. Мана шу мазмунли деб ҳисоблаганимиз иншоларнинг ярмидан купроғида Кумушнинг тақдирига ачиниш бор. Кумушнинг ўлимида айримлари Отабекни айблашган. Агар иккала хотинга бир хилда муносабатда бўлганда Зайнаб кундошини заҳарламас эди, деган хулосага келинган. Бизни ажаблантирган иншоларда қизлар Кумушнинг ўлимига ачинмай, балки «Ўлимига ўзи сабабчи бўлган, ўзи кундошининг гашига теккан», деб ҳукм чиқаришган.

Қизларнинг бу фикрлари ўсмирларнинг дунёқарашлари замонга хос равишда ўзгариб туради, деб аввалроқ баён этган даъвоимизни яна бир бор тасдиқласа керак. Ҳар ҳолда олтишинчи ёки еттишинчи йиллардаги мактаб ўқувчилари бу тарзда иншо ёзмас эдилар. «Отабек ва Кумуш чин муҳаббат эгаси», деган гапдан нари ўтмас эдилар. Кумушнинг ўлимига бўлган турлича қараш, фожиадан турлича таъсирланиш ўсмирнинг борлиқдаги ўз ўрнини қандай топишини белгиловчи омилардан бири десак ҳам бўлади. Кумуш ўзининг ўлимига ўзи сабабчи, деган қиз эрта наҳорда туриб, китобни бағрига босиб йиғламайди. Атрофдагилардан нафратланмайди. Унинг ҳис-туйғулари, ирода кучи бўлакча. Ҳаётдаги адолатсизликни кўрганда тушкунликка тушмайди. Енгиб утишга интилади.

Ўсмирнинг ҳаётда ўз ўрнини топишга интилиши билан бир озгина танишгач, энди ўз жонига қасд қилган йигитча билан қизнинг тақдирига қайтсак бўлар. Бу ҳақда сиз ҳам ўйлаб кўргандирсиз. Аслида воқеа бундай бўлган: ўсмир тарбияси бузилган ёмон бола эмас. У ўз маҳалласида эмас, шаҳарнинг бошқа қисмида жойлашган лицейда ўқийди. Ҳар бир мактабми, лицей ёки коллежми, кинохонами, шунинг атрофида «зўр»лар ин қўйган бўлишади. Бу зўрларни балоғатга етмаганлар билан шуғулланувчи милиция ходими ҳам билади. Ўтган-кетганда «Бу ерда ўтирманглар», деб танбеҳ ҳам беради. Милиция ходимининг бундан бўлак ҳаракатга ҳуқуқи йўқ. Бекор гап сотиб ўтирганларни

олиб бориб қамай олмайди. Агар улар бировни уришса ёки тунашсагина асос бўлади. Ўша «зур»лар бу жиноятта албатта қўл уришларини билса ҳам чора кўра олмайди. Хуллас, биз айтган йигитча ўша «зур»ларнинг зугумига дуч келади. Улар ҳар куни пул талаб қилишади. Уларнинг одати шундайки, ким айтилган пулни бериб турса, талабни ошираверадилар. Пул бермаган бола калтакланади. Маълумки, баъзи болалар калтақдан қўрқмайди, мушт еса ҳам чидаб юраверади. Айримлар эса ҳатто чертишдан ҳам зириллаб туришади. Биз айтган йигитча шундай тоифадан эди. У аввалига овқатланиш учун берилган пуллар билан қутулиб юрди. Кейин талаб оша бошлагач, бувисининг қутисидаги пулдан ола бошлади. Бунақа пайтда баъзи болалар ота-онасига воқеани айтади. Катталар аралашгач, масала ижобий ҳал этилади ҳам. Лекин дардини ичига ютадиганлар ҳам оз эмас. Улар чора излашади, лекин топа олишмайди. Ўша йигитча ҳам отасига айтиши мумкин эди. Лекин айтолмади. «Э, латта, шуларга кучинг етмайдимми, мишигингни оқизиб юравер...» каби гап эшитишни хоҳламай айтмади. У икки ўт орасида қолди. У ўзини ўғирлиги учун, қўрқоқлиги учун айблади. Тунлари ухламай ўша «зур»лар билан олишиб чиқди. «Эрталаб бораман, «Нима қилсанг қил, ўлдирсанг ўлдир, пул йўқ», дейман» деб қарор қилади-ю, «зур»ларни кўргач, дами чиққан пуфак ҳолига тушади. Бора-бора бувиси пули йўқолганини билади. Йигитча унинг «Ўлимлигимга йигиб қўйган пулим эди-я, қайси бемеҳр олди?» деган гапларини эшитиб қолади-ю, ўн азоби минг бўлади. Ичга ютилган дард уни кемира бошлайди. «Мен олгандим, шунақа воқеа бўлганди», деса — олам гулистон. Ота-онаси ҳам, бувиси ҳам бир оз койиб, сўнг унуттишарди. Йўқ, бу бизнинг фикримиз. Ўсмирнинг фикри унинг гўр гурури бошқача йўлга ундайди. Бир неча сўздан иборат гапни айтишдан кўра улимни танламоқлик унга осон туюлади. Бу нуқтада ирода заифлиги, борлиқни тўғри англай олмаганлик, фикр оқсоқлиги, таҳлил ва нотўғри хулоса чиқариш устунлиги учрашиб ўзига ўлим ҳукмини танлаган. Ўша «зур»лар билан курашиш, отаси

ёки онасига адолатсизликни тушунтиришга уринишдан кўра ўлиш унга осонроқ туюлган. Бу ўринда ўсмир ўзлигини танишда адашди. Боласини ҳаминиша тергаб турувчи ота-она эса фарзанди билан ўзлари ораларидаги масофа узоқлашиб бораётганини сезишмади. Ўртада ишончсизлик девори кўтарилаётганини кўришмади. Тарбия ҳақида гап кетганда айримлар «Ота-она боласига дўст бўлиши керак», дейдилар. Шундай суҳбатда бир аёл «Мен — онаман, боламга дўст эмасман. Мени она сифатида ҳурмат қилишини хоҳлайман», деди. Аёлниг бу талабини инкор этмоқ қийин. Лекин «болага дўст бўлиш» деганда асл маънони англамаслик керак. Маълумки, ўсмир ота-онага айта олмайдиган айрим гапларни ўртоқларига айтади, улар билан маслаҳатлашади. Уларнинг маслаҳати билан бирон яхши ёки ёмон ишга қўл уради. «Бола билан дўстлашиш» — фарзандингизга шундай яқин бўлингки, у дардини ўртоғига эмас, сизга айтсин, сиз билан маслаҳатлашсин, демакдир.

Ўсмирлардаги ҳис-туйғу даражасининг бир-биридан фарқлиниши ҳаётда ўз ўринларини танлашларига сезиларли таъсир кўрсатади. Ўз жонига қасд қилган йигитча таъсирчан, туйғуларига банди бўладиган тоифадан эди. Агар у ҳис-туйғуга берилмаганида бу йўлни танламасди. Афсусланарди, узр сўрарди, вассалом. Демоқчимизки, тарбиячи ўсмирлик оламига ўтаётган ёки ўтган боланинг ҳис-туйғулари билан ҳам ҳисоблашишга мажбурдир.

Иккинчи воқеага келсак, бу фожида ҳам ҳис-туйғунинг кучи инобатга олинмаган. Бизда галати бир одат бор: мактаб ўқувчиси севиб қолибди, деган гапни эшитсак, хаёлимизга дарров ёмон фикр келади. Севибдими, демак, бузила бошлабди. Бизнингча, мактаб ёшида севиш мумкин эмас, мактаб ёшида фақат ўқиш керак, деб ҳисоблаймиз. Буни ҳақиқат ўрнида қабул қилиш бизнинг нодонлигимиздир. Чунки севиш-севилишни биз белгиламаймиз, бу бизнинг истагимиз билан бўлмайди. Бу — табиий жараён. Бола табиат томонидан уйготилдими, бас, уни тош қалъага яшириб

қўйсангиз ҳам кўнглига севги оралайди. Биз севгига қарши юрмай, бунинг муқаддас туйғу, беназир неъмат эканини аввало ўзимиз тушуниб, сўнг фарзандимизга англантишга уринишимиз керак.

Бир мактабда шундай бўлмабди. Юқори синфда ўқийдиган қизга шу синфдаги йигитча муҳаббат изҳорини ёзади. Иттифоқо мактуб ўқитувчининг қўлига тушади-ю, олов бўлиб ёнади. Бу муаллима юқорида зикр этганимиз — севгини жиноят ўрнида қабул қилувчи тоифадан эди. У қизни турғизиб кўпчиликнинг ичида изза қилади. Бу ҳам етмагандай «Синфдошларинг бузуқ йўлга кирибди, унга тупуринглар», деб болаларни тупуришга мажбур қилади. Қиз бу номусга чидай олмай уйига келиб ўзига ўт қўяди. Қиз бу билан ўзича исён этади. Лекин унинг бу исёнини атрофдагилар тўғри қабул қилишмайди. Аксинча, «Бузилган экан, шармандалиқдан кўрқибди», деб ҳукм чиқаришади. Агар қизнинг туйғулари кучли бўлмаганида, у дардни йиғи билан енгарди ёки муаллима билан гап таллашиб бўлса-да, ўзини ҳимоя қиларди.

Қуриядаги жаҳон биринчилигида иштирок этган Туркия терма жамоасида Умид Давала деган футболчи ўзининг маҳоратли ўйини билангина эмас, сочи билан ҳам кўпчиликнинг диққатини тортган эди. Унинг сочи худди жўжаҳўрознинг тожини эслатарди. Ўсмирликда машҳур кишилардан бирини ёки бир нечтасини «кумир» деб билиб, унга ўхшашга интилиш бўлади. (Кумир — асли мажусийларнинг санамга топиниши маъносини билдиради. Ҳозир бирор кимсага ғоят равишда кўнгил қўйиб, уни жони-дилидай кўриб, унга сажда қилиш даражасида яхши кўриши тушунилади). Туркиялик бир йигитча учун бу футболчи «кумир» экан. Умид Давалага ўхшаш ҳаваси билан сартарошга бориб сочини жўжаҳўрознинг тожидай қилиб олдирибди. Бу иши отасига ёқмай сочини олдириб ташлашни талаб қилибди. Ота-бола орасидаги келишмовчиликнинг якуни — бола исён қилиб, ўзини осибди. Бу сатрларни ўқиб «Шунақа аҳмоқлар ҳам бўлади», дерсиз. Тўғри,

боланинг иши аҳмоқлик. Лекин биз ақллилар унинг ақлсизлиги сабабини нега вақтида тушунмаймиз?

Шунга ўхшаган воқеа ўзгача якун топганига камина гувоҳ бўлган эдим. Ота сартарошга «Ўғлим келса, сочини таг-туғи билан олиб ташланг», деб илтимос қилиб кетади. Сартарош унинг илтимосини адо этади. Ўғил бундан газабланади, лекин у футболчининг ихлосманди йўлини танламайди. Унинг исёни бўлакча — икки ўртоғи билан кечаси келиб сартарошхонани вайрон қилиб ташлайди. Бу иши учун қамалган бола билан суҳбатлашганимда у қилмишидан мутлақо афсусланмади. «Сартарош жазоланиши керак эди, мен уни жазоладим», деди фахр ва мамнуният билан. «Бу отангнинг талаби билан бўлган-ку?» деган суроғимизга «Отам ҳам бундан буён менинг ҳаётимга ўйлаб аралашадиган бўладилар», деб жавоб қайтарди.

Булар нима? Ўжарликми? Нодонликми? Ожизликми? Ҳа, ўжарлик. Ҳа, нодонлик. Ҳа, ожизлик... Энг муҳими, ўсмирнинг ҳаётда даъво қилаётган ўз ўрни учун кураши. Бу курашда у енгиб чиқиш учун у ҳар қандай чорадан фойдаланишга тайёр. Биз бу курашнинг моҳиятини англаб, уни ҳаёт-мамот жангига айлантирмай, баъзан чекинишимиз ҳам керак. Урушда доно саркардалар фақат ҳужум билан эмас, балки тадбир билан ҳам енгадилар. Тарбияда ҳужумни афзал билувчилар унутмасинларким, бундай «жанг»да фарзандлар қалбларидан яраланадилар. Яраланган қалбга малҳам топа оламизми? Бу мажруҳ қалбни даволай оламизми? Яралаш осон. Тузатиш-чи?

Юқорида баён қилганимиз икки ўзини ўлдириш воқеасининг ўрганаётган мавзуимизга алоқаси йўқ, дерсиз. Асло ундай эмас. Тўғри, биз жиноятга олиб бориши мумкин бўлган йўللарни кузатяпмиз. Ўзини ўлдириш эса жиноятнинг айни ўзи. Бундай қотилликни барча динлар қоралайди. Биз — мусулмонларда жаноза ўқилмайди, насронийларда булар ҳатто қабристонга киритилмайди, ташқарига кўмилади. Шарафли ҳадисда ривоят қилинишича, Газотда ном чиқарган аскарга ҳавас қилиб саҳобалар: «Эй Оллоҳнинг ра-

сули, бу одам жаннатими?» деб сўраганларида пайгамбар алайҳиссалом: «Дўзахи», деб жавоб берган эканлар. Саҳобалар бу жавобнинг маънисига етмай юрган кунлардан бирида, огир жангда ўша жангчи яраланибди-да, огриқдан қутулиш мақсадида ўз кўксига ханжар санчиб, жон берибди. Ислом йўлида жонбозлик қилганлари ҳам инобатга олинмай дўзахи қавмида кетган экан. Аввал айтганимиздек, атрофдагиларга исён сифатида ҳар бир ўсмир ҳам ўзини ўзи ўлдиравермайди ва биз ортиқча ваҳима қилаётганимиз йўқ. Мақсад — ўсмирнинг руҳида кечувчи ҳар қандай узғаришга нисбатан эътиборни тортмоқликдир.

Ўсмирнинг биологик томондан тез ўсишини айтдик. Атроф-муҳитни англаши, яъни ижтимоий жиҳатдан камолга етишуви эса бу ўсишдан анча ортда қолгани сабабли катталар билан зиддият келиб чиқади.

Энди тасаввур қилайлик: ота ва ўғил ёнма-ён туришибди. Кузлари бир нуқтага қадалган. Бу нуқтани «борлиқни баҳолаш», деб атайлик. Ўғил биологик ва ижтимоий етуклик орасидаги фарқни ажрата олмайди — ота эса бу икки етукликни фарқлайди. Ўсмир биологик ва ижтимоий етукликни бир деб билади. Ота ўғлини ҳали камолга етмаган шахс сифатида кўради. Ўғил балогат ёшига етганини англаб, ўзини катталар сафида кўришни истаydi. Ота ўғилнинг бу даъвосини инкор этади.

Айни шу нуқтада фарзанд ва ота-она орасида келишмовчилик, ҳатто кучли зиддият пайдо бўлади. Ўсмир ўзини камситилган ҳисоблайди, кўнгли огрийди. Камситган одамга нисбатан, агарчи у ота ёки онаси бўлса-да, нафрат уйғонади. Катталарнинг меҳрибонликлари ҳам ёқмай қолади, ҳатто гашини келтира бошлайди. Ўзини катта, мустақил одам эканини исбот этиш чорасини излайди (сартарошхонани вайрон қилган болани эслайлик). Одоб доирасидан узоқлаша бошлайди. Катталарнинг иллатларидан нусха кўчиришга уринади. (Чекишга ёки майхўрликка ўрганиш бунга мисолдир).

Бу уринда ота-она муносабатининг икки хил кўринишини кузатамиз. Бир тоифа боласини ҳали ҳам гўдак фаҳмлайди ва ҳаёт йўллариди доимо кўлидан ушлаб, етаклаб юришни хоҳлайди. Бошқа тоифа эса «Болам энди катта бўлиб қолди», деб уни ўз ҳолига ташлаб қўяди. Бизнингча, ҳар иккала йўл ҳам хатарлидир. Тарбиячи олимлар орасида «Бола эмас, катта ҳам эмас», деган ибора юради. Мана шу нарса ҳам зиддият келтириб чиқарувчи омилдир. Биз боламизни тергасак: «Энди ёш бола эмассан, каллангни ишлат!» деб танбеҳ берамиз. Бошқа ҳолатда эса «Сен ҳали ёш боласан, бунақа ишларга ақлинг етмайди», деб камситамиз. Ҳолбуки, бу даврга келиб, фарзандимиз биз сезмаган даражада маълум оқилликка ҳам эга бўлади.

Ровийлар айтмишлар: «Подшоҳнинг ўнг томонида ўз ўгли, чап ёнида хос хизматкорининг фарзанди ўтиришарди. Подшоҳ ўглидан сўрадики:

– Ўғлим, сен бу фоний дунёда нималарни орзу қилурсан, кўнглинг нималарни кўмсайду?

– Могу мулким беҳадлиги билан шуҳрат қозонмоқликни, ҳамини шароб ичмоқлигу бетўхтов шикорларга чиқмоқликни, айшу ишрат денгизиди сузмоқликни орзу қилурман, – деди шаҳзода.

Шунди подшоҳ мазкур саволни хос хизматкорнинг ўглига берди.

– Давлатпаноҳ, мен шафқатли ва марҳаматли, хайрсаховатли бўлмоқликни, халққа хизмат этмоқликни, жамиятга фойда етказмоқликни, барчанинг меҳру муҳаббати, олқисини олишга етишмоқликни орзу қиламан, – дебди хизматкорнинг ўгли.

Ҳикоятдан муддао шулки, ҳар икки фарзанд оламни ўз отасининг ёнида туриб кўрди ва унда шунга яраша дунёқараши шаклланди. Уларнинг айтганлари шунчаки ҳавога учувчи орзулар эмас. Айнан шу орзулар уларнинг ҳаёт йўлларини белгилайди. Қобил фарзанд ота-онаси учун мисли гавҳар бўлса, ноқобил фарзанд уларнинг бўйнини бўғиб турувчи мисли илондир, дейдилар. Унинг гавҳар ёки илон бўлмоги бизнинг тилимиздан

учувчи сўзларнинг маънисига, босажак қадамимизнинг пок ёки нопоклигига боғлиқ. Донолар дерларким: «Фарзанд — ота-она учун жондир. Борди-ю, фарзанд ноқобил бўлса — озори жондир. Ёмон фарзанд ота-она учун бадандаги огриқ бармоқдир. Кесиб ташласа огрир, кесмаса яна бир балодир. Фарзанд ота-она кўзининг меҳриёси бўлса ҳам, ноқобили хас-хашак билан баробардир. Демишларким, агар фарзанд ёмон йўлга кирса, ундай фарзанднинг боридан йўги яхшидир. Бирон аъзони илон чақиб олса, ўша ер кесиб олиб ташланмаса, одам ўлим топади...»

Албатта, донолар фикри анчайин қатъий ва аёвсиз кўринади. Лекин начора? Ота ёки она жуда камдан-кам ҳолларда фарзандидан воз кечади. Агар илон чаққан ерни кесиб ташламоқ фикрини бугунги кун тилига ўгирсак — ёмонликни касб этган фарзанднинг қамоққа ҳукм қилиниши ёки бевақт ўлим топиши бўлиб чиқар? Ҳар нима булганда ҳам бундан Оллоҳнинг ўзи асрасин!

Фарзандимизнинг болаликдан ўсмирлик оламига қадам ташлаши муборак бўлсин. У ўзини ўзи англай бошладими, билайлик-ки, бу ҳам улуг неъматдир. У улғайганини билдирмоқчими, марҳамат қилайлик, кўкрагидан итармай, сафимизга олайлик. Фарзанд — талабларимизни сўзсиз бажарувчи қул эмас. У ҳам фикрловчи онгли инсон. Бизнинг талабларимиз эса ҳамма вақт ҳам тўғри бўлавермайди.

ҚИЛКЎПРИК

- Қозонга яқин юрма
- «Менинг дўстимни билмайсиз»
- Икки кўзи дўст учун фидо
- «Биринчи пахан»

Фарзандимиз ўзлигини бирданига таниб олмайди. Унда бир кечада «Мен» туйғуси туғилмайди. Борлиқни танишда фақат ўзининг фикрига асосланмайди. Атрофмуҳит таъсирини четлаб утолмайди. Буни биз биламиз ва ўғил-қизларимизнинг дўстлари билан баъзан қи-

зиқиб ҳам қўямиз. Унинг дўстлари таъбимизга утир-маса ёки бу дўстнинг ота-онасини ёқтирмасак, фарзандимизни бундай дўстдан узоқлаштиришга уринамиз. Бундай вазиятда биз даъвоимизни исбот этолмаймиз. «У билан уйнама», деб талаб қилиш билан чекланамиз. Бундай жараёни ҳаммамиз бошимиздан кечирганмиз. «Фалончи одобсиз, у билан уйнама», дейиш бизларга одат бўлиб қолган.

Дўст танлаш ҳаётдаги энг мураккаб масалалардан бири. «Дўст деб юриб қўйнимда илон сақлаган эканман», деб афсус чекувчиларни кўп кўрганмиз. Дўст масаласида куймаган одам топилмас-ов. Шунинг учун ҳам фарзандимизнинг дўстлари бизларни бефарқ қолдирмайди. Аммо бу дўстларни яхши ўрганмай, яхши билмай туриб инкор этишимиз фарзандимизга ёқмайди. Фарзандимиз дадилроқ бўлса, «Сиз ўртоғимни билмайсиз», деб баҳслашиб, уни ҳимоя этиши мумкин. Дардини ичига ютадиганлари эса «Дадам (ёки ойим) билсалар-билмасалар, ҳар нарсага аралашаверадилар», деб эзилиб юраверади. Биз ёнимиздаги дўстимизнинг қандайлигини билмаганимиз ҳолда бир-икки марта кўрган ёки эшитганимиз билан фарзандимизнинг ўртоғи ҳақида ҳукм чиқариб қўямиз. Биз ароқхўрнинг ўғлини ёки кўчада писта сотиб ўтирувчининг қизини фарзандимиз билан дўстлашишини истамаймиз. Агар ҳокимнинг ўғли билан дўстлашса, қувончдан бошимиз осмонга етади. Чин дўстлик билан манфаатли дўстликни ўзимиз фарқламай туриб, фарзандимизни шу дўстлик сари ундаймиз. Агар фарзандимиз ҳокимнинг ўғлини бошлаб келса, уни энг азиз меҳмондай кутиб оламиз. Соясига кўрпа соламиз. Ҳоким ишдан кетгандан кейин келган ўғлини эса энсамиз қотиброқ қаршилаймиз. Фарзандимизнинг ундан узоқлашишини хоҳлаб қоламиз. Бу ҳақиқатни фарзандларимиз кўриб, фаҳмлаб туришади. Сиз буни инкор этмассиз? Албатта, фарзандимиз атрофида ёмонлар бўлиши ҳам мумкин. Балки уларнинг ёмонликлари фарзандимизга яхши бўлиб кўринар, эҳтимол, ундан қўрққани учун яқин юришга мажбурдир. Биз буни ҳам ҳисобга олишимиз

шарт. Биз кўпроқ «Қозонга яқин юрма — қораси юқади, ёмонга яқин юрма — ёмонлиги юқади», мақолини амалга ошириш пайдамиз. Лекин «Ҳар ким айбсиз дўст қидирса — дўсти камайиб қолади, дўстларини ранжитаверса — душмани кўпаяди», ҳикматини ҳам унутмаслик керак. Сиз, муҳтарам тарбиячи, ўглингиз ёки қизингиз, ёки икковини ёнингизга олиб қандай одамлар билан дўстлашмоқ мумкину қандайлардан нарида юрмоқ афзал, деган мавзуда ҳеч суҳбатлашганмисиз? Суҳбатлашган бўлсангиз, нималар дегансиз? Агар суҳбатлашмаган бўлсангизу фарзандингиз «Дада (ёки ая) дўст танлашимда менга маслаҳат беринг?» дейишса, жавобга тайёрмисиз? Сиз ҳозир шу саволни ўйлаб тулинг, мазкур бобнинг ниҳоясида бу масалага қайтамиз. Ҳозир эса диққатингизга бир ҳикоятни ҳавола этамиз:

Кўчада кетаётган отлич қария болаларнинг ўйинига разм солибди. Аниқроғи, ўйинга эмас, болаларнинг хатги-ҳаракатларига эътибор қилибди. Болалардан бири қарияни кўриб ўзини четга олибди-да, қўл қовуштириб салом берибди. Бошқалар қарияга қараб қўйишибди-ю, ўйинларини давом эттиришибди. Шунда қария улар ёнидан ўтаётиб узугини ташлабди-да: «Ким узугимни олиб узатса, суюнчи бераман», дебди. Болалар талашиб-тортишибди. Чаққонроғи узукни кўтариб узатибди-да, суюнчидан умидвор бўлибди. Қария ёнини кавлаган бўлиб «Аттанг, ҳамёним уйда қолибди, суюнчини кейинги сафар оласан», дебди. Шунда гўё узукни тақаман деб яна тушириб юборибди. Суюнчидан умидини узган болалар энди эгилишмабди. Салом берган бола эса узукни олиб, чангини артиб, қарияга тавозе билан узатибди.

Бу баённи ўқиган ҳар бир одам боласининг шундай баодоб бўлишини истайди. Ёки фарзандининг дўстлари шу бола каби бўлишини орзу қилади. Лекин...

Кўчада болаларнинг ўйинини ҳаммамиз кўрганмиз, аммо кўпинча эътиборсиз ўтиб кетишга одатланганмиз. Келинг, энди тасаввуримизда бўлса ҳам уларнинг ўйинини синчиклаб кузатайлик:

Кўчада ёки майдончада болалар ўйнашяпти. Ёшлари бир хил эмас. Ёш болалар ҳам, ўсмирлар ҳам бор. Бир уйдан Али исмли бола чиқиб келади. Ўйиндагилар уни қувнаб қарши олишади. Бир оздан кейин бошқа уйдан Вали чиқиб келади. Ўйиндагилар унга эътибор ҳам беришмайди. У болаларга яқинлашади. Валини «Нари тур», дейишмайди. Чунки Вали асли ёмон бола эмас. Лекин айна чоқда болалар учун унинг пайдо бўлишидан кўра ўйин қизиқроқ. Хўш, бу икки болага нисбатан бўлган муносабатнинг сири нимада?

Сиз, муҳтарам тарбиячи, ўз фарзандингизга нисбатан кўчадаги ёки мактабдаги тенгдошларининг муносабати билан ҳеч қизиқиб кўрганмисиз? Болалар сизнинг ўғил ёки қизингизга Алини қувониб кутгандай пешвоз чиқишадими ё Валини қаршилагандай эътиборсиз бўлишадими? Эҳтимол, уни ўйинга қўшгилари келмас, эҳтимол ундан безиб қолгандирлар. Балки, ўша болаларнинг ота-оналари ҳам сизнинг фарзандингизни ёқтиришмас. Сиз «Али билан ўйнама, у ёмон бола», деганингиз каби улар ҳам «Вали билан ўйнама», деб тайинлашгандир? Агар биров сиздан «Ўғлингизнинг дўстларини танийсизми?» деб сўраса, жавобга қийналмайсиз. «Ҳа, биттаси Болтавой, яна биттаси Тешавой», дейсиз. Сизнингча шунинг ўзи кифоя. Ҳафсала қилсангиз, унинг ота-онаси билан қизиқарсиз. Қизиққанда ҳам биринчи галда уларнинг қаерда ишлаши сиз учун муҳим бўлади. Агар яна ҳафсала қилсангиз, ўғлингиздан «Ўртоғинг яхши ўқийдими?» деб сўраб қўярсиз. Сиз «Ўғлим нима учун Али билан эмас, Болтавой билан дўстлашиб юрибди? Болтавойнинг қандай фазилати ўғлимга ёқиб қолибдийкин?» деб ўйлайсизми? Бу дўстлик фарзандингизга нима беради? Ақлини бойитадими? Ёки аксими? Дўстликка интилиш ким томонидан бошланган — Болтавой томониданми ёки фарзандингиздами? Уларни боғлаб турган нарса чириган ипми ёки пухта занжирми? Унинг номи нима — адолат, меҳр-оқибатми ёки худбинликми?

Тан олаверайлик, бу нарсаларни ҳаммамиз ҳам ўйлайвермаймиз. Айтайлик, фарзандингиз кейинги

кунларда гамгин бўлиб қолди. Бировга қўшилгиси келмайди, гаплашишни истамайди. Саволга қўрс жавоб беради. Сиз буни сезасиз ва навбатдаги тарбиявий соатларни бошлайсиз. Аввалроқ айтганимиздай, тарбиянгиз насиҳат ўқишдан иборат бўлади. Насиҳатлар кор қилмагач, жазолашга ўтасиз. «Фарзандингиз ҳасрат ўтида куйяпти, руҳи азоб чекапти, десак, «ёш болада ҳасрат нима қилади, руҳий азобни тушунадими?!» деб бизни жеркиб берарсиз балки. Фарзандингизга бир қаранг-чи, у энди ёш бола эмасдир, ўсмридир? Оқ билан қорани ажрата бошлагандир? Бу ёшда болада сиз билан биз кутмаган кучли ҳасрат тўлқини айнан дўст масаласида бош кўтаради. Дўстлар даврасига қўшила олмаслиги у учун огир мусибатдир.

Бошлангич синфларда боланинг ўқитувчиси асосан битта бўлади. Сўнг муаллимлар кўпая боради. Бу дегани ҳаётга, хусусан, дўстликка бўлган қарашлар тури ҳам ошади. Бошлангич синфдаги дўстлик талаблари билан ўсмирликдаги талаблар ҳам бошқа-бошқа. Бола кичиклигида катталар унга кўпам эътибор бераверишмайди. Ўсмирлик ойлари бошландими, насиҳат қилувчилар кўпайиб қолади. Ота-она уйга келган меҳмондан «Жиянингизга насиҳат қилинг, яхши ўқисин, қўрс бўлмасин», деб илтимос қиладилар. Айрим меҳмонлар «Мен болангизнинг феъл-атворини, нималарга қизиқишини билмайман, менинг насиҳатим ўринли бўлармикин», деб ўтирмай, мезбоннинг лутфидан илҳомланиб кетиб, гапни бошлаб юборадилар.

Богча болаларининг ўзаро ўйинларида айрим қизлар худди мураббиялари каби бошқаларни тергайдилар. Богча опалари қандай бақирсалар, қандай уришсалар булар ҳам айнан қайтарадилар. Бола улғайгани сайин бу муносабат мураккаблашиб бораверади. Ўсмирнинг вақти энди кўпроқ ота-онаси билан эмас, ўртоқлари билан ўтади. (Сиз ҳам бир чамалаб кўринг, фарзандингиз кунда умумий ҳисобда неча соат сиз билан бирга бўларкин?) Шунинг учун ҳам баъзан сизга ўз ўртоғига қилган муомалаларини қайтаради. Сиз эса «Мен сенинг ўртоғингманми?» деб ўдагайлайсиз.

Бир аёл қўшнисига айтяпти:

– Майдончада ўйнаётган болалар орасида Болтавойингизни кўрдим. Нақ генералнинг ўзи-я! Ҳаммага буйруқ беради: «Сен у ёққа ўт, сен чиқиб тур». Бола бечоралар ҳам индамай қулоқ солишади.

– Менинг Болтавойим-а? – деб ажабланияпти она. – Адашаётгандирсиз. Менинг болам мўмин-қобил. Уйда чурқ деган овози чиқмайди. Бировга буйруқ берадиганларданмас у.

Она ўглининг бошқаларга буйруқ беришини тасаввурига сиғдиrolмади. Лекин уйдаги аҳволни ҳам таҳлил қилиб кўрмади. Бу уйда ҳамма: бобо ҳам буви ҳам, ота-она, ака-опалар ҳам Болтавойга буйруқ беришади. У уйдагиларга итоат этгани ҳолда ўзи ҳам бошқаларга буйруқ беришни ўрганарди.

Бошқа бир хонадонда ўзгачароқ ҳолатни кузатамиз. Қизчани уйда ҳамма эркалитади. Унинг айтгани-айтган, дегани-деган. Хоҳлаган нарсаси муҳайё. Уни бувиси «Хонзодахон», деб алқайди. Оилада нақ малика мақомидаги Хонзода мактабда бутунлай бошқа — қуйироқ мартабада. Талтаймайди, бошқаларга ҳукмини ўтказмайди, аксинча, ўздан ёши каттароқ ва эътиборлироқ қизларга бўйсунди.

Бу ўринда ўзаро муносабатларнинг икки хил тизимини кузатамиз: биринчиси, «ўсмир — катталар», иккинчиси, «ўсмир — ўсмир». Буларнинг ҳар иккиси бола учун икки олам. Бирида у тобе, кузатади, ўрғанади, маъқулини танлайди. Иккинчисида ўрганганини татбиқ этишга уринади. Шу боис ўсмирнинг тенгдошларига муносабати катталарнинг эътиборидан четда қолмаслиги керак. Бу шунчаки ўзаро муносабат эмас, оддий ҳаракатлар замирида ҳам жисмоний, ҳам руҳий-маънавий кураш мавжуд. Бола тенгқурлари билан бўлган бу ғойибона олишувда ўзининг нималарга қодир эканини англаб боради. Бу жараён унга қизиқарли туюлиб гайрāti ошиб бориши ҳам мумкин. Ёки аксинча, тенгқурлари орасида ўзи хоҳлаган мақомга эришолмаслигига кўзи етса, тушқунликка тушади, одамовиликни касб қилади. Ўртоқларининг

таъсирида фарзандингиз бирданига ўзгариб қолиши мумкин. Сиз тарбия соҳасида эпллмаган ишни ўртоқлари амалга ошириб берса, ажабланиб юрасиз. Сиз ўглингизнинг жисмоний тарбия билан шуғулланишини, соғлом, бақувват ўсишини истайсиз. Лекин танбал ва эринчоқ болангиз сўзингизга кирмайди. Ўзингизча куйиб юрганингизда бир куни эрталаб қарайсиз-ки, у барвақт ўрнидан туради, кўчага чиқиб югуради. Сиз ажабланасиз, сабабини аниқламоқчи бўласиз.

Дўстларнинг таъсирида бола яхши томонга ўзгаргани каби ёмон томонга ҳам бурилиши ҳеч гап эмас. Ўша эрталабки бадантарбиядан мақсад фақат чиниқиш эмас, балки ёмон мақсадларга тайёргарлик бўлишини сиз у дамда тасаввур қила олмайсиз.

Ота-она дўстга нисбатан тўғри танбеҳ берса ҳам фарзанд буни ўз вақтида қабул қила олмайди. Фозиллардан бирининг айтмиш сўзлари диққатга молик:

«Ўсмирлик чоғларим бир йигитча билан дўст эдим. У хушчақчақлиги билан мени ўзига ром қилган эди. У билан юрганимда сира зерикмас эдим. Лекин у ўрни келиб қолса, ўтирлик қилишдан қайтмасди. Мен буни билардим ва уни бу йўлдан қайтариш учун кўп насиҳат қилардим. Отам ҳам дўстимнинг иллатини сезганлар шекилли, менга бир неча марта: «Ўглим, бу ошнангдан яхшилик чиқмайди, алоқангни уз», деб танбеҳ бердилар. Бироқ мен ўз билганимдан қолмадим. Бир куни кўчада кетаётган эдик. Дўстим бир сакраб бегона боғнинг деворидан ошди. Боғ эгасининг ити ҳуриб қолди. Хизматкорлар кўринди. Мен ҳам ўртоғимга қушилиб қочдим. Далада чўпонларнинг итига рўпара келдик. Хуллас, бизни ўғри гумон қилиб ушлаган чўпонларга кимлигимизни билдириб, аранг қутулдик. «Бўлма ножинс билан ошно, бўл ўзингга эҳтиёт», деганларидай мен отамнинг насиҳатига амал қилдим ва у билан алоқамни уздим...»

Бир йигитча ёки қиз ўглингизни ёки қизингизни чақириб келди. Сиз уни яхши танитайсиз, лекин ташқи кўриниши сизга ёқмади. Сиз фарзандингизга

хавф солувчи кўча таъсирдан хавотирда бўлганингиз сабабли уни эҳтиётлаш мақсадида «Ўғлим (ёки қизим) уйда йўқ», деб юборасиз. Буни фарзандингиз эшитиб туради ва сиздан ранжийди. Бу ранжиш ошкора равишда бўлиши мумкин: болангизнинг «Нега ундай қилдингиз?» деган танбеҳига сиз «Ҳар хил қалангичасанги чақириб келса, чиқиб кетаверасанми?» деб қўполлик билан жавоб қайтарганингизни ўзингиз ҳам сезмай қоласиз. Шунда фарзандингиз дардини ичига ютар ёки яна гап қайтарар: «Сиз унинг кимлигини билмайсиз, у яхши бола!» Шунда сиз донолик қиларсиз: «Мен одамнинг башарасига қараб кимлигини дарров биламан. Ярамаслигини афти-ангори айтиб турибди. Бунақаларга яқин юрма». Шундай ҳолларда ўзаро кўрслик анча давом этиши мумкин. Ёки болангиз сиз билан гап талашиб ўтирмай шарт уйдан чиқиб, ўртоғига етиб олиши, ундан узр сўраш эҳтимоли ҳам бор. Агар сизни ўртоғига ёмон кўрсатгиси келмаса «Ухлаб ётгандим, онам (ёки отам) уйдалигимни билмабдилар», деб ёлгон воситасида ҳимоя қилади. Демак, сиз тўқиган ёлгон иккинчи ёлгонни тугдирди. Сизнинг ёлгонингизда гараз мавжуд. Фарзандингизникида эса ҳиммат борга ўхшайди. Аслида эса унинг ёлғони замирида «Мен сен уйлагандай ёмон одамларнинг боласи эмасман», деган ҳақиқат ётади. Сизнинг ёлгонингиз болангизни сергаклантириб қўяди. Агар ўртоғи «Эртага уйингга кириб чақириб ўтаман, футболга бирга борамиз», деса, унинг юраги бир титрайди-да: «Уйимга келиб овора бўлма, фалон ерда учраша қоламиз», дейди. «Онамнинг (ёки отамнинг) ёмон одатлари бор, уйимга келсанг мени «йўқ», деб юборадилар», деб ҳақиқатни айта олмайди. Бу ўткинчи нарсалар эмас, балки ота-она билан фарзанд орасидаги зиддиятларнинг тобора авжига чиқиб боришидир. Бу худди ер остида куч тўплаётган вулқонга ўхшайди. Ҳамонки, вулқон куч тўплар экан, бир кунмас бир кун портлайди. Фарзандингизнинг портлаши қандай бўларкин? Сизга қараб бақириб берадими ё уйдан чиқиб кетадими? Учинчи йўлдан Худонинг ўзи асрасин...

«Ҳадеб болангнинг кўнглига қарайверма», деган ўтигни ҳаммамиз биламиз ва ҳаммамиз бу насиҳатга амал қилмаймиз. Айниқса, пулдорлар бу ўтигни эшитгилари ҳам келмайди. Агар танбеҳ берсангиз, «Мен шу нарсаларни кўрмай ўсдим, болам кўрсин», деб ўзларини оқлашади. Болани ғоят талтайтириш, ғоят яхши кийинтириш, бошқалардан ажратган ҳолда ўстиришнинг ҳалокатли жиҳатларини биздан аввалги тарбиячилар кўп таъкидлашган. Худо хоҳласа, биздан кейин ҳам қайта-қайта гапирилади. Биз болалар ва ўсмирларни тарбиялашдаги машаққатларни ёзиб ўтирибмиз. Болага нисбатан ота-онани тарбиялашнинг ғоят оғир эканини айтмасак ҳам бўлар. Болага ҳаддан ташқари оро бермоқлик уни худбинлик, кибр тўрларига ўрабгина қолмай дўст танлашда ҳам адаштиради. Унинг атрофида чин ўртоқлар эмас, манфаатли дўстлари туплана бошлайдилар. Бундай бола улғайганида чинакам дўст тополмай қийналади. Дўст ниқобидаги мунофиқ ва хоинлардан азият чекади.

Каминага бир одам отасининг донолиги хусусида сўзлаб берган эди. У кишининг отаси савдо ходими бўлган экан. Отасининг пулдорлигини билган йигитча эркаликлар қилиб тураркан. Бир куни у «Ота, менга магнитофон олиб беринг», деб хархаша қилибди. Отаси:

– Магнитофон олиб берсам, ўртоғинг Эшматга ҳам бериб турасанми? – деб сўрабди.

– Нега берарканман, бермайман, ўзининг отаси олиб берсин, – дебди йигитча.

– Шундай хаёлинг борлиги учун ҳам олиб бермайман-да. Эшматнинг отаси рўзгорини зўрға тебратади, ўглига магнитофон олиб беролмайди. Мен сенга олиб берсам, ўртоғингнинг кўнгли оғрийди. Сен қизганиб бермасанг, ораларингдаги ўртоқчилик узилади. Яхшиси, томорқада икковинг деҳқончилик қилинглар, етмаганини мен қўшаман, – ота шундай деб деҳқончиликка ҳам ўзи бошчилик қилибди.

Ота бир уқ билан икки, балки уч қуённи урди, десак муболага бўлмас. Аввало, икки йигитчанинг дўстлигини сақладигина эмас, уларни меҳнат орқали

янада яқинлаштирди. Яхши кўрилган нарсага меҳнат туфайли етишмоқ афзаллигини амалда исбот этди. У киши ота мақомидан ўсиб, фарзанди ва унинг ўртоғи учун дўст мартабасига чиқди. Ўсмир ёшидаги қизми-ўғилми, аввал айтганимиздай, айнан шундай дўстга муҳтож бўлади. Биз баъзан фарзандимиздан ранжисак: «Мен сенинг ўртогингманми?» деб жеркиб берамиз. Озгина фикр қилиб кўрайлик: эҳтимол, фарзандимизга чин дўст бўлганимиз маъқулроқдир? (Аввалги бобда ҳам бу хусусда қисқа тарзда бўлса-да, сўз юритиб эдик, ёдингиздадир?)

Бир қадрдонимиз кўпчиликни уйлантиши мумкин бўлган воқеани сўзлаб берди: қадрдонимиз катта ўғлиникига борганида қирқ ёшли ўғли билан ўн тўққиз ёшли набирасининг ўзаро баҳсларига гувоҳ бўлибди. Набирасининг фикрлари унга маъқул келса-да, баҳсга аралашиб, ўғлига танбеҳ беришни лозим топмабди. Баҳс ниҳоясига етиб, набира чиқиб кетгач, ўғлига қараб: «Аввало, сен ноҳақсан, болангнинг фикрлари тўғри, ҳамонки баҳслашишга ўрин бердингми, мағлубиятингни ҳам тан олишга мажбурсан. Боланг билан баҳслашмасанг, янада яхши», дебди. Ўғил бу танбеҳга жавобан кулимсираб: «Дада, худди шу масалада сиз билан мен икки хил йўлдамиз. Мен небирангизга фақат ота эмасман, у билан дўстман. Биз кўп баҳслашамиз. Мен унга тўла фикр эркинлигини берганман. Болалигимизни эслаб кўринг: сиз биздан фақат талаб қилардингиз, муомалангизда кўпинча дўқ-пўписа оҳанги бўларди. Сиздан кўрқимизни истардингиз. «Дарс тайёрладингми?» «Айтиб кетган ишимни бажариб қўйдингми?» Сиз билан гаплашадиган гапимиз фақат шу эди. «Ўғлим, ҳаёт сўқмоқлари жуда нотекис бўлади, эҳтиёт бўлиб юр, қоқилиб кетма», деганингизни эслайсизми? Эслолмайсиз. Мен ўғлимни ҳаёт ҳақиқатларини билиб ўсишини истаганим учун шунча баҳсларга чорлаб тураман. Сиз тўғри айтдингиз — неварангиз ҳақ эди. Мен атайин нотўғри фикримда қаттиқ турдим. Ахир ҳаётда оқни қора деб қайсарлик қилиб турадиганлар оз эмас-ку?» дебди. Қадрдонимиз

ўйлаб қараса, ўгли ҳақ экан. Аччиқ ҳақиқат олдида лол қолибди.

Биз ҳам ўйлаб кўрайлик-чи, фарзандларимиз иқболи йўлида, эҳтимол, озроқ бўлса-да, чекинишимизга тўғри келар? Энди яна мавзуга қайтсак:

Али болалиқдан мўмин бўлиб ўсди. Хархашалари кам эди. Боғчага боришда ҳам дод солмасди. Расми китобларни варақлаб ўтиришни яхши кўрарди. Мактабга боргач, тенгқурларига нисбатан яхши ўқиди. Ота-она муаллимлардан фақат раҳмат эшитишарди. Сал улғайгач, техникага қизиқди. Радио-телевизор тугатишни ўрганиб олди. Отаси ёрдамида автомобиль сирларини ҳам ўргана бошлади. Унинг хотираси ўткир эди, дарс тайёрлашга қийналмасди. Техникага оид чизмаларни ҳам тез ўрганарди. Аммо у кўчага кам чиқарди. Тенгдошлари билан кам ўйнарди. Болалар ҳам Алини сафларига чорлашмасди. Ота-она бундан аввалига қувонишди, «Кўчадаги ёмонларга қўшилмагани дуруст», деб ҳисоблашди. Аммо кейинроқ ўйлаб қараб, хавотирга тушишди. Ўғиллари ўсмир ёшига етибди-ю, битта дўст орттирмабди. Бирон бола уларнинг эшигини тақиллатиб: «Али, юр, ўйнайсанми?» деб келмабди. Сайргами, киногами, футболгами таклиф қилиб, чақиритибди. Оқибат боланинг ёлғизлигиб қолишидан чўчиган ота-она мактабга боришиб, муаллимлар билан маслаҳатлашишди. Турли йўللарни мулоҳаза қилишди. Ниҳоят, мактабда радиоҳаваскорлар тўғрагини очиб, унга Алини раҳбар этиб тайинлайдиган бўлишди. Бу таклиф Алига ҳам, бошқа болаларга ҳам маъқул келди. Али аввал ўртоқлари билан яқин эмаслигидан қайғурмасди. Таъбир жоиз бўлса, унинг ўз осмони мавжуд эди ва бу осмонида ёлғиз учиб юриш унга роҳат бахш этарди. Радиотўғарак баҳонасида у ўзи яратган осмонидан «пастга тушди», тенгқурлари билан яқинлашди. Ўзини қайта кашф этди. Аввалги ёлғизлик асосига қурилган ҳаёти энди зерикарли туюла бошлади. Ўсмирда жонланиш сезилди.

Валининг ҳаёти аввалига Алига ўхшарди. У ҳам яхши ўқирди, вақтини кўпроқ уйда ўтказарди. Отаси

ишдан бўш вақтида расм чизишни яхши кўради. У чойхонада ёки бошқа маишатларда вақт ўтказадиганлар тоифасидан эмасди. Валининг кўпроқ уйда бўлишидан қувониб «Ўғлим ўзимга ўхшади», дерди. У ўғлининг уйда бўлишидан қувонарди-ю, бироқ фарзандининг қизиқишларига бефарқ қарарди. Ўғлининг ўртоқлари йўқлигини бу ота фаҳламади. Мактабга бормади. Мактаб муаллимлари одатда бевош болаларнинг ота-оналарини йўқлаб туришади. Яхши ўқийдиган, тўполон қилмайдиганларнинг ота-оналарини чақиришмайди. Улар ҳам ўзларича «боламнинг мактабдаги аҳволи қандай экан?» деб қизиқиб келишмайди. Вали уйда ота-онаси билан бирга бўлса-да, ўзини ёлғиз сезарди. Мактабда ҳам, кўчада ҳам болалар билан тил топиша олмайди. Оқибат у сиқила бошлайди. Болаларнинг эътиборини ўзига тортишни истайди. Афсуски, бошқаларнинг эътиборини тортишга арзигулик алоҳида қобилият унда йўқ эди. Унга йўл кўрсатувчи ҳам бўлмади. У ўзи йўл топишга уринди. Ўртоқлари борадиган тўғарақларга унча қизиқмаса ҳам бораверди. Аста-секин ундаги бефарқлик қизиқишга айлана борди. Шундай бўлдики, тўғарақлардаги машғулотлар унинг учун асосий бўлиб қолди. Ҳатто ўқишда пастлашиш сезилди. Уйда кам ўтирадиган бўлди. Ана шунда унинг ота-онаси мактабга чорланди. Валидаги ўзгаришдан ота-она ҳам, муаллимлар ҳам ҳайрон. Вали уйда қайсар, гап қайтаради. Мактабда эса одобли. Ўқитувчининг гапларини диққат билан тинглагани ҳолда уйда дарс тайёрламай қўйган. Бу қандай ҳол?

Валининг ота-онаси Худога шукур қилса ҳам бўлади. Фарзандлари уйда ўзига нисбатан эътибор топа олмагач, кўчада «зўр»лар тўдасини танлаши ҳам мумкин эди. Энди унинг мактабда бошқа, уйда бошқа одобга риоя қилишига келсак, ҳар қандай бола каби Вали учун ҳам кўпчилик орасида, айниқса, қизлар ҳузурда катталардан танбеҳ эшитиш оғир. Катталарнинг гапи жамоа фикрига айланиб қолиш хавфи мавжуд. Шу сабабли болалар, айниқса, ўсмир ёшида жамоадаги катталар билан зиддиятга бормасликка ҳаракат

қиладилар. Уйда зиммаларида бундай масъулият йўқлиги учун ўзларини эркин тутадилар.

Дилобарнинг ҳаёти Алиникига ҳам, Валиникига ҳам ўхшамайди. Қизча боғча ёшиданоқ атрофидагилар билан тезгина тил топишиш фазилатига эга бўлган. Мактабда эса синфдагиларнинг жону дили бўлган. Қизлар ҳам, ўғил болалар ҳам унга интилишган. Дилобар «Сен қора, сен пучуқ», деб болаларни хилларга ажратмаган, барча билан тенг дўстлашган. Синфдошлари ўзларига хос бўлган сирларини унга айтиб, маслаҳатлар сўрашган. Дилобарнинг уйи ҳамиша ўртоқлари билан гавжум бўлган. Чунки унинг онаси болалардан меҳрини аямаган. Шунга қарамай ўсмирлик оламига ўтаётган қизнинг муомаласида, дўстларга нисбатан муносабатида ўзгариш сезилган. Энди атрофидаги болаларни у фақат синфдош сифатида қабул қилмайди, қиз учун уларнинг фазилату иллатлари муҳим бўлиб қолади. Дилобар дугоналарини зимдан кузатади. Уларнинг аввал сезилмаган иллатларини энди билади. «Гулчеҳра яхши қиз, лекин жаҳли бурнининг учида туради, арзимаган нарсага дарров ранжийди. Аразчи билан ҳеч кимнинг дўстлашгиси келмайди. Моҳира яхши қиз. Лекин... мен ундан ҳеч қандай сиримни яширмайман. У негадир мен билан очиқ гаплашгиси келмайди...» Қизнинг сезгир нигоҳи адолатсизликни, гурурнинг поймол бўлишини четлаб ўтолмайди. «Мурод ўзидан зўрроқ болаларнинг малайига айланиб қолибди. Наҳотки ўғил бола бўла туриб шунақа паст кетса?!» Дилобарнинг ўғил болалар билан бўлган муносабати бир оз огирлашди. Йўқ, у ўзини четга тортмади. Фақат унинг муомаласида бўйи етган қизга хос ибод ва гурур мавжуд эди. Синфдош ўғил болалар қизлардаги бундай ўзгаришни дарров фаҳмламайдилар. Чунки улар бу оламга қизлардан сал кечроқ кириб келадилар. Мана шу тафовут улар орасидаги ўзаро муносабатга салбий таъсирини ўтказади.

Дилобар атрофидагиларга ўзгача талаб билан қарай бошлади. Айниқса, тенгқурларининг феъл-атворларини, ақл-фаросат даражаларини назардан қочирмайдиган

бўлди. Тенгқурларининг яхши-ёмон одатларини ўзича таҳлил қилди. Атрофидагилар орасидан фикрдош, сирдош излай бошлади.

Дилобарнинг бу ўзгариши оилада ҳам сезилди ва у ўзини катталар сафида кўрди. Онаси қизининг катталар сари интилишини фаҳмлаб, унга пешвоз чиқди, «Сен ҳали ёшсан», демади, фарзандининг ишончини қозонди, унинг сирдошига айланди. Дилобарнинг мустақил фикрлашга интилиши, бирон масалани мустақил ҳал этишга уринишига монелик қилмади.

Тоштемир биринчи синфданоқ яхши ўқиди. Одобли бўлди. Катталар чизган чизиқдан чиқмади. Ҳар бир мажлисда мақталади, бошқаларга ўрناق қилиб кўрсатилади. Болалар билан бирга бўлган Тоштемирнинг чин ўртоғи йўқ эди. Ҳадеб бошқаларга ўрناق сифатида кўрсатилиши болалар билан унинг ўртасига гов бўлиб тушганди. Бу говни билибми-билмайми катталар тиклашган эди. Бошлангич синфларда Тоштемир бунга унчалик эътибор бермасди. Болалик олаmidан хайрлашган кезлари бу говнинг азобларини ҳис қила бошлади. У тенгқурлари орасида ёлғиз яшай олмаслигини англади. Ана шунда «Нега мен бошқачаман, нега бошқалар каби эмасман, нега мен бошқаларга ўрناق бўлишим шарт, нега мен бошқалардан ўрناق олмаслигим керак?» деган муаммога ўзича жавоб излади. Топди ҳам: «Бошқалар қандай бўлишса мен ҳам шундайман!» У энди шундай яшашга интилди: дарсда гаплашиб ўтиради, баъзи дарсларга умуман кирмайди. Аълочи боланинг давомати сезиларли равишда пасайди. Ҳатто ҳақоратни одат қилди. Синфдош қизларнинг танбеҳига эса «Нима, менинг бошқалардан кам ерим борми?» деб жавоб қайтарди. У оёқ-қўларини боғлаб турган «бошқаларга ўрناق бўлиш» занжиридан шу таҳлитда қутулиб, ўзини эркин сезди. Янада тўғрироқ ифода этсак, бевошлик шамолида боши айланди. Дастлабки кунларда интизом бузишларидан, катталарнинг норозиликларидан ўзи ҳам лаззатланди. Буни у улғайиш, катталар сафидан ўрин олиш деб билди: «Нима, мен ёш боламанми, ким нима деса

«хўп», деявераманми?» Аммо бевошлик шамоли унинг бошини кўп айлантирмади. Вақт утиб, энди у ўзининг хатти-ҳаракатига разм солиш баробарида ўртоқларига нима ёқиши-ю, нима ёқмаслигини, катталар олами билан тенгдошлари олами орасидаги фарқни фаҳм эта борди. Гарчи катталар олами ўзига маҳлиё этса-да, унда ҳукм сурувчи қоида: «Сен кичкина — мен катта» деган фикр бездириб, ўртоқлари даврасига ошиқарди. Бу оламдаги «Тенг тенги билан» қоидаси уни кўпроқ қониқтирарди. Ҳар бир ўсмир ўзи учун сув билан ҳаводек зарур бўлган тенглик, бир-бирларига садоқат, бирдамлик, ҳамжиҳатлик руҳини катталар орасидан эмас, ўз оламидан топади. Тўғри, биз — катталар ҳам бу фазилатларни қадрлаймиз. Фақат бундай лутфимизни ўзимизнинг дўстларга ёки катталаримизга курсатамиз. Кичиклардан — фарзандларимиздан эса дариг тугамиз.

Яна Тоштемирга қайтсак, у ўзида йўқ, синфдошларида мавжуд чаққонликни, кучни, саботни ҳам қадрлайдиган бўлди. Бу ўсмир учун ўзига хос кашфиёт эди ва у мазкур кашфиётдан роҳатланди.

Тоштемирнинг аълочи ва ўрناق бўлувчи боладан ҳамма қатори турли қусурларга эга ўсмирга айланиши ота-онани бефарқ қолдирмайди. Уни яна аввалги мақомга қайтаришга уринишлар бўлади. Бундай уринишлар кўп ҳолларда бесамар якунланади. Чунки фарзандини яна ибратли бола мақомида кўришни истаган ота-она (ёки муаллим) болалик олами билан ўсмирлик оламидаги талаб-қоидалар ўзга-ўзга эканини ҳисобга олишмайди. Боланинг мақоми интизоми, хулқи, яхши ўқиши муаллим томонидан баҳолаш билан белгиланади. Муаллим: «Болалар, синфдошингиз Тоштемирдан ўрناق олинг», дедими, демак, у яхши экан. Болалар муаллимнинг баҳосини ҳақиқат ўрнида қабул қиладилар. Ўсмирлик оламида эса муаллимнинг баҳоси аввалги қудратини йўқотади. Тоштемирдан ўрناق олиш мумкинми ё йўқми, буни болаларнинг ўзлари ҳал қиладилар. Тенгдошлари орасида обрўни сақлаш учун фақат аълочи ва интизомли бўлишнинг ўзи

кифоя қилмайди. Ҳукуматчилик қиладиган, ўртоқлари дарсдан қочганда уларга қўшилмай синфда қоладиган боладан тенгқурлар нафратланишади. Агар муаллим ёки мактаб директори дарсдан қочганларни уришиб, қочмаганини мақтаб, бошқаларга ўрнак қилиб кўрсатса, уларнинг нафратлари янада ошади. Чунки улар буни ибрат ўрнида қабул қилишмайди, балки дўстга хоинлик деб ҳисоблашади. Бошланғич синфларда аълочилиги учун синфнинг эркасига айланган бола энди ўртоқларининг уй вазибаларини беминнат ба-жариб берадиган дастёрга айланиши ҳам мумкин. Агар дастёрлик қилмаса, мақтанчоқ, дўстга бевафо саналиб, тенгқурлари даврасига қўшила олмайди. Унинг гапи мутлақо эътиборга олинмайди.

Ўсмирлик олами ўз ҳукмини уткази бошлагач, синфда ўзига хос гуруҳлар пайдо бўлади. Бир неча бола «зўр»ликка даъво қила бошлайди. Бу «зўр»лар турли авлодда турли номлар билан аталади. Ҳозир синфдаги болаларнинг мавқеи «биринчи пахан, иккинчи пахан» деган номлар билан белгиланаркан. «Биринчи пахан» бўлиш учун яхши ўқиш, интизомли бўлиш мутлақ шарт эмас. Энг муҳими, кучли ва катталарга бўйсунмасликда ибрат бўлиш керак. Мазкур мавқе белгиланишида отанинг бойлиги ҳам инобатга олинади. Агар отаси бой бўлса-ю, ўзи кучда, иродада, мардликда оқсаса, у «биринчи пахан»ликка даъво қилолмайди. Ўзининг атрофида кичикроқ гуруҳ ташкил қилиб «биринчи» билан муросада яшайди. Агар биринчи камбағалроқ оиланинг фарзанди бўлса, моддий рағбат ҳисобига унга хизмат қилади. Ҳар бир синфнинг ўз «пахан»и бўлгани каби мактаб бўйича ҳам «пахан»лар мавжуд. Биринчи, иккинчи, учинчи...лар мутлақ ҳоким бўлиш учун турли йўллар билан кураш олиб борадилар. Баъзан бу курашга мактаб учун бегона бўлган кўча болалари ҳам жалб қилинадилар. «Биринчи пахан»нинг мавқеини кўча томондан бўлажак қувватлаш ҳам белгилаб туради.

Ўсмир ёшига етган болалар катталар орасидаги ўзларига ёққан одамлардай бўлишга интилишларини билемиз. Қизлар гузал актрисаларга тақлид қилишади,

улардай кийинишни, ўзларига оро беришни ишташди. Ўғил болалар кучли шахсларга ихлос қўядилар. Уларнинг тақлидлари бу билан кифояланмайди. Улар ўзларининг тенгдошлари орасидаги айрим болаларга ҳам ихлос билан қарайдилар. Уларнинг одат ва одобларини ўзларига сингдиришга уринадилар. Айниқса «пахан»лар атрофида бирлашадиган болаларда бу кучли сезилади. «Пахан» уларга «ҳарип» деб мурожаат этса, демак, уларнинг тилидан ҳам бу сўз тушмайди. Бу билан «пахан»га яқинликларини намойиш этмоқчи бўлишади.

Авваллари бундай «пахан»ларга қарши жамоа таъсири мавжуд эди. Ўсмирлар ва ёшлар ташкилотлари, бу ташкилот гоёлари билан «қуролланган» ўсмир, ёшлар уларга қарши турарди. Улар ўзларини эркин ҳис қила олмас эдилар. Ҳозир уларга қарши фақат синф раҳбаригина бор. Ҳали тўла шаклланишга улгурмаган болалар ташкилотининг мавқеи эса сезилмайди.

Ҳикоя қилаётганимиз Тоштемирга қайтсак, синфдоши Зафарнинг мардлиги, ростгўйлиги, энг муҳими, мақтанчоқ эмаслиги уни ўзига тортди. Зафар ўқишга бефарқ эди. Тоштемир буни биларди. «Зафар агар истаса, яхши ўқиши мумкин», деб ҳисобларди. Бу фикрини ота-онасига тушунтира олгани учун ҳам Зафар билан дўстлашишига монелик бўлмади.

Ўзига дўст танлаш, кимгадир яқинлашиш, кимдандир узоқлашишни ўсмир учун «қил кўприк» деб атасак ҳам бўлар. Бу қил кўприқда сал тойдими, тамом «жиноят олами» деб аталувчи жарга қулаши ҳеч гапмас.

Келинг, яхшилик билан тутаган ҳикояларимизни бошқачароқ тасаввур этайлик:

Алининг ота-онаси унинг ёлғиз экани, дўсти йўқ эканини сезишмади. Мактабга ҳам боришмади. Радиотўгарак ҳам очилмади. Алининг техника соҳасида иқтидори борлигини сезган кўча «зўр»ларидан бири аввал ундан телевизорини тузатиб беришни илтимос қилади. Кейин яна шунга ухшаш илтимослар билан мурожаат этиб, уни ўзига яқин ола бошлайди. Али ўзича яхши дўст топгандай қувонади. «Зўр» учун Али

дуст сифатида эмас, жинойтга оид ишларини амалга оширишда мутахассис сифатида керак эди. Катта ўғирликни мўлжаллаган одам илгари замонлардагидай том ошиб, девор тешиб юрмайди. Киноларни кўравериб кўзлари пишиб кетган. Энди унга электроникани пухта биладиган зўр мутахассислар лозим. Али аста-аста унинг тўрига ўрала боради-ю, кейин чиқиб кета олмайди. Чиқай деса, калтакланишдан чўчийди, ўлдириб кетишларидан қурқади. У иложсиз, суянадиган дўстлари йўқ, ота-онаси ҳимоя қила олишига эса ишонмайди. Тасавууримиздаги ҳолатда Алининг қил кўприқдан ўтаётганини тарбиячи сезмай қолди. У жарга қулади.

Валининг тақдири ҳам шундай бўлди. У кўча «зўр»-ларига аралашиб юрувчи ўртоғи билан каратэга борди. Муштлашиш санъатини ўрганди. Ўзини ҳимоя қилиш учун эмас, ҳужум қилиш учун, ўзгаларга зулм қилиш учун ўрганди. Тарбиячи «Ўғлим чиниқяпти», деб хотиржам юрди. Чиниқиш бошқа томондан бўлди ва якуни ўзингизга маълумдир.

Дилобар дугоналарининг хулқ-атворини таҳлил қилганида Хонзодага маҳлиё бўлди. Доим чиройли кийиниб юради, юқори синфдаги ўғил болалар ҳам унинг атрофида парвона. У эса бу болаларни менсимайди. Хонзода эса Дилобарнинг ўзига маҳлиё эканини сезиб, яқинлашади. Дилобар чиройли қиз. Отасининг топиш-тутиши ҳам яхши. Хонзода дугонасини кўча томон бошлайди. Аввал дискотека ва ундаги хурсандчиликлар. Келишган, пулдор йигитларнинг хушомадлари... Энг муҳими, унга ёш қизча, деб эмас, етилган қиз эканини тан олиб муомала қилишади... Бу қиз ҳам қил кўприқдан ўта олмади...

Тоштемирнинг ҳам қисмати шундай бўлиши мумкин эди. Агар Зафар кўча томон оғса, Тоштемир ҳам иккиланмай унга эргашарди. Аввалги «аълочи, одобли» деган мартабалари уни бу йўлдан қайтара олмасди. Демокчимизки, ўсмирликкача бўлган одоб-ахлоқ кейинги тўғри ҳаётни кафолатлай олмайди. Ўсмир учун ҳаммаси янгидан бошланиши керак.

Дустлик ҳақида ҳар биримиз унлаб мақол ёки ҳикматларни биламиз ва буларнинг барчаси катталар учун мавжуд, деб биламиз. «Зур гап экан!» деб тан берамиз, лекин ҳаётга татбиқ этишни ўйламаймиз. Бу ҳикмат ва мақоллар фарзандларимиз ҳаёти, тақдирига ҳам оид деган тушунчадан узоқроқмиз. Бизнинг бу даъвоимиз сиз, муҳтарам тарбиячига (ота-она, муаллимга) эҳтимол малол келаётгандир. У ҳолда ўйлаб кўринг, фарзанди аржумандингиз билан дустлик мавзусида қачон суҳбатлашгандингиз? Суҳбатингиз чоғида қайси мақол ёки ҳикматни мисол сифатида айтиб, шарҳлаб, тушунтириб бердингиз?

Қадим файласуфлардан бўлмиш Цицерон шундай деган экан: «Биз билан биргалашиб ҳеч ким қувонмаса, бахтимиз ҳам жозибасини йўқотади. Биз учун биздан ортиқроқ қайгурувчи дўстимиз бўлмаганида кулфатларга чидашимиз ҳам қанчалар оғир бўларди!» Балки бу ҳикматнинг болаларга алоқаси йўқ, уларда кулфат нима қилади, дерсиз? У ҳолда оламга бола кўзи билан қарайлик-чи? Бизга оддий қувонч бўлиб кўринган нарса уларга энг олий бахт бўлиб туюлмайдими? Биз бирон нарсадан шунчаки ранжиб, бир-икки кундан сўнг бу нохушликни унутиб юборармиз. Бола учун эса ўша нарса шунчаки хафагарчилик эмас, катта бир кулфат бўлиб туюлади. Дунё кўзига қоронғи бўлиб кўринади. (Бунинг оқибати нима билан тутаганини аввалроқ баён қилиб эдик). Шундай экан, боланинг ўртоғи туфайли бахтли бўлиши ёки кулфатга дуч келишини арзимас нарса сифатида қабул қилсак, хатога йўл қўйган бўламиз.

Азизлар, биздан ранжиманг ва тўғри тушунинг: ният сиз томонга ҳадеб таъна тошларини отавериш эмас. Мақсад: фарзандлар тақдири хусусида сиз билан бирга бақамти бўлиб фикр юритмоқлик холос. Сиз дейсизки: «Болам ҳамма нарсадан азизроқ, мен уни ҳамма нарсадан ҳам яхши кўраман». Дуруст, биз бу фазилатингизни инкор этмаймиз. Аммо халқда дерларким: «Бола азиз, одоби ундан азиз». Яна ҳақиқат шуки, ҳар бир ота-она боласини севади. Бола ҳам ўз ота-онасини севади. Лекин

бу «олам гулистон» деган гап эмас. Қўполроқ ўхшатиш учун айбситманг: барча жониворлар ҳам болаларини севадилар, уларни жонларидан кечсалар-да, ҳимоя қиладилар. Уларнинг болаларига чанг соладиган хавф ногаҳоний онгсиз бўлади. Ўзларидан кучлироқ ҳайвон ёки табиий офат олдида улар ожизлар. Қўзичоқ онгсиз булса-да, йўлдан адашиб, бўри билан дўстлашмайди. Қўён билан шернинг дўстлигини биров кўрмаган. Дўстлашган тақдирда ҳам бу ўртоқчиликнинг мукофоти ўлим экани сир эмас. Сиз билан бизнинг фарзандимизга бўлган муҳаббатимиз қондошлик билангина эмас, балки қалб ва онг орқали ҳам боғланмоқлиги шарт. Биз фарзандимизни қўзичоқ каби ҳимоясиз билиб, бўрилар тўдасининг ҳамласидан асрашга уринамиз. Турли чораларни кўрамиз, ammo барча саъй-ҳаракатимиз зое кетаверади. Жонивор қўзичоқдан фарқли ўлароқ, онгли, одам-қўзичоғимиз рўпарасидаги бўри эканини кўриб, била туриб унга муҳаббат қўяди. Бўрига дуч келган жонивор-қўзичоқнинг тақдири бир — ўлим бўлса, одам-қўзичоқнинг икки йўли бор: бири — қамоқ жазоси, иккинчиси — ўлим. Биринчи йўл ҳам охир-оқибат куп ҳолларда иккинчи йўлга туташади.

Қадим-қадимдан донишмандлар фарзандлардаги чин дўстлик руҳини тарбия этишга жиддий эътибор берганлар.

Искандар Зулқарнайннинг тарихчилари юртимизга доир бир ривоятни баён этиб кетган эканлар. Унда зикр қилинишича, икки йигит бир-бирларига содиқ дўст бўлиш хусусида қасамёд қилишган экан. Иттифоқо, юртни ёв босибди-ю, кучлар тенг келмай, аҳоли дарё кечиб, чекинибди. Дўстларнинг бири одамлар билан сув кечибди, иккинчиси улгуролмай ёв чангалига тушибди. Душман унга азоб берибди. Йигит қийноқларга чидолмай фарёд урибди. Унинг зорли ноалари дарёнинг у бетига ҳам етиб, дўстининг руҳи азобланибди. Дўст ёв чангалидаги биродарини ташлаб кетолмай орқага қайтишга аҳд қилибди. «Борма, нобуд буласан», дегувчиларнинг сўзларини эътиборга олмабди. Дарёни сузиб ўтибди-да, ёв лашкарбошисига

рупара келиб: «Дўстимни қўйиб юбор, ўрнига мени ол», деб талаб қилибди. «Дўстингни бекорга озод қила олмайман, сен уни мендан сотиб ол», дебди лашкарбоши. «Менинг бойлигим йўқ», дебди дўст афсус билан. «Бойлигинг нега йўқ бўлар экан, икки кўзингчи? Бу бойлик эмасми? Ё бу бойлигингни дўстинг учун бергинг йўқми?» – дебди лашкарбоши. Шунда дўст бу таклифни мулоҳаза ҳам қилиб ўтирмай: «Дўстим учун икки кўзимгина эмас, жоним ҳам садақа бўлсин!» – дебди. Унинг кўзларини ўйиб олибдилар. Лашкарбоши унинг садоқатига қойил қолиб, икковини ҳам қўйиб юборибди. Шу-шу икки дўст ажралмас эканлар. Кўзлари ўйиб олинган биродарини етаклаган дўстни жуда кўп ерларда кўришибди. Бу икки дўст юртлар аро юриб садоқат ҳақида қўшиқ куйлашаркан...

Бундай ривоятлар кўп, жуда кўп. Аммо, афсус шуки, тарбияда биз улардан кам, жуда кам фойдаланамиз. Оқибатда фарзандлар чин дўстликнинг фарқига бормай улғайишади.

Милицияга «Ўғлим (ёки қизим) уйдан қочиб кетди», деган мавзуда аризалар тушиб туради. Уйдан чиқиб кетувчилар баъзан қисқа хат ёзиб қолдирадилар. Уларни излаб топиш умиди бўлади. Баъзилар эса индамай кетишади. Улар аразлаб чиқиб кетишдими ё бирор фалокатга учрашдими — уйдагилар ҳам, милициядагилар ҳам гаранг. Кўп ҳолларда аразчилар топилади, уйга қайтарилади. Айрим ҳолларда эса...

Аразчиларнинг бири ташландиқ ерларда ётиб юрарди. У милицияхонага олиб келинганда дастлаб гапиргиси келмади. Кейин аразининг боисини айтиб берди. Маълум бўлишича, онаси унинг дўстларини уйга яқинлаштирмас экан. Бола: «Мен уларнинг уйларига бемалол кириб-чиқаман, бирга дарс тайёрлаймиз, муסיқа эшитамиз, улар яхши болалар», деса онаси: «Мен уларни ёмон деяётганим йўқ, сенинг опаларинг бор, совчи келиб турибди. Ўғил болалар ўралашиб юрса, кўнглига бошқача гап келади», дер экан. Бола ҳайрон:

опаларининг ёшлари йигирмадан ошган бўлса. Унинг ўн уч ёшдаги ўртоқларини кўриб ким бошқача ўйлаши мумкин? Ўсмир ўртоқлари олдида уялгани учун ҳам уйдан кетишга аҳд қилган. Бунақа пайтда болада аниқ бир режа бўлмайди. Уйдан, уни тушунмайдиганлар даврасидан нари кетса бас — ўсмирнинг ягона мақсади шу. Уйдан чиқиб кетдими, тамом, ўғри-безориларга қўшилиб кетди, деб ўйлаш ноўрин. Тўғри, айримлари ихтиёрсиз равишда кўча болаларига қўшиладилар. Баъзиларини ош-овқат, бошпананага муҳтожлик бу тўдага қўшади. Яна бирлари ўзларини безорилар тўдасидан эҳтиёт қиладилар. Аразчи қочоқларнинг маълум қисми кўчанинг заҳматларига чидамай изига қайтади. Агар таҳлилга мурожаат қилсак, қайтувчиларнинг оз эканини кўрамиз. Демак, уларнинг кўп қисми уйдаги яхши моддий шароитдан кўчадаги зорликни афзал кўришаркан? Нега шундай? Биз бу саволга: «Бола учун уйдаги моддий шароитдан кўра руҳий-маънавий муҳит муҳимроқ», деб жавоб берамиз.

Сиз қандай фикрдасиз?

Жавобни ўйлагунигизча, эътиборингизга яна бир воқеани ҳавола этайлик.

Маълумингизким, болалар турли ҳайвонларга меҳр қўядилар. Бири итни, яна бири мушукни, бошқаси тошбақани, қуённи яхши кўради. Баъзилари уйда аквариум бўлишини истайди. Айни шу истак атрофида катталар билан зиддият келиб чиқади. Оталар болаларнинг хоҳишларига камроқ қаршилиқ билдирадилар. Асосий норозилик она томонидан бўлади. Оқибатда бола ўзи севган жониворлар мавжуд жой томонга интилаверади. Оқилбекнинг ҳаёти ҳам шундай бўлди. У каптарларни севарди. Бу гўзал мавжудотнинг самода учишини кузатиш унинг жону дили эди. Аввалига «Ҳеч бўлмаса иккитагина каптар олиб беринглар», деб ота-онасига ялинди. Лекин ота-онаси: «Каптарга ўралашиб ўқиши пастлашиб кетади», деган фикрда унинг илтимосларини эътиборсиз қол-

диришди. Авваллари «каптарвоз» деган атама нима учундир салбий маънони англатарди. Катталарнинг назарида каптарвоз болаларнинг хулқи бузуқ бўларди. Қизиқ-да, қўй ёки мол боқса яхши, каптар боқса ёмон бола бўлса? Каминага болалиқдан муаммо бўлмиш бу саволга ҳануз жавоб топа олмайман. Эҳтимол, ўша салбий маъно йиллар оша ўтиб келиб ҳозир ҳам сақланаётгандир? Агар Оқилбек каптар эмас, хўроз ёки мушук боқишни ихтиёр этса рухсат тегармиди? Тегмасди. Яна ўша ўқиш баҳона бўларди. Бу ўринда болани табиатга муҳаббат руҳида тарбиялаш масаласига кўп тўхталмаймиз. Қисқа қилиб айтамикки, табиатни бутун вужуди билан сева олувчи боланинг кўнглида шумлик уйғонмайди, келгусида жиноят оламига кириб кетмайди. Оқилбекнинг ота-онаси шу нуқтада икки хатога йўл қўйдилар: биринчидан — фарзандларини табиатга бўлган муҳаббатини тарбия этиш ўрнига бу кўнгли қанотларини қайирдилар. Иккинчидан — унга бевош кўча эшигини ўзлари очиб бердилар. Англашимиз жоизки, ўсмир бир нарсага астойдил меҳр қўйдими — уни энди тўхтатиш қийин. Уни совутиш учун куч ишлатиш, мажбурлаш мутлақо ўринсиздир. Бунақа пайтда оқилона ва одилона тадбир топиш керак. Аввало ўйлайлик: фарзандимиз меҳр қўйган нарса зарарлими? Зарарли бўлса, шошилиш чоралар кўрмоғимиз шарт. Агар зарар сезилмаса, арқонни узунроқ ташлаб ўринга ўрин бирон нима топишга уринишимиз керак. Оқилбекнинг меҳри тушган машгулот аслида зарарли эмас. Бунда фақат ота-онанинг ортиқча инжиқлиги ва талаби мавжуд. Қаранг, шу ерда ҳам ота-онанинг, ҳам боланинг инжиқлиги, қайсарлиги тўқнашяпти. Тўқнашувда иккала томон ҳам галабадан умидвор. Иккала томон ҳам чекинишни истамаяпти. Боланинг чекинмаслиги аниқ. Чекина туриб айланма йўлга ўтиб кетиши ҳам аниқ. Шундай экан, тадбирли ота-она озгина чекинса, олам гулистон. Агар ота-она ўглига иккитагина каптар сотиб олиб берса, Оқилбек орадан вақт ўтиб бу машгулотидан бешиб, ташлаб кетиши ҳам мумкин. Адолатли ота-она

«Каптар боқса ўқиши пастлаб кетади» демай, синаб кўриши керак. Агар кўпроқ вақти каптар билан ўтса, бунинг зарарини тушунтириши шарт. Тушунмаса, чора сифатида каптар боқишни ман этишга тўғри келади.

Оқилбек ота-онадан рад жавобини олгач, уйдаги саноқсиз талаб ва тақиқлардан безди. Хожишидан воз кечмади. Шу маҳаллада Тўрабек исми каптарвоз йигитча билан яқинлашди. Каптархонасини тозалади, у-бу ишларига ёрдам берди. Уйда онаси «Чангни артиб қўй», деса, малол келарди. Бунда каптархонани тозалаш унга роҳат бахш этарди. Тўрабекнинг ўзига эркин эканлиги эса Оқилбекнинг хаёлини бутунлай ўтирлаган эди. Ўсмирлар «ўзига хон, ўзига бек» тенгдошларини жуда ҳурмат қиладилар. Оқилбек шуларнинг бири эди. То ота-онаси уйдан қайтгунича у Тўрабек билан бирга бўлди. Тўрабекнинг оиласи нобоп эди. Ундан ташқари, Тўрабек каптарларни севгани учун эмас, олиб-сотиш учун боқарди. Устига-устак, у кўча зўрларига яқин эди. Оқилбек ҳам аста-секин бу муҳитга мослаша бошлади. Ана шунда ота-она хавотирланган воқеа юз берди: боланинг ўқиши пастлашди, синфда ўзини тутиши ҳам салбий томонга ўзгарди. Таъбир жоиз бўлса, ота-онанинг қўлидаги каптар учди-кетди. Энди у қайтиб қунадими, йўқми?

Тасаввур этайлик, Оқилбекнинг отаси ёки онаси сиздан маслаҳат сўрашяпти. Болани тўғри йўлга қайтариш учун улар қандай чора кўришлари керак, нима дейсиз? Назоратни кучайтирсинларми? Болани маълум муддатга «уй қамогига» ҳукм этсинларми? Онаси ишдан бўшаб, боласига қараб ўтирсинми?

Оқилбекни «қайта тарбиялаш» одатдагидек, кўп синалган, аммо дуруст натижа бермаган ота-она, муаллим иштирокидаги суҳбатлардан бошланди. Табиийки, тўғри яшамоқликка мисол зарур бўлганида улар узоққа бориб ўтирмай, ўз ёшликларини эсладилар. Уларнинг гапларига қараганда болалик, ўсмирлик, ёшликлари шу қадар мусаффо эканки, буни билса, ҳатто фаришта ҳам лол қолиши мумкин бўларди. Ҳолбуки,

отанинг ўсмирлиги билан Оқилнинг шу кундаги ҳаёти таққосланса, ўртада фақат каптар боқиш иштиёқи йўқ эди, холос. Оқилбекни ўртага олган тарбиячилар худди чилёсин ўқиб дам солгувчи азайимхонга ўхшашарди. Азайимхон ўқилмиш дуоларнинг кор қилаётгани ёки ҳавога учаётганидан беҳабар бўлгани каби улар ҳам гаплари таъсир этаётгани ёки бесамар кетаётганини билмасдилар. Оқилбекнинг индамай тинглаётганини «сукут — ризолик аломати», деб билиб, суҳбатнинг фойда беришига ишондилар. Уларнинг назарида Оқилбек шу ондан бошлаб яна аввалгидай одобли, мўминтойга айланиши керак эди. Улар билмайдиларки, ёшлиklarини мисолга келтираётган пайтларида Оқилбекнинг ҳаёли Тўрабекда, бугун оқшом сотиб олинажак ажойиб ўйинчи каптарда бўлган. Яна билмайдиларки, Оқилбекка уларнинг мисоллари мутлақо таъсир этмайди. Унинг учун тирик мисол — Тўрабек. Истаган каптарини сотиб олади, истаганини сотиб юборади. Ёнидан пул узилмайди. Хоҳлаган жойига боради. Бировдан сўраб ўтирмайди. «Фалон жойга бориб келдим», деб ҳисобот ҳам бермайди. Мана бунақа тарбиячиларнинг ўртасида шумшайиб ҳам ўтирмайди. «Борларинг-е!» деб шарт туриб кетворади.

Бундай суҳбат яна бир-икки такрорлангач, ота-она тарбия усулини ўзгартиришга қарор қилишди. Тўрабек билан дўстлашишнинг зарари ҳақидаги гапларини бас қилиб, уни уйга таклиф этишди. Оқилбекка бу галати туюлди. Таклифнинг самимий эканига унча ишонмади. Таклиф такрорланавергач, Тўрабекни бошлаб келди. Ота-онанинг мақсади энди Тўрабекни «қайта тарбиялаш» эди. Бу тарбия усули уйдаги нарсалар йўқола бошлагач, тўхтатилди. Аммо ота-она ҳаракатларини тўхтатишмади. «Ўртогинг ўғри экан», деб маломат тошларини ёғдиришмади. Буни Оқилбекнинг ўзи мулоҳаза қилди. «Ўртогининг уйдан нарса ўғирловчи одам қандай дўст бўлди?» деган муаммо уни анчагача қийнади. Шунда ота ижобий самара берувчи тарбия усулини қўлади. Автомобилга,

уни тузатишга қизиқмайдиган ўсмир бўлмаса керак. Ота ўглидаги шу қизиқишдан фойдаланмоқчи бўлди. Унинг бир биродари уста эди. Энг муҳими, иймон бобида бошқаларга ўрнак бўлувчи одоб соҳиби ҳам эди. Ўғиллари Тўрабекка қўшилмасидан илгари ҳам уни ҳунарга бериш масаласи кўтарилганида она: «Болам қора мойга беланиб юрадим», деб кўнмаганди. Бу сафар ноилож рози бўлди. Ота автомобилни тузаттириш баҳонасида Оқилбекни ҳам бошлаб борди. Уста ишлай туриб Оқилбекка ҳам бир-икки юмуш буюрди. Мой тегмасин, деган мақсадда қўл учидан бажарса ҳам танбеҳ бермади. Аксинча, «Ўғлингиз зийрак бола экан», деб мақтаб қўйди. Кейин бир ўзи қийналаётганини айтиб, «Менга шогирд бўлмайсанми?» деб сўради. Шу уринда у отадан эмас, унинг ўзидан сўраб донолик қилди. Оқилбек иккиланганича отасига қаради. Ота кўнди. Уста: «Астойдил қизиқсанг келарсан, жонингга тегса ташлаб кетарсан. Сени зўрлаш йўқ. Уста бўлишинг шарт ҳам эмас. Катта йигит бўлиб қолибсан, машиналарингни ўзинг тузатишни ўрганиб олсанг бас. Қачонгача менга ўхшаган усталарга саргайиб юрасан. Отангга «ўрган», десам ўргана олмади, сен бошқачасан. Мен одамнинг калит ушлашидан биламан. Сен бир-икки ойда моторни мустақил ечиб, жойига жойлайдиган бўласан. Битта шогирдим бор эди, беш йилда ҳам мурватни бурашга қўли келмади. Бўлмайдигани бўлмади-да, сен бошқачасан», деб Оқилбекда ишонч уйғотди. Оқилбек дарслардан кейин устахонага қатнай бошлади. Ҳар куни ота-она унинг ҳикояларини қизиқиб тинглайдиган бўлишди. Ота дустининг фазилатларини айтганда Оқилбек зийраклик билан тингларди. Чунки у мазкур фазилатларни амалда кўрарди. Алалоқибат, Оқилбек фақат ҳунар ўргатадиган устага эмас, сирдош дўстга эга бўлди. Каптарларни ҳам, Тўрабекни ҳам унутди.

Подшоҳнинг боғбони тенгсиз бир гул яратиб олам-паноҳга тақдим этибди. Подшоҳ гулни кўриб тасан-нолар айтибди-да, ёнидаги қулга буюрибди:

– Бу гул тенгсиз гўзал қизнинг чиройига чирой бўлиб

қушилиши керак. Боққа чиқиб қарагин-да, уша гўзалга буни бер.

Ҳабаш таъзим билан чиқибди. Боғда подшоҳнинг қизи гўзал малика канизаклари билан сайр қилиб юрарди. Ҳабаш гулни эгасига топшириб изига қайтди.

– Гулни бердингми? – деб сўрабди подшоҳ.

– Бердим, – дебди ҳабаш қул, – энг гўзал қизга бердим.

– Ким экан у, гўзал қиз?

Подшоҳ «Тенги йуқ гўзал қиз сизнинг фарзандингиз, менинг маликам», деган жавобни кутиб атай шундай деб сўраган эди. Аммо жавоб подшоҳни ҳам, бошқаларни ҳам ажаблантирадиган бўлибди:

– Мен гулни ўзимнинг қизимга бердим, – дебди қул.

Бу ривоятга «Қунғиз боласини оппогим, типратикан юмшогим дейди» мақолини илова қилсак, аини муддаодир.

Биз фарзандларимизга маҳлиё бўлиб, унинг жамоадаги ўрни билан кам қизиқамиз. Фарзандимизнинг дўстларига нисбатан талабларни қалаштириб ташлаймиз-у, аммо ўғлимиз ёки қизимизни биров ўзига дўст деб қабул қиладими ё йўқми, буни камроқ уйлаймиз.

Бир мактабда муаллимлар ёрдамида тажриба ўтказдик. Аввал саккизинчи синфдаги болаларнинг феъл-атворлари билан қизиқдик. Болаларнинг бир-бирларига муносабатини муаллимлар ўзларининг кузатувлари асосида гапириб беришди. Ташқи кузатув алдамчи бўлиши ҳам мумкин. Шу боис уша синфга кириб «Мен қайси синфдошимни ёқтирмайман? Ёқтирмаслигимнинг сабаби нима?» деган мавзуда иншо ёзиб беришларини илтимос қилдик. Иншога имзо қўймасликларини, ундаги фикрлар бошқаларга маълум қилинмаслигини, сир сақланишини ҳам айтдик. Кутганимиздек, иншони ёзишга барчада бирдай рағбат уйғонмади. Баъзилар умуман ёзишмади. Айримлар «Менга ҳамма ёқади», деб гапни қисқа қилиб қўя қолишди. Шундан сўнг биз бошқа синфда мавзунини ўзгачароқ тарзда баён қилдик: «Иншо мавзуси: «Дўстлик». Қуйидаги саволларга жавоб беришга ҳаракат қилинг: Сиз қандай болани яхши

уртоқ деб ҳисоблайсиз? Сизнингча, ким ёмон уртоқ ҳисобланади? Нима учун сиз уни ёмон деб ҳисоблайсиз? Сиз нима сабабдан уртогингиздан ранжишингиз ва у билан дўстлашмай қўйишингиз мумкин? Сизнингча, ҳақиқий уртоқ қандай бўлиши керак?» Бу иншода болаларнинг учдан икки қисмигина илтимосимизни бажаришди. Шунга қараб ҳам хулоса чиқариш мумкин бўлди. Муаллимлар синфдаги бир неча болага салбий фикр билдиришган эди. Иншолар буни тасдиқлади. Мана, шулардан айримлари:

«Шораҳим — безбет бола. Агар бировда иши бўлса, атрофида гирдикапалак бўлаверади. Иши битгач, юзини буриб кетади. У кучига ишониб, бошқаларни менсимайди».

«Унга ишониб бўлмайди, дўстини ҳам алдашдан тоймайди. Ёмонроқ ниятини дўстининг қўли билан амалга ошироқчи бўлади, ўзи эса четда томошабин бўлиб тураверади».

«У мактабда писмиқ, кўчада зўравон уртоқлари олдида шердай бўлиб кетади».

«Ўзидан катталардан қўрқади, кичикларга зўрлик қилиб, масхаралайди».

Бизни ҳам, муаллимларни ҳам таажжубга солган иншо Шоакбар деган боланики бўлди. Муаллимларнинг айтишича, Шоакбар синфдаги энг заиф, қўрқоқлардан саналаркан. Синф зўрларидан бирини ўзига яқин дўст тутиб юраркан. Кўпчилик, хусусан, муаллимлар ҳам бу дўстликни ҳимоя воситаси сифатида қабул қилишаркан. Шоакбар иншода дўст деб юргани ўша зўрнинг барча иллатларини санаб, «Мен ёзган иншони ҳаммага ўқиб беринг. Мен у билан дўстликни уздим. Дўстлар орасида манфаат бўлмаслиги керак», дебди. Боланинг талабини бажариб, иншони ўқиб берайликми ё йўқми, деб иккиландик. Ундан: «Шу талабингга қатъиймисан?» деб алоҳида сўрадик. У талабидан қайтмади. Шунда иншо ўқиб берилди. Синф бирдан жимиб қолди. Қўрқоқ ва заиф саналган боланинг шу ондан эътиборан довжорак йигитчага айланганини ҳис қилдик. Боланинг ўзидаги қўрқоқликни енгиши синфдагиларга, ҳатто

ўша «зўр»га ҳам таъсир қилди. Хавотиримиз уринсиз чиқди — «зўр» Шоакбарга тегмади. Бир ҳафтадан сўнг муаллимлар илтимосимизга кўра, «Тоққа саёҳатга чиқамиз. Кичик автобусга йигирма бешта одам сиғади. Кимлар ортиқчалигини рўйхатда ўзингиз белгиланг», деб болаларга мурожаат қилишди. Болалар ортиқча деб ҳисоблаб, рўйхатдан ўчирилганлар орасида ўша «зўр»нинг номи ҳам бор эди. Сафар бир сабаб билан баҳорга қолдирилиб, яна рўйхат тарқатилганда «зўр»нинг номи учирилмабди. Сабабини билсак, «зўр» Шоакбарни таъзирини бериш ўрнига унга яқинроқ бўлишга ҳаракат қилибди. Иншода баён этилган иллатларидан қутулишга интилибди. Гарчи Шоакбар дўстлиқдан воз кечган бўлса-да, чин ўртоқ топганини англабди.

Баъзиларимиз фарзандимизнинг дўст танлашига талабни кучайтирсак, айримларимиз лоқайд бўламиз. «Фарзандимиз ақлли, ўзига ўхшаган ақлли болалар билан дўстлашади», деб хотиржам юрамиз. Ҳозирги кунда ўсмир ёшига етганларнинг кўпчилиги болалиги ўтган мактабни тарк этиб лицей, коллежларга боришяпти. Улар учун фақат ўқув даргоҳи янги эмас, дўстлар давраси ҳам мутлақо ўзгачадир. Турли маҳалаларда, турли оилаларда, одоб ва маданият даражаси турлича бўлган муҳитда тарбия кўрган болалар ўзлари учун янги оламни кашф этишга киришганларида ўзаро танишадилар. Ўзларига хос камчиликларни яширишга уринадилар. Дастлаб улар орасида юзаки дўстлик пайдо бўлади. Бу дўстликнинг умри унча узоқ бўлмаслиги ҳам мумкин. Мактабда синфнинг эркаси бўлган бола янги жойда эътибордан четга чиқиши табиийдир. Айтмоқчимизки, бу янги шароитда бола оғир руҳий кечинмалар тўлқинини енгиб ўтишга киришади ва бунда тарбиячининг мадади зарур бўлади. Фарзанднинг янги дўстларини эҳтиётлик билан ўрганишга тўғри келади. Бу лицейга ёки коллежга бориб уларни суриштириш шарт, деган гап эмас. Уйдаги самимий суҳбатларда мавзуни янги ўртоқларга буравериш керак. Агар болангиз бирон фильм ҳақида

фикр юритса, «Ўртоқларинг ҳам кўрибдими, улар нима дейишяпти?» каби саволлар билан янги дўстларнинг қизиқишларини, уларнинг дунёқарашларини билиб ола бўлади.

Кўпгина оилаларда туғилган кунларни юқори мақомда нишонлаш одат тусига кириб боряпти. Шубҳасизки, бу зиёфатга бола ўзининг бир қанча дўстларини айтади. Улар орасида синалганлари — гўдакликдан бирга катта бўлган маҳалладошлари ва янги дўстлари ҳам таклиф этилади. Ота-она, айниқса, мана шу ҳолатга эътибор бериши шарт. Чунки бир-бирини танимаган икки гуруҳ суҳбат чоғида гап таллашиб қолиши мумкин. Маълум жиноятлар айнан шундай гап таллашишлардан бошланади.

Замоналининг туғилган кунида шундай бўлди. Ўсмирлар «таклиф этилмаган ерга борма», деган одобни ҳали яхши билмайдилар. Бир бола ўртоғига «Юр, зиёфатга бирга борайлик», деса, буниси «Танимаган жой, қандай бўларкин», деб истиҳола қилиб ўтирмай кетаверади. Замоналининг лицейдаги дўсти меҳмонга бир ўзи боргиси келмай икки ўртоғини эргаштирди. Чақирилмаган меҳмонлар уйдаги айрим буюмларга қизиқиб уларни ўғирламоқчи бўлишганда жанжал чиқиб, кўнгилсиз воқеа юз берган.

Бу баёндан мақсадимиз: дўст танлашдек нозик ва масъулиятли ишда фарзандимизни сира-сира ёлғиз қўймаслигимиз керак. Бизнинг бу масалага аралашувимизни асаб ҳужайраларига тиг урувчи жарроҳнинг ишидаги масъулиятга қиёслашимиз ҳам мумкин. Ана энди юқорида диққатингизга ҳавола этилган саволга жавоб қайтариш вақти етди.

Донолар вафоли ва муҳаббатида ихлосли дўст танлашда зикр этилажак мана бу муҳим маслаҳатларга эътибор қаратадилар:

– биров билан дўст бўлишни истасангиз, унинг дўстларини текширинг. Агар уларнинг феъл-атвор, одоб ва тарбияларини яхши текшириб билсангиз, унинг ҳам феъл-атворини англайсиз. Чунки ҳар ким ўзига муносиб киши билан дўст бўлади;

– унинг юриш-туришига диққат қилинг, ахлоқини ўрганинг;

– у билан муомала қилувчилардан унинг муомаласини сўранг, ундан рози ёки норози эканликларини, унга ишонган ёки ишонмаганликларини биласиз;

– унинг кўринишига, ташқи қиёфасига алданманг, чунки ичи қора бўлиши мумкин;

– бошқаларни гийбат қилувчи, уларнинг сирларини сўзловчи билан дўст бўлманг;

– ёмон йўлга бошловчи киши билан дўст бўлишдан ҳазар қилинг.

Фарзандингизнинг «Ким билан дўстлашиш мумкин?» деган саволига тўлиқ жавоб бериш учун бу насиҳатларнинг ўзи кифоя қилмас. Қани, ўзингиз яна нималар дея оласиз?

ИККИНЧИ БЎЛИМ

ТУТҚУНЛИК

Йигитча ёки қизча ўсмирликнинг нотекис сўқмоғида қоқилди, қил кўприқдан ўтолмади. Озодликнинг қуёши энди унга саодатли нурини сочмайди. Бу ёқда отананинг дили хуфтон, у ёқда ҳаётнинг лаззати нимада эканини англашга улгурмаган тутқун бўлажак йўлида йилт этган нур кўролмай бадбинликка берилади. Айримлари бу руҳий қийноқлар исканжасида тамоман таслим бўладилар. Улар учун энди яшашнинг қизиги қолмайди. Баъзилари қилиб қўйган гуноҳларини фаҳм этиб, ўзларини оқлаш чораларини излайдилар, белгиланган жазо муддати тугагач, ҳаётга қай тарзда қайтмоқликларини уйлайдилар. Айрим тоифа эса ўзини шафқатсиз ҳаётдан ўч олган ҳисоблаб, бу йўлдан қайтмасликни қасд қилиб ўтиради.

Бола ҳаётга мослашиш шартлигини билмайди. У тасаввуридаги ҳақиқат ва адолатга ҳаётнинг бўйсунинини истайди. Ҳаёт эса аёвсиздир.

Жиноят кучаси остонасида турган усмир билан бу остонани босиб ўтиб, қамоқ жазосига ҳукм қилинган маҳбуснинг руҳий кечинмалари орасида катта фарқ мавжуд. Худди шунингдек, қамоқда ўтирган катталар билан усмирларнинг руҳий олами бир-бирига асло ўхшамайди. Катталар ҳаёт тажрибасига асосланиб, руҳий азобларини қаноат билан енгмоққа уринадилар. Ҳаёт тажрибасига ҳам, сабр-қаноатга ҳам эга бўлмаган усмирлар эса ўзларининг гам-аламлари билан ёлғиз қоладилар.

Болаларимизга жазо бериш масаласини аввалги бўлимда қисман ечмоққа уриниб кўрган эдик. Энди эътиборимизни асосан шу муаммога қаратсак.

Инсон яхши тарбия кўрмаган ва турмушда тажриба орттирмаган бўлса, у куп нарсаларни назарга илмайди ва ундан жирканади. Бундай нарсалар унга ноўрин кўринади. Ва айнан шу нарса унга тутқунлик эшигини очиб беради. Инсон билим ва тажрибага эга бўлгандан сўнг фикри ўзгаради, ноўрин бўлиб кўринган нарсалар зарурий бўлиб чиқади. Америка адиби Марк Твен «Отам ўн тўрт ёшимда аҳмоқ эди, йигирма тўрт ёшимда ўйлаб қарасам, отам ақли, мен эсам аҳмоқ бўлган эканман», деб ёзади. Ҳақиқатни англаб етиш учун йиллар керак. Афсус шундаки, баъзи усмирларнинг оқибатда ҳақиқатни англаб етмоқликлари учун тутқунлик имтиҳонидан ўтмоқликларига тўғри келади.

ЖИНОЯТ КУЧАСИНИНГ ОЧИҚ ДАРВОЗАСИ

- *Остона ҳатлангач...*
- *Қотил... 13 ёшда?*
- *Расулуллоҳ дедиларким: ...болаларингизни урмаинг!*
- *Бола жинни эмас, аммо...*

Бола неча ёшида жазоланиши мумкин?

Саволга жавоб қайтармоқ учун жазо турини иккига ажратсак: яъни, уйдаги шўхлиги ёки бевошлиги учун биз — ота-она томонидан белгиланувчи жазо. Иккинчиси жамиятга етказган зарари туфайли бери-

ладиган жазо. Ота-онанинг ҳукми ва бу ҳукмнинг ижроси орасида баъзан бир нафас ҳам вақт ўтмайди. Боланинг айби аниқланиши ҳамон ё сўкилади, бақрилади ёки тарсаки тушириб қолинади. Уйда болани жазолаш учун аниқ ёши белгиланмайди. Фарзанд гўдаклик чоғидаёқ жазога мубтало бўлади. Агар кўпроқ йиглаб юборса, тагини бемаврид ҳул қилиб қўйса ёки пиёладаги чойни бехос тўкиб юборса, дарров жазога тортамыз. Ҳолбуки бола бу ишлар учун айбдор эмас. Агар атайин айб иш қилса, жазо тўғрисида ўйлаб кўриш мумкин. Аввалги боблардан бирида айтганимиз японларнинг, яҳудийларнинг болаларни жазоламасликларини яна бир бор эслаб ўтишни жоиз деб билдик. Бола кўчадаги дўконда кўзларни ўйнатиб турувчи ўйинчоқни кўриб «Олиб беринг», деб хархаша қилса ҳам уришимиз керакми? Бола бизнинг хатти-ҳаракатимизни синчиклаб кузатади. Қайси нобоп иши учун кимдан қандай жазо олишини билади ва ўзича шунга яраша чора-тадбирларни ўйлаб топади. Онаси кўпинча танбеҳ билан шугулланади. Демак, ундан чўчимаса ҳам бўлади. Отасининг қаҳри ёмон, ундан қўрқулик. Боланинг ёлгон тўқиши ёки айбни бошқаларга ағдаришга уриниши жазонинг ким томонидан кутулишига боғлиқ бўлади. Шафқатсиз жазолашга одатланган хонадонда бола айбга иқрор бўлиш, тангилик, мардлик, қўрқмаслик, инсоф, қатъийлик каби фазилатлардан бегона равишда улғаяди.

Оилаларнинг одоб ва маданий даражаси бир хил эмаслиги маълум. Шундан келиб чиққан ҳолда болалар тарбиясига эътибор ҳам турлича. Айрим оилалар бола тарбияси билан шугулланмоқчи бўлади, боласининг баодоб тарзда вояга етишини истайди аммо бунга ўзларида етарлича илм ва тажриба етишмаслигидан қийналади, бу тоифадаги баъзи оила бошлиқлари «тирикчилик ташвиши» деган баҳона билан ўз истакларига ўзлари гов бўладилар. Айрим оилалар ўзларини гоят даражада маданий ва зиёли ҳисоблаб, бола тарбиясига вақт ажрата олмайдилар ва бу иш билан шугулланишни ўзларига ортиқча ташвиш деб

биладилар. Бола тарбияси уларни асосий ишдан чалгитгандай туюлади гўё. Афсуслар бўлсинким, яна шундай оилалар борки, улар бола тарбияси билан шугулланишни ишташмайди. Буларни «огир оила» деб аташади. Биз эса булар оила деган муқаддас номга умуман нолайиқ деб ҳисоблаймиз. Фарзанди ҳам, иймони ҳам бузуқлик ва ароқхўрликдан иборат икки жинснинг ҳайвоний қўшилувини «оила» деб аташ мутлақ ноўриндир. Шунинг учун ҳам жамият уларни кўп ҳолларда ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этади. Бу маҳрумлик, эҳтимол, оддий жазо бўлиб туюлар. Ҳар ҳолда айбдор қамалмаяпти, жарима ҳам солинмаяпти. Моддий ва жисмоний оғриққа мубтало этилмаяпти. Лекин, бизнингча, тушунган одамлар учун бу ўлим жазосидан ҳам баттарроқдир. Ўз фарзандига оталик ёки оналик ҳуқуқидан, уни суйиб эркалашдан, кексайганда эса унинг роҳатини кўришдан маҳрум бўлгандан кўра ўлиб кетгани минг карра афзалроқ. Ўйлаб қарасак, маҳрумлик — ўлимнинг ўзгинаси. Фақат жисман эмас руҳан ўлмоқликдир. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрумлар аслида руҳан ўлиб бўлган тирик ўлиқдирлар.

Уйда болага жазо бериш ҳақида сўз кетганда олимларнинг бир тадқиқотига эътиборингизни жалб этишни лозим деб билдик. Тадқиқот натижаларига кўра, ўрганилган оилаларнинг 46 фоизида болани шафқатсиз равишда калтаклаш кузатилган, 15 фоизида айб иш қилиб қўйган бола уйдан ҳайдаб чиқарилган, 11 фоизида ўз фарзандларини таомланишдан маҳрум қилишган, яъни оч қолдиришган, 13 фоизида боғлаб қўйишган ёки ертўлага қамашган, 10 фоизида уриб, майиб қилишган. Болаларга огирми, енгилми жазо берилаётганини кўрсам ё эшитсам туркларнинг ашуласини эслайман, ўзбекча ифодаси бундай: «Бизнинг гўдакларимиз улар, бизнинг авлодларимиз, меҳрга, шафқатга эҳтиёжлари бор. Севинг уларни, севинг уларни, пешанасидан ўпинг уларни!»

Фарзандларини жазолашни хуш кўрувчиларга ша-
рафли ҳадислардан бирини эслатмоқни лозим кўрдик.

Абу ад-Дардо (розиёллоҳу анҳу) «Расулуллоҳ менга тўққизта амални буюрдилар», деб бу амаларни баён эта туриб таъкид этмишларким: «... хотин ва болаларингта калтак кўтарма, тўғри йўлдан юрмаса, бола-чақаларингни Оллоҳ Таолонинг қаҳри-газабига дучор бўлишлари билан кўрқит».

Уйдан қочиб кетувчи болалар ҳақида гапириб эдик. Улар орасида айнан ҳақсиз жазодан бешиб кетганлар кўпчиликини ташкил этади. Яқинда бир қарашда қувончли, бир қарашда афсусли хабар билан танишдик. Россиялик опа-сингил ўғирланиб, Грецияга сотиб юборилган экан. Улар бир неча йил ичида топилиб, ватанга қайтарилганлар, лекин улар оналари бағрига қайтишни истамаганлар. Бунга нима деймиз?

Ўсмирлик ёшини мутахассислар 12–14, 15–16 ва 17–18 деб белгилайдилар. Албатта бу тахминий бўлиниш. Унда болаларнинг табиий ва руҳий ўсишларидан кўра мактабда ўқийдиган синфлари кўпроқ эътиборга олинган. Жиноят учун жазо белгилаш масаласига келсак, бўлиниш сал ўзгачароқдир. Яъни бола 13 ёшидан жазога тортилиши мумкин. Бу ёшда асосан бола қотиллик учун жазоланади. 14 ёшдан эса ўғирлиги учун жазога тортилади. 13 ёшдан кичикроқ болалар жиддийроқ айб қилсалар, улар махсус мактабларда тарбияланадилар.

Жазо ҳақида гап кетганда Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига мурожаат қилмоқликка тўғри келади:

«Суд вояга етмаганларга жазо тайинлашда жазо тайинлашнинг умумий асосларига амал қилади, вояга етмаганларнинг ривожланганлик даражаси, турмуш шароити ва тарбиясини, соғлигини, содир этган жиноятининг сабабларини, катта ёшдагиларнинг ва бошқа ҳолатларнинг унинг шахсига таъсирини ҳисобга олади».

«Ун уч ёшдан ун олти ёшгача бўлган вақтда жиноят содир этган шахсларга нисбатан жиноятлар мажмуи тариқасида жазо тайинланганда озодликдан маҳрум қилишнинг энг кўп муддати ун йилгача, агар содир

этган жиноятларнинг биттаси ўта оғир жиноят бўлса, ўн икки йилгача тайинланади».

«Ўн олти ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вақтда жиноят содир этган шахсларга нисбатан жиноятлар мажмуи тариқасида озодликдан маҳрум қилиш жазоси ўн икки йилгача муддатга, агар содир этган жиноятларининг биттаси ўта оғир жиноят бўлса, ўн беш йилгача муддатга тайинланиши мумкин».

Жиноят кодексидан айрим баёнларни келтирганимиз бежиз эмас. «Биз жиноят ва жазога таалуқли қонунлардан яхши хабардор эмасмиз», дейилса, рад этишга шошилманг. Мазкур даъвони осмондан олганимиз йўқ. Ота-оналар, муаллимлар, болалар орасида тарқатилган суровларимизнинг натижаси бизни шу фикрга олиб келди. 13 ёшдаги болани жинойи жазога тортиш мумкинлигини ҳеч ким билмас экан. Сўралган ота-оналарнинг 80 фоизи 15–16 ёшдан ошган бола жинояти учун қамалиши мумкин, деб ўйларкан. 15 фоизи 14 ёшли боланинг қамалиши мумкинлигини биларкан. 5 фоизи эса «14 ёшли бола ҳам жинояти учун қамалиши мумкин», деган гумонда экан. Бу курсаткич муаллимларда бир оз яхшироқ, яъни ҳақиқатга яқинроқ. Бунинг сабаби: улар бевош, бўйсунмас болалар туфайли милиция билан алоқадалар ва шу жараёнда ҳуқуққа доир маълум билимга эга бўладилар.

Ҳуқуққа доир билим олишнинг даражаси сустр экани ҳақида ташвишланиб кўп гапирилади. Болалар ва ўсмирларнинг жиноят кучасига кириб қолишларига шу билимнинг етишмаслиги ҳам сабаб, дегувчиларнинг фикрларига қўшилмоқлик керак. Ота-оналар ва муаллимлар билан фикрлашганимизда уларга бир ўғирликнинг икки кўринишини баён этдик: синфдаги компьютер ўғирланган. Биринчи ҳолатда ўғри очиқ қолган эшиқдан кириб, кўтариб чиқиб кетган. Иккинчи ҳолатда деразани синдириб кирган. Бу жумбоқни ечишда 87 фоиз ота-она «Ҳар иккала ҳолда ҳам бир буюм ўғирланяпти, демак, жазо бир хилдир», деб ҳисоблашибди. 9 фоизининг фикрича, жазо белгиланаётганда буюмнинг нархига синдирилган

дераза ойнасининг қиймати қўшиб ҳисобланаркан. Фақат тўрт фоиз ота-она биринчи ҳолатда уғирлик, иккинчи ҳолатда талончилик деб баҳоланишини билганлар. Болалар эса бунинг фарқига мутлақо етмаганлар.

Жамият тартиб-қоидалари билан Жиноят кодекси орасидаги фарқ кўпчилиكنи чалғитиши мумкин. Яъни: ўсмир 16 ёшга тўлганда унга паспорт берилади. Шунинг учун баъзилар айнан шу ёшда жазога тортилиши мумкин, деб ўйлайдилар. 18 ёшга тўлганда сайловда овоз бериш ҳуқуқига эга бўлади, йигитлар шу ёшда ҳарбий хизматга борадилар. Демак, балогатта етадилар, жазо ҳам шу ёшда берилади, дегувчилар ҳам мавжуд. Бу фикрларда жон бор, уларни мутлақ инкор этиб бўлмайди. Жиноят кодекси ҳам жазо турларини белгилашда улғайиш ёшларини ҳисобга олади.

12–14 ёшда болалиқдан ўсмирликка ўтиш жараёни, яъни бўйсунмасликнинг бошланиши кузатилади. Аввал айтганимиздек, бола ўзини катталар сафида кўргиси келади, онг шакллана бошлайди. Ислонда ўғил болалар учун ўн бир, қизлар учун тўққиз ёшдан намоз фарз қилинган. Ўйлаб кўрайлик-чи, нима учун шундай? Айнан шу ёшда боланинг онги ҳақ-ноҳақни аниқроқ фарқлай бошлайди. Ўз хатти-ҳаракатини онгли равишда бошқаришга ўтади. Энди у Оллоҳ билан ота-онаси айтгани учунгина эмас, Оллоҳ билан онгли равишда боғлана бошлагани учун намоз ўқийди. Демак, энди унинг бирон айбини болалиқ шўхлигига, ақли етмаганига йўйиш тўғри ҳам эмас. У ўғирликнинг жиноят эканини, жиноятга лойиқ жазо борлигини билади. Билмаса, қилгиликни қилиб қўйиб қочмаган, яширинмаган бўларди. 10–11 ёшли болаларга «Ўғирлик, талончилик, босқинчилик, қотиллик, безорилик учун мактаб ўқувчилари қамалиши мумкинми?» деган савол билан мурожаат этдик. Сўралганларнинг 92 фоизи жиноят учун болаларнинг ҳам жазоланиши муқаррарлигини билишаркан. 5 фоизи 18 ёшдан кейин жазоланиши мумкин, деб ҳисоблар экан. 3 фоизи эса аниқ билмас экан.

13–14 ёшдаги жиноятчилар кўп эмас. Ўсмир улгайгани сайин жинояти учун жиддий жазо мавжудлигини тўлароқ ҳис этади. Жиноятга яраша жазо тортажagini билгач, у ўзини тия билмоғи лозим. Мантиқан олиб қаралса шундай. Аммо жиноят оламининг ўзига тортиш қонуни бизнинг ҳаёт ҳақиқатидан келиб чиқадиган мантигимизга мос келавермайди. Мана бу рақамлар эҳтимол фикримизни тасдиқ этар, сиз ҳам диққат қилинг: биз ўрганган бир жойдаги жиноятчи ўсмирларни 100 фоиз деб олсак, шундан ўртача 8,2 фоизини 14 ёшлилар, 26,8 фоизини 15 ёшлилар, 30,2 фоизини 16 ёшлилар, 34,8 фоизини 17 ёшлилар ташкил этди. Бошқа жойдаги тадқиқотда рақамларда фарқ бўлса-да, мазмун ўзгармади. Мана ўша натижа: 14 ёш — 2,2, 15 ёш — 10,2, 16 ёш — 35,9, 17 ёш — 51,7. Бу рақамларни келтиришимиздан мақсад ўсмирларга нисбатан бўлажак эътиборимизни йил ўтган сайин сусайтирмасдан, балки кучайтириб боришимиз лозимлигини эслатиб қўймоқдир. Фарзандимиз 14–15 ёшлигида биз унинг юриш-туришига кўпроқ аҳамият берамиз. Чунки унинг ўсмирлик оламига кириш чоғидаги хатти-ҳаракати, гап-сўзларидаги ўзгаришлар сезиларли бўлгани учун доимо диққат-эътиборимизда туради. Ўсмирлик олами чегарасидан ўтиб олгач, у ўзини анча босиб олгандай, назаримизда «ақли тўлишиб қолгандай» туюлади. Тугри, ақлига ақл қўшилади. Аммо бу ёшда жиноят жари яқинидаги кўчадан узоқлашмаган бўлади. Эътиборимиз сусайдими, кимгадир эргашибми, қўрқибми ё бошқа сабабданми шу жарга қулаши эҳтимоли борки, бундан барчанинг фарзандини Оллоҳнинг ўзи асрасин!

Кимёда «катализатор», «занжир реакция» деган тushunchалар бор. Шиша идишда зарарсиз турган моддага бир томчигина ўзга модда томизилса, у қайнаб, жунбишга келиб, даҳшатли кучга айланиши мумкин. Худди шунга ўхшаб жиноятчиликда ҳам ўзига хос «катализатор»лар мавжуд. Бунинг оддийгина қилиб «сабаб» ҳам деймиз. Қотилликнинг сабаблари ўрганилганда мана бу рақамлар юзага келди: қотилликнинг 8,8 фоизига гайирлик сабаб

экан. 19,1 фоизига қасос ҳисси, 11,3 фоизига рашк, 29,4 фоизига безорилик, 20,7 фоизига эса гап талашш, муштлашиш сабаб бўлган.

Болалар ва ўсмирларга хос жиноятчилик катталарниқидан кўп жиҳатлари билан фарқланади. Шулардан бири — кўплашиб олиб жиноят қилиш. Бола ёки ўсмир камдан-кам ҳоллардагина ёлғиз ўзи жиноят қилади. Ўрганилган даврда қамалган ўсмирларнинг фақат 24 фоизигина ёлғиз ҳолда, 76 фоизи эса тўда бўлиб жиноят қилишган.

Энди уларнинг табиатини кузатайлик: бола ёки ўсмир кўчада ёлғиз юрганида мўмингина бўлади. Агар биров жигига тегса ҳам индамаслиги мумкин. Ёнида ўртоқлари (айниқса қизлар) бўлса-чи? Ўша мўминтой нақ шерга айланиб кетади. Болалар ва ўсмирлар бирлашиб қолишса, ҳар қандай одобни унутадилар. Баланд овозда гапирадилар, арзимаган ҳазилга ҳам қаҳ-қаҳ отиб куладилар, қизларга гап отадилар, чекмайдиганлар айнан шундай даврада чека бошлайдилар. Бундан мақсад — атрофдагиларга ўзини кўрсатишга уриниш. Бундай ҳолларда алоҳида шахсга хос феъл-атвор бошқарув тизгинидан чиқиб, умумгуруҳга хос бўлган феъл-атворга бўйсунди. Одоби, хатти-ҳаракати билан бошқалардан ажралиб турувчи бола тўдага қўшилгач, ихтиёрсиз равишда ўзгаради. «Бошқалар қандай бўлса, мен ҳам шундайман», деган ўйда бўлади. «Бошқалар ўзларини томдан ташласа, сен ҳам ўзингни ташлайсанми?» деган ҳақиқатдан йироқлашадилар. Бу масалада ўсмирларни уч тоифага бўлиш мумкин:

- Қонунни бузмайдилар ва бошқаларни ҳам бу йўлдан қайтаришга уринадилар.

- Қонунни бузмайдилар, бошқалар билан ишлари йўқ.

- «Бошқалар нима бўлса, биз ҳам шу».

Икки лицей ўқувчилари билан суҳбатлашганимизда бу уч тоифа мана бундай манзара касб этди:

Биринчи тоифа — 50–52%

Иккинчи тоифа — 11–13%

Учинчи тоифа — 39–35%

Катталарга нисбатан ўсмирларда жиноятчи тўдани ташкил этиш осонроқ. Тўда ташкилотчиси ҳамisha ҳам бошлиқ бўлавермайди. У ташаббусчи, тадбиркор ёки тўданинг гоаявий раҳнамози сифатида бошлиқнинг энг яқин кишисига айланиши мумкин. Қўлга олинган катта-кичик ўнта тўданинг тўртгасида бошлиқ мартабаси бошқаларга нисбатан бақувват бўлган ёки спорт билан шуғулланган, қўл жанги усулларини яхши билган йигитчага насиб этган. Иккитасини жиноят оламини яхши билувчи, тажрибали, бошқачароқ айтсак, қамалиб чиққанлар бошқаришган. Иккитасига шафқатсиз, қурол ишлатишдан ҳам қайтмайдиган, бўйсунмасларни аёвсиз равишда жазолайдиганлар бош бўлганлар. Иккитасининг бошлиги ўзгалардан ақлан баландроқ турувчи, режа тузиб уни амалга ошириш йўлларини яхши билувчилар бўлишган. Айнан шу кейинги икки гуруҳни фoш этиш, қўлга олиш қийин бўлган. Ўсмирлар ташкил этувчи тўда узоқ яшамаслиги билан ҳам катталардан фарқ қилади. Тўданинг тарқаб кетишига ёки фoш этилишига бир қанча сабаблар мавжуд: 1. Тўдабоши мартабасини талашини, тўдабошининг буйруқларидан бўйин товлаш. 2. Тўданинг маълум аъзолари томонидан тўданинг мақсадларига қарши чиқиш, қилинаётган ишларнинг натижаларидан қониқмаслик. 3. Тўда аъзолари орасида фoш бўлишдан қўрқувчиларнинг кўпайиб бориши.

Ўсмирлар орасидаги жиноятчи тўдалар баъзан ташқи таъсир натижасида ибтидоий равишда юзага келиши ҳам мумкин. Аввалги бобларда бемаъни кинофильмларнинг болалар одобига салбий таъсири ҳақида гапирган эдик. Бу масалага яна қайтишга тўғри келяпти. Сабаб, айнан фильмлар таъсирида тўдалар ташкил этилгани яқин тарихдан маълум. Аслида унчалик зарарли бўлиб туюлмаган айрим фильмлар кутилмаганда акс таъсир қилиши ҳам мумкин экан. Етмишинчи йилларда Америкадан «Беқийёс еттилик», «Етти ўғлонга етти келин», «Зорро» каби дастлабки жангари руҳдаги фильмлар келтирилди. Бу фильмлар адолат учун кураш гоаяси билан йўғрилган эди. Аммо айрим ўсмирлар бу

гояларни ўзларича талқин этиб, жамиятда ўзларича адолат ўрнатмоқ учун «беқиёс етгилик»лар ёки «Зорро командаси»ни ташкил қилишди. Ҳатто кулгига мойил, самимий ҳисобланган «Автомобилдан сақланинг» деган фильмдан кейин ҳам «Деточкин болалари» каби гуруҳлар пайдо бўлиб, шахсий автомобилларга зарар етказиш билан шуғулландилар. Агар Деточкин айрим текинхўр шахсларни аниқлаб, сўнг машинасини ўғирлаган бўлса, унга тақлид қилувчи болалар саралаб утиришмади. Кимнинг машинаси тўғри келса, миҳ билан чизишди, гилдиракларига бигиз тиқиб тешишди, ҳатто ўғирлашдан ҳам қайтишмади. Қўлга тушган болалардан «Нима учун бундай қилдиларинг?» деб сўралганда: «Нима учун уларда машина бор-у, бизда йўқ», деб жавоб қилишди. Улар ўзларини жиноятчи деб тан олишмади. Балки «Адолат учун қурбонлар», деб ҳисоблашди. Уларнинг бу даъволаридан ажабланишнинг ҳожати йўқ. Уларнинг тушунчасидаги адолат мезони собиқ тузум гоёсига асосланган эди.

Агар бошқа гуруҳ билан жанжал чиққудай бўлса, муштлашувни давранинг зўри эмас, нисбатан заифроғи, аммо манманликда илгор бўлмиш бола бошлаб беради. Муштлашувда энгилиш аниқроқ бўлиб қолса, айнан шундайлар биринчи бўлиб қочадилар. Муштлашув оғир жиноят, айтайлик, одам ўлдириш билан якун топса, шу болалар ёлгон гувоҳликни бера бошлайдилар. Ким кимни қандай ургани, тепганини зийраклик билан кузатиб тургандай батафсил тасвирлаб берадилар. Терговчини чалгитувчилар ҳам шу тоифадагилар бўлади. Кўплашиб қилинган жиноятларнинг аксари тасодифий воқеадан бошланади. Бу онгли равишда, ҳуқуқчилар таъбири билан айтилса, қасддан амалга оширилган жиноятлар сирасига киритилмайди. Жиноятчиларга нисбатан энгилроқ жазо берилади. Атрофдагилар ҳам уларни жиноятчи сифатида танимай, уларнинг қилиқларини «ёшлик — бебошлиги»га йўйишади. Уларга нисбатан қаттиқ талаб қўйилмаслиги бир томондан тўғри, бундай болаларнинг ўндан олти ёки еттитаси эндиги қадамини ўйлаброқ босадиган бўлади. Шу

сабабли бу тоифа болаларга жиноят оламининг фуқароси гувоҳномасини беришга шошилиш ярамайди. Булар бебошлик чегарасидан чиққан-у, аммо жиноят кўчасига тўла кириб улгурмаганлардир. Уларга суднинг «қора курси»сида ўтиришнинг ўзи кифоя қилади. Қамоқ жазоси берилмаса ҳам эсларини йигиб оладилар. Ҳамонки болалар қамоқхонаси «Ахлоқ тузатиш меҳнат колонияси» дейилар экан, адашганларнинг ахлоқини қамамай туриб ҳам тузатса бўлади. Бироқ бу ўринда масаланинг мушкул жиҳати ҳам бор.

Кинотеатрга мажбурлаб олиб келинган бир неча мактаб ўқувчиларининг орасида жой таллашиш оқибатида жанжал чиқади. (Шундай жойларга турли мактаб ўқувчиларини тўплаш тажрибасидан воз кечиш кераклигини таъкидлаб ўтмоқчимиз. Бир-бирларини танимаган ўсмирлар орасида жанжал чиқиши эҳтимолини бензин тўла идиш олдида гугурт чақишга қийасласак бўлади). Агар турли мактаблардан турли гуруҳлар тўпланмаганида бола жой таллашиб ўтирмас эди. Бу ҳолатда у ўзининг ёлғиз эмаслигини билади, агар индамаса «қўрқоқ» деган ном олиши ҳам унга маълум, ўртоқлари ҳеч бўлмаганда «Нега индамадинг, тумшугига туширмайсанми?» деб маломат қиладилар. Бу ёқда қизлар кулиб қараб туришибди. Хуллас, кинозалдаги муштлашувни муаллимлар тезда тинчитишади. Кинотомоша тугагач, ўсмирларнинг томошалари ташқарида давом этади. Энди бу ҳолатда «бирга бир чиқиш» деган гап йўқ. «Учга икки» ёки «еттига беш» ҳам йўқ. Жанжалнинг аввалида бўлган бўлмаган болалар муштлашуви авж олади. Муаллималар болаларни бошқара олмай қоладилар. Шу жанжалда бир бола нобуд бўлади. Уни ҳеч ким қасддан ўлдирмаган, тасодифий тепкидан кейин жон берган. Муштлашувда иштирок этган болалар сўроқ қилинганда уларнинг тўқсон фоизи «Жанжалга нимага аралашганимни ўзим ҳам билмайман», деб жавоб берганлар. Тергов жараёнида етти бола асосий айбдор сифатида аниқланди. Ана энди шу еттидан қайси бири адашган, эртага бу йўлга

қадам босмайди, қайси бирининг эса тузалиши қийин — бунни аниқлаш жуда қийин. Эҳтимол, марҳумни тепган болани купроқ айбларсиз. Айнан шу бола жанжални бошламаган, уришаётганларни томоша қилиб турганида бехос мушт еб, беихтиёр тепиб юборган бўлсачи? Тергов ва суд жараёнида мактаб ҳамда маҳалла томонидан ёзиб берилган тавсифномаларга эътибор берилади. Қамалиши эҳтимоли мавжуд ҳар бир боланинг руҳий олами, оилада ва мактабда ўзини тутиши, қизиқишлари эса алоҳида ўрганилмайди. Милиция тавсифномаларга, гувоҳларнинг кўрсатмаларига, сўроқ натижаларига асосланади, суд учун эса терговчининг хулосаси асосий манба бўлади. Бу ўриндаги бизнинг таклифимиз ажабланарли, ҳатто ақлга сигмас бўлиб кўриниши мумкин. Суд ёки терговчининг ҳар бир болани ўрганишга вақти йўқ, бунни ҳимоячилар бажарсин, дейишингиз ҳам мумкин. Бунни рад этмаймиз. Бироқ ҳимоячининг шугулланиши бошқа масала, ҳимоячининг фикрлари ҳамиша ҳам ҳақ гап сифатида инobatта олинавермайди. Иккинчи томондан, биз жамиятимизнинг эртаси бўлмиш ўсмирларнинг тақдирини ҳал этияпмиз, шундай экан, бу муаммони адолатли равишда ечишда барча масъулдир.

Ачинарли жиҳати шундаки, ўсмирларга хос жиноят турлари ўрганилса, майхўрлик оқибатида қилинган жиноятларга ҳам дуч келинади. Янада ачинарлиси шуки, айримлар ҳали ўсмирлик оламига кирмасдан аввалроқ ароқхўрликни бошлаб юборадилар. Абу ад-Дардо (розиёллоҳу анҳу) ривоят қилган шарафли ҳадисда жаноб пайгамбаримиз саллоллоҳу алайҳи васаллам марҳамат қиладиларки: «Маст қиладиган ҳаром ичимликларни асло ичма, чунки улар ҳамма ёмонликларнинг калитидир». Яна бир бошқа ҳадиси шарифда жаноб пайгамбаримиз «Хамр (яъни маст қилувчи ачитилган ичимлик) ёмонликларнинг онасидир», — деб таърифлаганлар. Майхўрликни Оллоҳ мутлақо ҳаром этгани (яъни таъқиқлагани), Қуръони каримда бу хусусда ояти калималар мавжудлиги

кўпчиликка маълум бўлса-да, амал қилинмаслиги афсусли ҳодир. Яратган Тангри Қуръондан аввал нозил қилган муқаддас китобларида ҳам майхўрликни тақиқлаган. Тавротнинг Сулаймония қисмига ўхшаш XX бобида: «Шароб шарманда этади, мускир (маст қилувчи ичимлик) жанжалкашга айлантиради. Унга мубтало бўлган ақли эмасдир», дейилган. XIII бобнинг 20, 21-қисмларида эса: «Сархушлар, вужудини хор қилганлар билан улфат бўлма», деб айтилган. Ва яна шу бобнинг 29, 35-қисмларида: «Уларнинг ҳолига вой, бу шовқин-сурон, сабабсиз жароҳатлар, қизарган кўзлар кимники? Шаробдан ажралмайдиганларники, уни қидириб юрадиганларники. Шаробнинг қизиллигига, қадаҳдаги рангига ва ажойиб қуйилишига алданиб қолма! Охир оқибатда илон каби чақади, кўзларинг, қалбинг ёмон нарсаларни сўзлай бошлайди. Денгизнинг уртасида ёнаётган кеманинг тубида ухлаётган каби бир ҳолатга тушасан», дейилади. Худди Таврот каби Юҳанно Инжилнинг иккинчи боби 8, 9-қисмларида бундай дейилади: «Парвардигор Ҳорунга деди: «Сен ва угилларинг жамоат чодирига кирганингизда шароб ва мускир ичадиганлардан бўлмангиз». Бу мисолларни келтиришимиздан мақсад майхўрлик фақат мусулмонларга эмас, барча инсониятга тақиқланган. Жамиятимиздаги айрим одамлар буни яхши англаб етмайдилар ва тарбияларидаги фарзандларига тушунтира олмайдилар.

Кишини афсусларга соладиган ери шундаки, бу соҳадаги тарбияни анча кеч бошлаймиз. Айрим болаларга чекишнинг зарари ҳақида тушунтиришга уринаётган пайтимизда улар чекиш нима бўлибди, ичкиликнинг кайфини тотишга улгурган бўладилар. Бунга фақат кўчанинг ёмон таъсирини сабаб қилиб кўрсатмаслик керак. Асосий сабабни ўзимиздан, баодоб, тарбияли ҳисобланмиш одамлардан ҳам излаб кўрайлик. Тўйларда, турли зиёфатларда дастурхонни ароғу коньяклар билан тўлдирувчи ким? Кўча безорилари эмасдир? Болаларнинг кўз олдида ичувчи, маст-аласт ҳолда алжировчи, беҳаё қилиқлар қилувчилар-чи? Бу

бемазагарчиликларни норасидалар кузатиб тургани ҳеч уйлаб кўриладими? Катталардан қолганини татиб кўришлари-чи? Ўсмирлар майхўрликка кўпроқ шундай жойлардан кириб келадилар.

«Бадмаст улфат — даврага кулфат», деб бежиз айтмаганлар. Ўсмирлар жиноят қилган пайтларда кўпинча бадмаст бўладилар. Мастлик чоғида ҳатто катталар ҳам ўзларини бошқара олмаганларидан кейин ҳали жисмонан етилмаган ўсмирнинг аҳволини гапириб ўтирмасак ҳам бўлади. Маълумотларга кўра, ўсмирлар оламидаги жиноятнинг 70 фоизи айнан шу бадмастлик оқибати экан. Қотил ўсмирларнинг ярмидан кўпроғи жиноят қилаётганларида маст бўладилар.

Ж. исмли ўсмир 17 ёшида қурилишга ишга кирди. Ҳунар ўргана бошлади. Ҳунарга қўшиб майхўрликни ҳам ўрганди. Оқибат шу бўлдики, бу соҳада устозларидан ҳам ўтди. Ишдан кетди. Энди нафсини қондириш учун нима қилиш керак? Ўғрилиқдан ўзга чораси борми? У атрофига 15–16 ёшли ўсмирлардан еттитасини тўплади-ю, босқинчиликни касб этди. Улар асосан озик-овқат дўконларини босардилар. Тўққизинчи босқинда қўлга олинганларига қадар маишатдан бушамадилар. Ҳали ўн саккизга тўлмаган Ж. бу вақтга келиб кунда ичмаса, чидолмайдиган хасталикка йўлиқиб бўлган эди.

Ўсмирлар жиноятлари ўрганилганда мана бу ҳолатнинг гувоҳи бўлди: одамларнинг уйларига ўғирликка тушганларнинг 24–30 фоизи маст бўлган, давлат мулкани ўғирлаганларнинг 42–45 фоизи, безорилик билан қўлга олинганларнинг 75–95 фоизи, босқинчиларнинг 60–70 фоизи, талончиларнинг 60–70 фоизи, номусга тегишда айбланганларнинг 50–66 фоизи, тан жароҳати етказган муштумзўрларнинг 90–100 фоизи бадмаст бўлган.

Бир хонадон соҳиби бадмастликни касб қилиб олган. Кун йўқки, ичмаса. Топганини совуради. Кўп ҳолларда ҳамшишаларини бошлаб келиб, уйда маишат қилади. Хотини ортиқча бир сўз айтиб юборса, дўппослайди.

Д. исмли бола ана шундай шароитда улгайди. Бунақа шароитда иккидан бири бўлади: биринчи булимда қисман айтганимиздай, ичкиликка, зўравонликка қарши куч уйғониши ва ўзи ичмай, ичганлардан ҳазар қиладиган, аёлларни ўзи урмай, урганлардан нафратланадиган тарзда яшаши мумкин. Афсуски, бунақаси кам учрайди. Иккинчи йўл — «ота ўғил» сифатида шу ярамас йўлдан юриш. Д. шундай тоифадан эди. Отасининг маишатидан кейин шишаларда қолган ичимликларни ичиб, майхўрликни ўрганди. Сўкиб гапиришни одат қилди. (Ширинсузликни унга ким ўргатсин?) Кунлардан бир кун ширакайф ҳолатда уйга қайтиб, яна эр-хотин жанжалига гувоҳ бўлди. Отаси одати бўйича муштини, тепкиларини ишга солганида уни тинчйтишга уринди. Бадмаст ота энди ўғилга ёпишди. Д. отасига нисбатан нимжонроқ эди. Унга кучи етмади. Оқибат ошхонадаги пичоқни олиб чиқиб, отасининг қорнига санчди. Қотиллик қасддан қилинмади. Айтарсизки, Д. ўзини ҳимоя қилди, уни жазоламаслик лозим. Фикрингизга қўшила олмаймиз. Чунки бу ҳолатда ота ўғлини ўлдириш қасдида бўлмаган, Д. ўзини ҳимоя қилиш учун пичоқ кўтармаган. У маст бўлгани, газабини жиловлай олмагани учун отасини ўлдирган. Эҳтимол, пичоққа югурганда отасини қўрқитмоқчи бўлгандир, «Отам пичоқни кўриб шаштидан тушар», деб ўйлагандир. Агар маст бўлганида шундай пуписа билан чекланарди. Бироқ мастлик унинг ҳушини ўгирлаган, ўзини бошқара олиш қувватидан маҳрум этган эди. Отани ўлдирганларни «падаркуш» дейдилар. Бу ҳолатда Д.ни шундай аташ мумкинми? Қисман мумкин. Агар ота майхўр эмас, онгли, баодоб бўлганида эди, жанжални Д. бошлаб, уни ўлдирганида эди, «падаркуш» деб атасак бўларди. Ота ўғилдан ўлим топмоқликка ўзи харидор бўлди, бу ўлимини ўзи арзонгаровга сотиб олди. У-ку, ўлиб кетди, бундайларнинг боридан йўғи яхши, дейдилар. Бироқ зурриётининг ҳаётини ҳам заҳарлаб кетди, ана шуниси чатоқ!

Россияда Янги йил байрами кунни ташвишли воқеа юз берибди. Бир киши қорбобо кийимида кўчага чиққан

экан. Ярим кечада 15–16 ёшлардаги уч ўгил ва уч қиз болага дуч келибди. Ўсмирлар ҳаммаси бадмаст, кучани бошга кўтариб шовқин солганлари учун қорбобо: «Кеч бўлиб қолди, уйлариингга боринглар», дейди-ю, балога қолади. Аввал ўгил болалар, сўнг қизлар унга ташланишиб, тепкилаб ўлдирадилар. Жиноятга аралашган қиз болаларни атайин таъкид этдик. Афсусланмасдан иложимиз йўқ-ки, XX–XXI асрда тарқаган ваболардан бири — айнан ёш қизлар орасида майхўрликнинг кўпайиб боришидир. Европада 14–15 ёшли қизларнинг бадмастликка майл қўйишлари ўтган асрнинг сўнгги ўн йиллигида қарийб икки баробар ошган. Агар аввалроқ қизларнинг майхўрлиги асосан 15 ёшдан кейин кузатилган бўлса, майхўр қизлар анча «ёшаришди» — 13–14 ёшлардаги қизлар ҳам милиция назоратига ўтишди.

Озодликдан маҳрум этилган ўсмирларнинг элликтаси билан суҳбатлашилганда шуларнинг 12 фоизигина ичмаслигини айтди. 48 фоизи доимий эмас, унда-бунда ичаркан. 40 фоизи эса доимий равишда ичган. Болалар колониясининг хизматчилари биз билан суҳбатлаша туриб фарзандларини йўқлаб келувчи айрим ота-оналарнинг ароқ ташлаб кетишга уринишларини афсус билан гапириб беришди. Чиндан ҳам афсусланарли ҳол. Булар қандай нодон ота-оналарки, болаларини бу ерга бошлаб келган нарсанинг айнан шу ароқ эканини фаҳм этмасалар? Улар ташлаб кетган ароқ эгасига етиб борди, деб фараз қилайлик. Уни ичиб олиб, мастликда яна бир жиноят қилса, уч йиллик қамоқ муддати яна ўн беш йилга кўпайса, айбдор ким бўлади?

Гиёҳвандлик жиноятни туғдириши ҳақида бутун дунё ташвишланиб гапиряпти. Ўсмирларнинг бу балога тортилиши чиндан ҳам ҳар қандай жамият учун бир офатдир. Хумор тутиб, талвасага тушган пайтида гиёҳванд бир неча грамм қора дори эвазига ўз онасини ўлдиришдан ҳам тоймайди.

Болалар колониясидаги бир гуруҳ тарбияланувчилардан «Гиёҳванд модда қабул қилганмисиз?» деб сўраганимизда уларнинг 34 фоизи «Ҳа», деб жавоб

беришди. Болалар ва ўсмирлар орасида гиёҳвандликдан ташқари «таксикомания» деган бало ҳам мавжуд. Гиёҳвандлик маълум маблағни талаб қилса, таксикоман озроқ пул билан маст бўлиши мумкин. Масалан, бир-икки шиша пиво ичади-да, сўнг бошини целлофан халта билан буркаб, ўткир ҳид тарқатувчи бензинми ё пашша дори — дихлофосними ҳидлайди. Шу тарзда кайф қилади. Бу кайф оқибатда заҳарланиш, ҳатто ўлим билан ҳам туташи мумкин. Кўп қаватли уйларнинг, ҳатто айрим мактабларнинг ертўлалари ва шунга ўхшаш хилват жойлар гиёҳванд ва таксикоманларнинг роҳатбахш масканига айланиб қолиш эҳтимоли бор. Шу боисдан ҳам хилват жойларни назоратдан четда қолдирмаслик зарур.

Бирон боланинг гиёҳвандга айланиб қолганини эшит-сак, афсусланиб: «Шундай ақли бола уларга қандай аралашиб қолди?» деймиз. Гиёҳванд тўдалар фақат ўзлари кайфланиб қолмасдан ўзгаларни ҳам бу йўлга тортишга ҳаракат қиладилар. Гиёҳванд моддаларни сотувчилар сафларига янги болани тортганларни бепул қора дори бериш билан рағбатлантириб турадилар. Бу сафга қўшилиб қолиш эса унча мураккаб эмас. Гиёҳвандлик ҳақидаги ҳужжатли фильмга сценарий ёзиш учун маълумотлар тўплаётганимда кўпгина кутилмаган воқеаларга гувоҳ бўлган эдим. Мана, шулардан бири: юқори синф ўқувчилари мактабни битириш олдидан тоғ сайрига чиқадилар. Болалардан бири гиёҳванд модда қабул қилиб, бошқаларни ҳам даъват этади. «Нима бўларкин?» деган қизиқиш билан айримлар, жумладан, қизлар чекиб кўришади. Гиёҳвандлик оламининг эшигини очиш учун шу биргина чекиш ҳам кифоя қилади. Камдан-кам болалар кейинги чекишдан ўзларини тўхтатиб қоладилар. Ўша тоғдаги қизиқиш билан чекиш И. исми қизни ўзига банди қилиб олди. У аста-секин гиёҳвандга айланди. У яхши ўқирди. Олий ўқув юртига ўқишга кирди. Аммо иккинчи йили ташлаб кетди. Турмушга чиқди. Фарзандлари улик тугилавергач, турмуши ҳам бузилди. Қорадорига пул топиш мақсадида охири ўғриларга қўшилди. Шу тарзда

гулдай умр хазон бўлиши мумкин эди. И. кеч бўлса-да, эсини йигиб олди. Даволана бошлади. Баъзилар ашаддий гиёҳвандларни даволаб бўлмайдилар, деб ҳисоблайдилар. Бу хато фикр. Тўғри, даволаниш жуда қийин ва узоқ давом этадиган жараён, лекин ноумид бўлмаслик керак. Гиёҳвандни даволаш учун дори-дармонларнинг ўзи кифоя қилмайди. Бу борада яна икки муҳим омил бор: бири — бемордаги ирода кучи, иккинчиси — атрофидагиларнинг, яъни сиз билан бизнинг унга нисбатан меҳр-шафқатли бўлишимиз. Ундаги ироданинг куч олишига сиз билан бизнинг хайрихоҳлигимиз жуда муҳим. Ҳам жисмоний, ҳам руҳий азобларни енгаётган бемор ёнида меҳрибонларнинг туриши зарурий аҳамият касб этади. Айблаш, танқид қилиш маъносидаги гаплар, узундан узоқ насиҳатлар, «Гиёҳванд бўлиб нима орттирдинг?» каби дашномлар уни баттар эзади. Иродасини баттар парчалайди. Майхўрни майхўрлар, гиёҳвандни гиёҳвандлар уз бағриларига мамнуният билан олишди, биз нима учун уларни кўкракларидан итаришимиз керак? Нега ботқоқдан тортиб олишга ҳаракат қилмаймиз? Тўғри, ҳамма ҳам шундай эмас, барчани бирдай айбламоқчи эмасмиз. Лекин майхўр ва гиёҳванд ўсмир учун асосан унинг ота-онаси ва яқинлари қайгурадилар. Даъвоимизни ўзгачароқ тарзда ифода этайлик-чи: майхўр ёки гиёҳванд ўзига етти ёт бегона болани бағрига олади. Биз-чи, биз етти ёт бегона болани бу ботқоқдан тортиб, ўзимизнинг бағримизга олишга уринамизми?

Тогдаги гиёҳвандлик воқеасини бекорга эсламадик. Биринчи марта тотиб кўриш турли ўсмирларда турлича ҳолатда бўлади. Уларнинг кўпроқ қисмига гиёҳвандларнинг ҳаёти озод ва эркин, тотли ва ҳузурбахш кўринади. Мана шу алдамчи ҳис ёки ҳавас уларни бу оламга тортиб келади. Яна маълум бир қисми даврадагилар кўрқоқ демасликлари учун биринчи марта тотиб кўради. Бошқа бир тоифа эса гиёҳвандлар мақтаган кайф-сафодан баҳраманд бўлиш истагига бўйсуниб қолади. Суҳбатлашилган гиёҳвандларнинг ҳар иккидан бири ўртоқлари олдида уялиб қолмаслик учунгина шу

қилмишни бошлаганларини айтишди. Даволанаётган гиёҳвандлар билан суҳбатлашилганда уларнинг 25 фоизи кучада, улфатчиликда урганларини билдиришди. 12 фоизи дискотекада орттирган танишларидан ўрганганини, яна боғда сайр қилиб юриб, тўдага дуч келганини ёки ётоқхоналардаги танишлари таклифи билан тотиб кўрганларини айтишди.

(Жиноятчилар ҳақида гапирганимизда «ўсмир» деб асосан ўғил болаларни назарда тутяпмиз. Бунга сабаб жиноятчиларнинг ўндан туққиз қисмини ўғил болалар, ўндан бир қисминигина қизлар ташкил этади. Авваллари қизларнинг асосий қисми чайқовчилиги ёки ўғрилиги учун қамаларди. Ҳозир жиноят турлари ўзгарди. Энди «чайқовчилик» деб аталмиш жиноят тури йўқ. Олди-сотди эркин тарзда. Ҳозир қизлар ўғирлиги ёки ўғриларга шериклиги, товламачилиги, гиёҳвандлиги ёки гиёҳванд моддаларни сотиш билан шуғуллангани каби жиноятлари учун озодликдан маҳрум этиладилар. Улар орасида оғир жиноятлар жуда кам, йўқ даражада десак ҳам бўлади).

Жиноятчилар орасида руҳий хасталар ҳам учрайди. Улар қамалмайдилар, махсус муассасаларда даволанадилар. Майхўр ва гиёҳванд жиноят қилаётган пайтида руҳий хастадан фарқланмайди. Аммо руҳий хасталарнинг касаллиги табиатдан, майхўр ва гиёҳвандлар эса ўзларини ўзлари мажбурлаб шу ҳолга олиб келадилар.

Ўсмирларнинг руҳий ҳолатини тиббий кўриқдан ўтказиш анча мушкул масала. Агар бирон ота-онага: «Фарзандингизни психиатр кўригидан ўтказинг», десаңгиз улар: «Нима, менинг болам жинни эканми?» деб ранжишлари табиий. Ўсмирлик оламига ўтаётган боладаги биологик ўзгаришларни айтган эдик. Руҳдаги ўзгаришлар ҳам ана шунинг натижаси ўлароқ юзага келади. Тиббий тилда буни «руҳнинг парчаланиши» деб номлайдилар. Бир мактаб ўқувчисининг юриш-туриши, гап сўзларида ўзгариш сезилади. У дугоналарига ҳам, муаллимларига, ҳатто ота-оналарига ҳам кўполмик қила бошлайди. Ўқиш ҳақида уйламай қўяди. Тиббий

соҳадан бир оз билими бўлган муаллима қизнинг ота-онасига уни психиатр шифокорга кўрсатишни тавсия қилганида аввал балого қолай дейди. Қизнинг феъл-атвори ёмон томонга қараб ўзгариб боравергач, ота-она ноилож шифокорга учрайдилар. Тажрибали психиатр ўсмир қиздаги ўзгаришнинг сабабини аниқлади. Маълум бўлишича, қизчанинг ошқозон ва ичагида хасталик юз оча бошлаган. Бунинг оқибатида у жинсий жиҳатдан балогатга етиш бобида дугоналаридан ортда қолган. Ўғил бола ҳам, қиз бола ҳам бунақа пайтда руҳан тушкунликка тушади. Улардаги руҳнинг парчалана бошлашига ички касаллик ҳам таъсир кўрсатиши мумкин. Шунингдек, оиладаги нобоп ҳолатлар, яъни эр-хотин жанжаллари, эрнинг хотинни дуппослаши каби воқеалар ҳам бола руҳиятига салбий таъсир кўрсатади. Боланинг руҳиятида ўзгариш бўлди, деган гап шифокор томонидан дарров жиннихонага ётқизилади, дегани эмас. Психиатрдан ташқари руҳшунос (психолог) деган мутахассислар ҳам бор. Кўпгина ўсмирларга айнан уларнинг ёрдамлари зарур бўлади. Афсуски, ота-оналар уларга ҳам кам мурожаат қиладилар. Кунлари фолбинларга югуриш билан ўтиб, вақтни бой берадилар.

К. исмли бола ҳам ота-онанинг беъътиборлиги оқибатида жиноят кўчасига беихтиёр кирди. Буни илмийроқ таъбирда: «ихтиёрида бўлмаган, бошқаришга қурби етмаган руҳий куч таъсирида жиноят қилди», десак ҳам бўлади. К. болалик чоғидаёқ ақлан заифлиги билан тенгдошларидан ажралиб турарди. Ҳозир ўқишни эплай олмаган болалар синфда қолдирилмайди. Ҳар қандай шароитда ҳам унга «уч» баҳо қўйиб бўлса-да, синфдан синфга утказадилар. Илгари бундай эмасди. Бир синфда икки, ҳатто уч йил ўқийдиганлар учрарди. Уларнинг аксари дангасалиги учун эмас, ақлан заифлиги учун дарсларни ўзлаштира олишмасди. Ота-она ва ўқитувчилар эса уни зўр бериб яхши ўқувчига айлантиришга уринаверишарди. Ҳозир бешинчи-олтинчи синфга қадар ҳам муаллимлар бундай болаларни

чидам билан ўқитаверадилар. Тасаввур қилинг: ҳарф таний олмаган бола олтинчи синфда ўқиса?! К. ҳам шундай эди. Муаллимлар унинг ақлан заифлигини сезишарди, ота-онасига тушунтиришга ҳаракат қилишарди, бироқ улар: «Менинг боламни жиннига чиқаряпсанларми?» деб жанжал кўтаришарди. Улар ҳатто алоҳида муаллимлар ёллаб К.ни қўшимча равишда ўқитишди. Фойдаси бўлмади. Улар «Душманларимиз боламизни дуо билан боғлаб ташлашган» деб фолбину домлалардан мўъжиза кутишди. Тўғри, К. жинни эмас эди. У фақат атроф-муҳитни ақлан танишда ғоят суст эди. Кўрганини таҳлил этиш, хулоса чиқариш қобилиятидан маҳрум эди. Шу боис бирон нотўғри иш қилаётганини ўзи англаб етолмасди. К. ота-онасининг истаги билан саккизинчи синфни битирди. Сўнг уни ишга жойлашди. К. дастёрликни ҳам эплаб бажаролмасди. У ёши катгароқ ишчилар учун эрмак эди. Уни масхаралаб кулардилар. Баъзан масхара бўлаётганини англаб аччиқланарди. Баъзан эса одамларнинг нима сабабдан кулаётганларини билолмай ажабланарди. Оқибат шу бўлдики, К. доимий масхараланаётгани учун уларни жазолашга аҳд қилди. Жазони ўзи белгиледи. Ишхонадагилар учун эрмак бўлмиш магнитофонни ўтирлади. Эси бутун одам бу ихчам магнитофонни кундуз кунни ҳам олиб кетиши мумкин. Чунки ишчиларнинг дам оладиган хонаси ҳаммиша очиқ бўлади. К. эса кечаси келиб, эшик қулфини бузди. Буюмни олиб чиқиб кетаётганида қоровул уни тўхтатди. К. эса гувоҳдан қутулмоқчи бўлди. Бу ишда К. айбдор деб топилди. Ундаги руҳий хасталик жиноятга етакловчи сабаб, деган хулосага келинмади. Буни биз электр лампочкага қиёслаймиз: бурагични бурасангиз, лампочка ўчади. Руҳий хасталик ҳам шундай. Маълум муддатда онги тамоман хиралашади, рўпарасидаги оқ-қорани ажрата олмайди. Кейин эса лампочка ёришгани каби одатдагидай яшайверади. Агар К. ақли расо бўлганида қоровулнинг жонига қасд қилмасди. «Шу магнитофон зарур бўлиб қолди», деб кетаверарди. Қоровул ҳам «Сен ўтирлик қилдинг», деб ёқасидан бўтмас эди.

Аммо, наилож, руҳий касалликларга доир фаннинг бу масалаларга қараши ўзгача. Шундай экан, руҳан хасталиги сезилган ўсмирларни назардан қочирмаслик керак. Уларнинг ҳар бир ҳаракатлари, гаплари ота-она, қариндош-уруғнинг эътиборида турмоғи лозим. Уларни масхаралаб кулиш оғир оқибатларга олиб келиши мумкинлигини унутмаслик шарт.

Ақлан заифларни халқимиз орасида турлича номлайдилар: тентак, аҳмоқ (ақлсиз), телба, меров, девона, жинни (ёки девонасифат, жиннисифат). Тиббиёт соҳасида ҳам буни турларга ажратиб ўрганадилар, жиноятга доир ҳолатларда ана шу турлар инobatта олинади. Бу соҳада «шизофрения» (ақлан заифликнинг, бошқача айтганда руҳ парчаланишининг бошланиши) деб номланмиш хасталикнинг болаликка хос эканини унутмаслик керак. Мутахассисларнинг аниқлашларича, бу хасталик қизларга нисбатан ўғил болаларда уч марта кўпроқ учраркан. Бу далил кимларга кўпроқ эътибор бермоқ лозимлигини курсатади. Катталар мазкур хасталикнинг дастлабки даврига эътиборсиз қарайдилар ёки буни боланинг инжиқлиги, тарбиясизлиги ёки асабийлиги натижаси, деб ўйлайдилар. Н. исми қизнинг тақдири ҳам шундай бўлган. 12 ёшига қадар яхши ўқиб, яхши юрган қизчада дастлаб инжиқлик бошланган. Ота-онаси буни ўсмирликка ўтиш жараёнининг аломати, деб ҳисоблашган. Кейин гапга қулоқ солмаслик, гапга терс жавоб қайтаришликка ўтилган. Кейин асабий равишда қўлига нима тушса, отиб юбориш бошланган. Унинг кулиб юбориши ҳам, асабийлашиши ҳам осон бўлиб қолган. Мактабда ҳатто болалар ҳам ундан кўрқадиган бўлиб, «псих» деб лақаб қўйиб олишган. Мактаб ундан тезроқ қутулиш чораларини излаган, у «безори» сифатида милиция назоратига ҳам ўтказилган. Лекин милиция унинг хатти-ҳаракатида жиноятга мойилликни сезмагани учун жиддий эътибор бермаган. Н. 16 ёшга тўлганида отаси вафот этган. Отадан ажралгани ҳақидаги хабарни мутлақо ҳиссиз равишда қабул қилган. Гассол иш бошламай туриб «Отанг билан

хайрлашиб ол», деб чақиришганда ўликка қараб туриб кулиб юборган. Биров «Жинни бўлиб қолибди», деган, бошқаси «ўткинчи ҳолат», деб ҳисоблаган. 17 ёшга тўлганида дискотекада тасодифий танишган йигитга ризоликсиз, тўйсиз эрга тегади. Орадан кўп ўтмай ажралишади. Онасининг гапларига мутлақо қулоқ солмайди. Батафсил баёнимиздан сезаётган бўлсангиз керак, оддий инжиқлик кўринишида бошланган хасталик аста-секин кучайиб борапти. Унинг сўнг нуқтаси шу бўлдики, онанинг навбатдаги нолишидан безиб уни бўғиб ўлдиради. Кейин мурдани жойига ётқизиб қўяди. Шунда ўлик унга қараб кулгандай туюлади. Н. ошхонадан болгани олиб чиқиб, каллани чопади. Кейин чарчагандай бўлиб, ётиб ухлайди. Уй-қудан тургач, боши чопилган онасини кўриб даҳшатга тушади-да, милицияга югуради. У тергов пайтида ҳам, суд жараёнида ҳам хатти-ҳаракатларини тушунтириб бера олмади. Бировлар унинг ваҳшийлигидан даҳшатга тушган бўлса, бошқалар шу пайтгача хасталикни даволатишга ҳаракат қилинмаганидан ажабланишди. Суд Н.ни махсус руҳий хастахонада узоқ муддатли мажбурий даволашга ҳукм этди. Эндиги даволаниш қандай самара берар экан? Шифо топган тақдирда ҳам боши узилган онасининг қиёфасини унута олармикан?

Руҳий хасталикка доир тиббиётда тутқаноқ, маникал-депрессив психоз, миянинг лат ейиши оқибати, турли касалликларнинг асорати ҳисобланмиш энцефалит каби ўнлаб турлари мавжудки, буларнинг аксари болалиқда бошланади ва мутахассисларнинг фикрича, муолажа вақтида бошланса, ёмон оқибатларнинг олди олиниши мумкин.

Матбуотда бир жиноят тафсилотини ўқиб қолдим. Унда бир йигитчанинг ўз келинойисини ўлдириши тафсилоти берилган. Қотил жиноят содир бўлишидан анча аввал бошидан жароҳатланган экан. Шундан кейин бош оғриғидан шикоят қилиб юраверган. Суд жараёнида у тиббий текширувдан ўтганда руҳий касаллик йўқ, деб хулоса беришган. Уларнинг

таъкидлашларича, қотил келинойисини дазмол билан уришдан олдин уни электр токидан узган, мурданинг устидан қайнаб турган шўрвани қуйишдан аввал газни ўчирган, уйдан чиқишда эшикни қулфлаган. Тиббий таҳлил бунни мияси соғ эканлигининг белгиси, деб қайд қилган. Биз бу борада улар билан баҳслашмаймиз, қотилни кўрмаганмиз, у билан суҳбатлашмаганмиз. Лекин бошининг жароҳатланиши туфайли хасталиқдан нолиб юриши бежиз бўлмагандир. Келинойиси билан жанжални бошлаганида, эҳтимол, эси соғ бўлгандир. Аммо асабийлаша бошлагач, ундаги руҳнинг парчаланиши тезлашган, нима қилаётганини ўзи ҳам билмай қолган бўлиши ҳам мумкин. Чунки онги хиралашмаган ҳолатида келинойисини дазмол билан ура бошласа, унинг жони чиққанини кўргач, қўрқув талвасасига тушади. Мурданинг устига қайнаб турган шўрвани ағдариши унинг айни ўша онларда хасталикка банди бўлганини билдирмасмикин? Бундай хасталик доимий давом этмайди. Бунни халқда «Жиннилиги (ёки касаллиги) тутиб қолди», деб ҳам атайдилар. Қотил билан келинойи орасидаги жанжални келтириб чиқарган яна бир омил бўлиши мумкинки, бу ҳақда яна бир жиноят тафсилотини баён қилгач, фикрлашамиз.

Биз қайнона-келин муносабатлари ҳақида кўп гапирамиз. Аммо қайни (ёки қайнога) — келин орасидаги муносабат эътиборимиздан четда қолади. Агар қайни ёш бола бўлса, келинойиси уни ўз укасидай кўриб, меҳрибонлик қилади. Ёш қайни ҳам келинойисини ўз опасини яхши кўргандай иззат қилади. Лекин ўсмирлик оламига кирган қайнида ўзгача ҳис уйғониши эҳтимоли ҳам бор. Бу ҳолатга «орада шайтон бор», дейдилар. Тиббий тилда айтилса, ўртада ҳирс деган жиловланмас туйғу бор. Ака ва ука йигирма йилнинг нари-берисида ҳамиша бирга бўладилар. Ҳатто бир хонада ётиб-турадилар. Ака уйлангач, ука ёлғиз қолади. Кеч тушганда келин-кўёвнинг ётоқларига кириб кетишлари ўсмир руҳига сезиларли таъсир этади. У тунни билан тўлганиб, ухламай чиқиши ҳам мумкин. Бунақа пайтда

унинг онгини ҳирс заҳарлай бошлайди ёки акасидан айриб қўйгани учун келинойисидан нафратланади. Бошқача айтсак, ўзига хос рашк пайдо бўлади.

Дам олиш куни ака укасига пул бериб, пиво олдириб келади. Аканинг меҳрибонлиги тутиб, укасини ҳам пиво билан сийлайди. Сухбатлашиб ўтириб гап келинойисига бориб тақалганда ука «Хотинингизни ҳайдаб юборинг, ойимни ҳурмат қилмайди», дейди. Маълумингизким, хонадонда қайнона-келин орасида жанжал чиқса, қайни ҳамиша келинойисига қарши туради. Онасининг ноҳақлигини билиб турса ҳам, унинг ёнини олади. Пиводан сархуш уканинг талабига фақат онага бўлган беҳурматлик сабаб эмасди. Асосий сабаб юқорида зикр этганимиз руҳий ҳолат эди. Аммо бу ички сирнинг ҳеч замон сиртга чиқарилмаслиги ҳам маълум. Хуллас, ака-ука орасида жанжал бошланиб, ука паншахани акасининг кўксига санчади. Жиноят содир бўлгандан кейингина ота-она «Болам руҳий касал бўлса керак, бўлмаса акасини ўлдирамиди», деб даъво қилишади. Биз барча қайнилар келинойисига нисбатан шундай муносабатдалар, деган даъводан йироқмиз. Бироқ ота-оналар бу масалага эътиборсиз қарамаганлари маъқул, деб ҳисоблаймиз. Айниқса, йигитчаларнинг келинойилари билан бир уйда ёлғиз қолишларига йўл қўйилмагани маъқул. Чунки орада ўсмир руҳини осонгина парчалашга қодир шайтон алайҳилаъна бор.

Шаҳардаги жиноят билан қишлоқдагисини айри-айри ҳолда таҳлил этмоқлик талаб қилинади. Шаҳарда ўсмирнинг жиноят кўчасига кириши осонроқ. Шаҳарда жиноят қилиш учун ҳам, унинг изини ёпиш учун ҳам шароит қишлоқдагидан яхшироқ. Шаҳарда ўсмирнинг назоратсиз бўш вақти кўп, қишлоқдаги ўсмир бу имкониятдан маҳрум. Шаҳарда кўча «зўр»лари, гиёҳванд тўдалари етарли. Ўсмир баъзан ўзи истаб, интилиб, баъзан беихтиёр равишда уларга қушилади. Қишлоқда бу имконият ҳам чекланган. Шу каби сабаблар туфайли шаҳарда жиноятчилик қишлоқдагидан кўра кўпроқ. Жиноят турларида ҳам сезиларли фарқ мавжуд.

Қотиллик, номусга тегиш, катта миқдордаги ўғирлик ёки босқинчилик қишлоқда камроқ учрайди. Қамалиб чиққан ёки бўйсунмас ўсмирни қишлоқда назорат қилиш осонроқ. Кўпчиликнинг назорати остидаги ўсмирни жиноят кўчасининг остонасида ушлаб қолиш имконияти мавжуд.

Аввалдан пухта ўйланган, режаланган жиноятлар ҳам қишлоқда камроқ учрайди. Бу ердаги жиноятларнинг кўпи тасодиф туфайли бўлиши мумкин ёки катталар томонидан уюштирилади. Тошкент яқинидаги шаҳарчада икки ўсмир телефон кабелни ковлаб ўғирлаётганда қўлга тушишади. Уларни катталар ишга солгани шубҳасиздир. Улар оддий нарсани — кабелнинг бир ери кесилса, ўша заҳоти кузатувчиларга сигнал берилиб, маълум бўлишини билмаганлар. Шунингдек, давлатга тўрт миллион сўм (тўрт минг доллар атрофида) зарар келтирганларини хаёлларига ҳам келтирмаганлар. Бу ишга даъват қилган катталар уларга ўн доллар ваъда қилганлар. Ўсмирлар кабелдаги мис ва қўроғини қопламалар эритилиб, сотилишидан ҳам беҳабар бўлганлар. Назоратчилар етиб келишганда ўсмирлардан бири қочган, қўлга тушгани эса «Кабелни бир ўзим олаётувдим», деб туриб олган. «Нима учун белкурак иккита эди?» деган саволдан кейингина шеригини айтган. Шунда ҳам иш буюрувчиларнинг кимлигини айтишмаган. «Бозорда кўргандик, танимаймиз», деб туриб олишган. Катталар ўн доллар ваъда қилишганда ишнинг бу томонини пишиқлаб қўйишгани аниқ. Ўсмирларнинг ота-оналари учун бу жиноят арзимас гапдай туюлган. Кабелни кавлабди, кесибди. Шунга шунчами? Болаликда бунақа бевошлик бўлиб турадида. Моддий зарардан ташқари агар ўша алоқа воситаси мудофаа аҳамиятига эга бўлса-чи? Ёки касалхоналар маълум муддат алоқасиз қолган бўлса-чи? Шу туфайли беморга вақтида ёрдам берилмаса-чи? Ота-она буларни ўйламайди. Улар биринчи галда болаларини қамоқ жазосидан қутқариб қолмоқ ташвишида бўладилар. Милициядагиларни кўндиришгач, улар меҳрибонлик қилиб болаларни қутқариш «йўли»ни ўргатадилар.

Даъво қилувчи ташкилот, яъни алоқа идораси «даъвоимиз йўқ», деб ариза берса, болаларни қўйиб юборамиз», дейишади. Шубҳасиз, ота-она шу идора раҳбарига учрайди, аввалига ялинади, сўнг «Сенда виждон борми, болаларни жувонмарг қиласанми!» деб койишади, айблашади. Қаранг, ота-она жиноят қилган боласини эмас, жабр кўрган идорани айбляпти. Айтайлик, алоқа идораси даъвосидан воз кечиб, моддий зарарни давлат ҳисобидан қоплади. Яъни, таъмир ишлари давлат ҳисобидан бўлди. Болалар озод этилди. Эҳтимол улар бу ишга бошқа қўл уришмас. Лекин ишбоши катталар бошқаларни даъват этмайдиларми? Бошқалар «Қўлга тушсак, бари бир қамалмас эканмиз», деб ишга киришмайдиларми?

Усмир ҳали бола ёшидаёқ ўзини бошқалар билан таққослайди. Ҳам ҳуснини, ҳам кийим-бошини, ҳам оила ва мактабдаги мавқеини солиштиради. Бу дегани унинг қалбида рашк, ўзининг омадсизлигидан норизолик уйғона бошлайди. Бу иллат кейинчалик бошқа бир иллатни уйғотади, уни ўч олишга ундайди. Ўч олиш аввал кичик доирада бўлади. Масалан, усмирнинг кўнгил қўйган қизини бошқа бир бойроқ ёки чиройлироқ, ёки эътиборлироқ бола ўзига қаратиб олса, унинг адабини бериб қўйиш чорасини излайди. Агар жисмоний жиҳатдан кучи етмаса, турли пасткашликлардан: чақимчилик, туҳмат, бирон буюмига яширинча шикаст етказишлардан ҳам қайтмайди. Бир кўчада яшовчи бадавлат хонадоннинг кўчада қолдирган автомашинасини кимдир миҳ билан чизиб ташлайди. Бу воқеа такрорлангач, айбдорни пойлаб ушлашади. Маълум бўлишича, шу хонадон фарзандининг синфдоши ўч олиш мақсадида шундай қилар экан. Майда ўч олишлар шу билан тугай қолса, кошки эди. Бу норозилик бола улғайгани сайин кучайиб боради. Энди улар алоҳида шахсдан эмас, жамиятдан ўч олишни режа қиладилар. Уларни жиноят оламига айнан шу иллат бошлаб киради.

Ана шундай омадсизлардан бири ўзига хос тўда тўплайди. Унинг ўзи ўқишни яхши кўрса-да, олий ўқув

юртига киролмаган, болалик орзулари хазонга айланган. Ёнига олган шериклари ҳам шундай: бирининг спортда, бошқасининг мусиқада, яна бирининг тижоратда омади юришмаган. Улар ўзларини ҳаётда адолатсиз равишда жабр кўрган ҳисоблаб, омади чопганларни жазолашга ўтганлар. Жазолаганда аёвсиз, шафқатсиз бўлганлар. Ҳам талаганлар, ҳам улдирганлар. Улар қўлга олинганларида маълум бўлишича, тўдабоши ичмас, чекмас, аёллар билан маишат қилмас экан. Топилган пулнинг оз қисми билан қаноат қиларкан. Ҳолбуки, талончи ва босқинчи тўдаларнинг асосий мақсадлари — бойиш ва маишат қилишдан иборат. Тўдабошида бундай истак йўқ экан. Унинг нияти фақат ўч бўлган.

Ўтган асрнинг охирроғида Россияда содир бўлган қатор жиноятлар барчани ўйлаб кўришга даъват этади. Ўндан зиёд қиз-жувонни зўрлаб, кейин ўлдириб, сўнг эса гўштидан чучвара туғиб еган одамхўрнинг жиноят йўлини ҳам ўч-қасос олиш истаги белгилаган. Унинг онаси суюқоёқ бўлган экан. Она уйга эркакларни бошлаб келганида, у турли баҳоналар билан кўчага чиқариб юборилган. Айнан шу ҳолатларда унда аввало аёл зотига нафрат, сўнг эса жамиятдан ўч олиш ҳисси уйғонган. Катта бўлгач эса у болаликдаги хаёлларини амалга оширишга киришган.

Жамият томонидан берилувчи жазо масаласини дунё мамлакатлари ўзларига хос тарзда ечадилар. Масалан, Францияда 18 ёшга тўлмаганлар қамоққа олинмас экан. Биз ўқувчи болаларни мактабнинг ўзида жазолаш (муаллимлар томонидан уриш) тарбияга тўғри келмайди, деб ҳисоблаймиз. Ўтмишда қўлланилган бу усулни қоралаймиз. Американинг 13 штатида эса бу масалага ўзгача қарашади. Бу штатларда қабул қилинган қонунга кўра, мактаб муаллимлари бобош болаларни жазолаш ҳуқуқига эгалар. Бизда эса бўйсунмас болаларга «Колонияга бериб юбораман», деб дўқ урилади. Бундай дўқдан чўчиб яхшилик томон бурилган болани ҳали ҳеч ким учратмаган бўлса керак. Бола безор қилавергач, мактаб маъмурияти уни милиция

назоратига топширади. Аммо бу ҳам етарли самара беролмайди. Чунки болани рўйхатга олган милиция нозири унинг ҳар бир қадамини доимий равишда кузата олмайди, бу бирламчи. Болани тарбиялаш билан мутлақо шуғулланмайди, фақат назорат қилиш билан чекланади, бу иккиламчи.

Англияда полиция бола феъл-атворини ўрганишни боғчадан бошлар экан. Боғчада ўйинчоқларни зўравонлик билан тортиб олувчи, ўртоқларини бераҳмлик билан урувчи ёки чақимчилик қилувчи ва шунга ўхшаш ёмон иллатларга мойил болалар рўйхатга олиниб, кузатиб бориларкан. Эҳтимол, бу тугри усулдир, ўртоқларини бераҳмлик билан урувчи бола агар тугри тарбия қилинмаса, келажақда қотилликдан тоймас бўлиб чиқар. Кези келганда биздаги болаларни назорат қилувчи милиция нозирлари ҳақидаги фикримизни баён қилсак: милициянинг назорат рўйхатига тушди, дегани болаларни ёмонликдан оз бўлса-да, тўхтатиб туришини тан олмоқ керак. Аммо бу ўринда «Қандай одам милиция назоратчиси бўла олади?» деган муаммо ҳам мавжуд. Аввалги бўлимда тўғарақларнинг раҳбарлари биринчи галда тарбиячи бўлмоқликлари лозим, деган фикрни билдирган эдик. Шунга кўра, милиция назоратчиларининг тарбиячи мартабасида бўлишлари гоят зарурдир. Ўсмирга дуқ уриб «Нима қилиб юрибсан, ишляяпсанми ё ўқияпсанми, бекор лақиллаб юрсанг, қаматиб юбораман» деган билан иш битмайди. Милиция нозири ўсмирлар боши узра қамчи ўйнатувчи эмас, яқин, ишончли, маслаҳатгўй дўст мақомига етмас экан, унинг хизматидан наф кам. У адашган ўсмирга бебошлик кўчасидан чиқиб кетиш йўлини кўрсата оладими? Ечими мушкул масала айнан шу ерда.

Ўсмирларнинг жиноят кўчасига киришлари жамиятнинг оғриқли хасталиklarидан биридир. Собиқ иттифоқ даврида буни капитализмга хос иллат деб таърифлашарди. Собиқ иттифоқ жамиятида ўсмирлар орасида жиноятчиликнинг ошиб боришини тан

олгилари келмай, кўп маълумотларни яширишарди ёки камайтириб кўрсатишарди. Оқибат шу бўлдики, касални яширганлари билан иситмаси ошкор қилди. «Бобурнома»да зикр этилганидек:

*Ҳазар кун зи дарди дарунҳои реш,
Ки реши дарун оқибат сар кунад,
Баҳам бар мазан то тавони диле,
Ки оҳе жаҳоне баҳам барзаад.*

(Яъниким, ички яралар дардидан ҳазар қил! Чунки ички яра охир-оқибат юзага чиқади. Қўлдан келганича ҳар бир дилга озор берма! Дилдан чиққан бир оҳ бир жаҳонни барбод қилади).

Донолар башорат қилгандай бўлди — ички яралар юзага чиқди.

Жиноятнинг илдизи қаерда? Утмиш файласуфлари инсонни инсон томонидан эзиб ишлатилиши, шахсий мулкчилик тузуми ва яратилган неъматларнинг бўлинишидаги адолатсизлик — жиноятни келтириб чиқарувчи асосий сабаблардир, деб ҳисоблашарди. Ажабланарлиси шундаки, жиноятнинг бу ижтимоий-сиёсий сабаблари шўролар тузуми даврида йўқотилди. Аммо жиноятнинг ўсиб бориш жараёнига барҳам беришга ожизлик қилинди. Ўша даврнинг ва ўша жамиятнинг олимлари бу ҳолни аввалига «капитализм қолдиқлари», деб баҳолашди. Кейинроқ эса «буржуа идеологиясининг ўсмирлар ва ёшлар онгига зарарли таъсири», деб таърифладилар. Уларнинг даъволарича, капитализм мафкураси ва ғояси тинимсиз равишда, турли воситалар ёрдамида ўсмир ва ёшлар онгини заҳарлашга уринар экан. Ўша даврда бу хусусда эълон қилинган мақолаларнинг бирида фикрларининг исботи тариқасида айтилишича, «Америка овози» радиостанцияси турли каналлар орқали 37 тилда, умумий ҳисобда кунига 80 соат радиоэшиттиришлари бераркан. Шундан 56 соати собиқ иттифоқ ва бошқа социалистик мамлакатлар аҳолиси учун экан. Яна муҳолифотларнинг

«Тайм», «Лук», «Лайф» каби журналлари ҳам бор эканки, булар ҳам буржуа тарғиботига хизмат қиларкан. Уша замоннинг ҳақиқати шу эдики: ким яхши бўлса, собиқ иттифоқ турмуш тарзи, нима ёмон бўлса, буржуа мафкурасининг таъсири. Гоялар ва мафкуралар кураши мавжудлиги аниқ, бунинкор этиб бўлмайди. Иқтисодий манфаат мавжуд экан, бундай кураш ва зиддият турли мамлакатлар орасида сақланиб қолаверади. Ўтмиш мафкурачиларининг даъволари асоссиз эканини англаш учун ўртага бир савол қўйиш лозим бўлади: ўсмирлар ва ёшлар орасида жиноятчилик кўпайиб бораётганига буржуа мафкурасининг зарарли таъсири сабаб экан. Дуруст, у ҳолда жиноят туфайли қамалганлардан сўраш жоизмикин, улар «Америка овози»ни эшитганмикинлар, «Тайм» ва бошқа журналларни ўқиганмикинлар? Собиқ иттифоқ мафкурачилари қоралаган мафкура воситалари асосан сиёсий йўналишда кураш олиб борардилар. Уларда собиқ иттифоқ турмуш тарзининг ярамас томонлари фош этиларди. Ўтирликка, қизларнинг номусига тегишга, одам ўлдиришга, порахўрликка, талончиликка тарғиб қилинмас эди-ку? Ундан ташқари, «Ахлоқ кодекси» деган нарсалар мавжуд эди-ку? Наҳот ўша тарғибот буржуача даъват олдида ожиз бўлиб қолган бўлса? У замонларда булар ҳақида ўйланмас эди, ҳамма айбдорларни четдан қидириш билан машғул эди. Ҳақиқат эса ўзгачароқ эди. Асосий мақсаддан бир оз чалгисак-да, бугунги жиноятлар илдизини аниқлашга ёрдами тегар, деган мақсадда айрим далилларга мувожаат этмоқчимиз:

Собиқ иттифоқ ҳукмронлигининг сўнгги ўн йиллигида болалар ва ўсмирлар орасидаги жиноятчилик кескин даражада ўсди. Жиноятчиликни камайтириш эмас, унинг ўсишини тўхтатиш масаласини ечиш ҳам мумкин бўлмай қолди. Бу ўсишни селга ёки қор кўчкисига ўхшатсак, лоф урмаган бўламиз. Бугун Россия ва унга қўшни мамлакатлардаги уюшган жиноятчилик, ёлланма қотиллик, ҳатто жиноятчиликнинг сиёсий ўйинларга аралашуви натижасида рўй берган фожиалар сир

эмас. Хуш, бу ёвузликлар қачон тугила қолди? Утган асрнинг 80-йилларида жиноят оламига кириб келган ўсмирлар бугун ўлжаларини ўлдираётганда қўллари қалтирамайдиган ашаддий қотилга айланишган. Бугунги «қонундаги ўғрилар» эндигина киссавурликни ўрганаётган дамларда, яъни 1980–1990 йиллар оралигида, «бепоён» деб сифатланмиш шўролар мамлакатигадаги жиноятчилик бир хилда ривожланмаган эди. Шу тўғрисида улар уч даражага бўлинганди. Биринчи даражага болалар ва ўсмирлар орасидаги жиноятчилик бениҳоя тарзда ўсаётган жумҳуриятлар киритилган. Яъни Эстония, Латвия ва Россия бу борада «қора рўйхат»нинг аввалида турардилар. Иккинчи даражани Белорусия, Молдова ва Литва эгаллагандилар. Ўрта Осиё ва Кавказ жумҳуриятлари сўнгги погоналарда турардилар. Ҳақиқатан ҳам Латвияда ҳар юз минг аҳолига ҳисоблаганда 857 жиноят тўғри келган. Бу рақам бугун собиқ иттифоққа қиёсан олинса, йигирма беш фоиз кўпроқ деган гап эди. Россия ва Эстонияда бу кўрсаткич янада юқори бўлган. Биз ўрганаётган ун йилликда бу юртларда ўсмирлар орасидаги оғир жиноятлар 30 фоизга ошди. Шундан қотиллик уч мартага, номуста тегиш, босқинчилик ва талончилик эса икки бараварга кўпайди. Латвиянинг пойтахти ҳисобланмиш Рига шаҳрида мамлакат аҳолисининг учдан бир қисми истиқомат қилади. Жиноятлар сони тақсимланса, Латвиядаги жиноятларнинг тенг ярми унинг пойтахтига тўғри келади. Шаҳарда ҳар куни 30–35 та жиноят рўйхатга олинса, шунинг 10–15 тасини ўсмирлар амалга оширар эдилар. Ўсмирларнинг жиноят оламига кириб қолишларига иқтисодий қийинчиликни сабаб қилиб кўрсатувчилар мана бу далилни ўйлаб кўрсалар, дуруст бўларди. Латвия ва унга қўшни мамлакатларда яшовчилар собиқ иттифоқ даврида Ўзбекистон аҳолисига нисбатан иқтисодий жиҳатдан яхшироқ таъминланган эдилар. Бизда топилиши қийин маҳсулотлар, тансиқ неъматлар уларда тўқин-сочин эканини рақамлар ҳам тасдиқлайди, у ёққа

борганлар тўқинчиликларни ўз кўзлари билан кўриб ҳайратланиб келардилар. Асли бир бўлган мамлакатда ана шундай ноинсофлик мавжуд эди. Масаланинг бу томонини сиёсатчиларнинг эътиборига ҳавола қиламиз. Биз эса иқтисодий жиҳатдан камроқ таъминланган Ўзбекистонда болалар ва ўсмирлар орасидаги жиноятчилик тўқин-сочин Латвияга нисбатан икки баравар кам бўлганини таъкидлаб ўтамиз. Собиқ иттифоқ даврида ҳамиша мақтовга сазовор бўлган Москвадаги аҳволга фақат ачиниш мумкин. 1990–2000 йиллар мобайнида Европанинг энг катта шаҳарларидан бири бўлмиш Россия пойтахтида ўсмирлар орасидаги жиноятчиликнинг умум жиноятчиликдаги ҳиссаси 6,7 фоиздан 25,2 фоизга кўтарилди. Диққатни тортадиган яна бир жиҳати, енгилроқ жиноятлар камайиб, оғир жиноятлар сезиларли даражада ўсди. Фикримизнинг далили учун аввалги бобларда баён қилганимиз онаси ва акаларини чопиб ташлаган ўсмирни эслаш кифоя.

Мутахассислар жиноятнинг келиб чиқиши масалаларини ечиш мақсадида яқин тарихга кўп мурожаат этишлари тайин. Тарихдан ҳақиқат излаганларида улуг сиймоимиз Абдулҳамд Чўлпоннинг бир байтларини эътиборга олсалар:

Дерларки: «Ойларнинг нурида вафо йўқ!»

Демаслар уларки: «Айб бизда, биз бузуқ!»

Бизнингча, жиноятнинг илдизи, ўқ томири ҳар қандай жамиятда бир ерда — нотўғри тарбияда. Жиноят дарахтини қуритиш учун патак илдизларни қирқиб қўйиш кифоя қилмайди.

(Собиқ иттифоқ замонасини эслашдан муддао шулки, бугун бизнинг жамиятимизда рўй бераётган жиноятчилик ўша ўтмишдан ўтиб келган ярамас меросдир. Собиқ иттифоқ тузуми даврида патос боғлаган яра энди ҳам жамиятга азоб бермоқда. Энди замон бошқа, касални яширишга уриниш эмас, уни даволашга ҳаракат қилиш замонидир. Содир этилган жиноятларни

таҳлил этишдан мақсад ҳам шу — уша жиноятларнинг такрорланмоғига йўл қўймаслик чоралари излаш).

Жиноятлар иддизини топиш учун турли мамлакатлар турли йўналишларда фикр юритарлар. Бу табиий. Бир мамлакатдаги шарт-шароит билан иккинчи бир мамлакатдагиси орасида осмон билан ер оралиги қадар фарқ бўлиши мумкин. АҚШ билан Мексика ён қўшни. Аммо ҳар иккисида жиноятнинг келиб чиқиш сабаблари — оқибатлари бир хил дея олмаймиз. Айримлар жиноятчиликни диний йўналиш бўйича белгиламоқчи бўладилар. Бироқ ҳақиқат шуки, ислом динига эътиқод қилувчи мамлакатларда ҳам ўсмирлар орасида жиноятчилик учраб туради. Фалсафий тушунчага кўра, сабаб оқибатни туғдиради. Ҳар икки тушунчани боғлаб турувчи ички қонуният мавжуд. Сабаб ва оқибат ҳаётнинг беҳисоб занжир ҳалқаларидан биридир. Алоҳида сабаб, алоҳида оқибат бўлмайди. Айниқса, ҳозирги кунларда мамлакатлар орасидаги руҳий-маънавий чегаралар бузилиб кетган замонда жиноятларга хос хасталикларнинг «юқиши» осонлашиб қолди. Агар юз йил илгари Мисрда вабо тарқалса, бу хасталик ўша атрофларга юқиши, узоқ ўлкаларга етиб келмаслиги ҳам мумкин эди. Бугунги кунда эса ҳар қандай юқумли хасталик энг узоқ мамлакатга ҳам бир неча кунда етиб бора олади. Маънавий хасталиклар ҳам шундай. Жиноят оламига етакловчи бемаъни одатлар, қилиқлар ҳам ўша жойнинг узида йўқ бўлмай тарқаяпти.

Жиноятчиликни оилавий шароитга боғлаб фикр юритишга кўникиб қолганмиз. Бу ҳақда аввалги бобларда бир-икки сўз айтган эдик. Бировлар нобоп оиланинг болалари жиноятчи бўлади, деса, бошқалар бойларнинг тантиқ фарзандларини айблашади. Тадқиқот натижалари эса ўзгачароқ ҳақиқатни аён қилади. Ахлоқ тузатиш колониясига борсангиз, турли оилаларнинг фарзандларини кўрасиз. Бир йил у ерда нобоп оилаларнинг болалари кўпроқ бўлса, иккинчи йил бойларники кўпайиши мумкин. Рақамлар муқим эмас, ўзгариб туради. (Яна ҳақиқат шуки, бойларнинг

фарзандлари кам дегани улар орасида жиноятчилик оз эканини англатмайди. Улар жиноятчи болаларининг ишини қамоққа олиб келмасликка ҳаракат қиладилар). Биз ўрганган вақтда аҳвол бундай эди: қамоққа тушган болаларнинг 61 фоизи жиноят кўчасига киргунига қадар ота-онаси билан яшаган. Турмуш шароитлари унчалик ёмон ҳам бўлмаган. Жиноятчиларнинг 28 фоизи фақат онаси билан яшаган, отасиз ўсган. 7,6 фоизи она ва ўғай ота билан билан, 1,1 фоизи ота ва ўғай она билан бирга яшашган. Жиноятчиларнинг 2,3 фоизини ота-онасиз етимлар ташкил этган. Ўрганилган пайтда жиноятчилар орасида фақат отаси билан яшовчи ўсмирлар йуқ эди.

Мазкур тадқиқот жиноят турларига бўлиниб ўрганилганда сал ўзгачароқ манзара юзага келди. Ашаддий ўғриларнинг 27,3 фоизи бу йўлга ўтгунларига қадар ота-оналари билан бирга яшаганлар. Ҳаётдан нолийдиган томонлари бўлмаган. 17,3 фоизи етим бўлган, 49,1 фоизи отасиз ўсган, 6,3 фоизи онасиз улгайган. Бундай тадқиқот безориларга доир ишлар юзасидан ўтказилганда безори ўсмирларнинг 32 фоизи ота-онаси билан яшаганлиги, 68 фоизи эса отасиз ўсганлиги, яъни ота тарбиясидан бебаҳра эканлиги маълум бўлди.

Қишлоқ билан шаҳардаги жиноятга доир аҳволга қисқа бўлса-да, тўхталдик. Энди яна бир муҳим масалага, жиноятлар содир этиладиган вақтга диққатингизни тортамыз. Бир неча туманларда фош этилган жиноятларнинг содир этилган куни ва вақти ўрганилганда қуйидаги манзарага гувоҳ бўлдик:

Жиноятларнинг 1,1 фоизи эрталабки вақтга тўғри келади. (Агар жиноятни ўғирлик деб белгиласак, энг кам ўғирлик эрталаб бўлган). Кундузга 19,2, кечки пайтга 56, тунги пайтга 23,7 фоиз жиноят тўғри келяпти. Бу рақамлардан қизиқ ҳолат аниқланыпти. Биз «Ота-она кундузи ишда банд бўлгани сабабли болалар жиноят кўчасига кириб кетяптилар», деб ташвишланамиз. Рақамлар эса бошқача сўзляпти. Жиноятнинг асосий қисми ота-она уйда эканида содир этиляпти. Бу қанақаси? Биз адашяпмизми ёки рақамлар алдаяптими?

Шу мулоҳазада орадан бир йил ўтиб бошқа шаҳардаги вазиятни ўрганганимизда ҳам шунга яқин натижага гувоҳ бўлдик. Демак, «боланинг жиноят кўчасига кириб кетишига асосан ота-она айбдор», деган даъвоимиз асослироқ бўлиб чиқяпти. Кечқурун ёки тундаги жинояти учун қўлга олинган ўсмирларнинг кўп қисми ота-онаси билан яшаган. Шундай экан, ота-она «кечқурун ёки тунда қайларда ва кимлар билан дайдиб юрибсан?» деб тергамайдимиз? Аввалги боблардан бирида кўчада давра қуриб ўтирувчи, «столба қоровуллари» деб ном олган, кўринишидан беозор болалар ҳақида гапирган эдик. «Кўринишидан беозор» дейишимизнинг боиси шуки, улар бир сониянинг ўзида аёвсиз тўдага айланиб қолишлари ҳеч гап эмас. Айтайлик, шом қоронғусида кўчадан бир йигитча билан қиз ўтиб борапти. Эҳтимол, улар севишганлардир, балки ака-сингилдир, бунинг фарқи йўқ. «Столба қоровуллари»дан бири беозор равишда қизга гап отади. Унинг кўнглида шумлик бўлмайди. (Ёки аксинча, жанжал чиқариш мақсадида қитмирлик қилиши ҳам мумкин). Йигитчага бу қилиқ ёқмайди, жавоб қайтаради. Сўз жанги қўл жангига айланади. Олти ўсмирдан учтаси «Қўйсанглар-чи», деб жанжалнинг олдини олишга уринса-да, қолган учтаси қилгиликни қилиб қўяди. Қарабсизки, бу ёғи қамоқ, тергов... Ота-она эса «Ўғлим кўчада ўртоқлари билан гаплашиб ўтирибди», деб ўйлаб телевизорини хотиржам тамоша қилаверади.

Ўрганилган давр натижаларига кўра, ўсмирлар иш-тироқидаги жиноятнинг 72–95,6 фоизи оддий иш кунларида, 28–44,4 фоизи байрам кунлари содир этиларкан. Эҳтимол, бунга ҳуқуқ идоралари томонидан байрамларда назоратнинг кучайиши сабаб бўлар? Агар шундай бўлса, назоратни сусайтирмаганимиз маъқулдир?

Жиноят содир этилган жойларга эътибор қилсак, биринчи ўринда дўконлар ва муассасаларни кўраимиз. Кейинги поғонада кўп қаватли уйларнинг ҳовлиларида

содир этилган жиноятлар туради. Кейин кўчадаги, сўнг уйларнинг ичидаги, богдаги, поезд вагонларидаги ва бозордаги жиноятлар олдинма-кейин ўрин оладилар.

Эътиборингизга ҳавола этилган рақамлар вақт ўтгани сайин бир оз ўзгарса-да, моҳияти ўзгаришсиз қолаверади. Кўп йиллик кузатишлар бизни шу хулосага олиб келди.

ЖАРРОҲНИНГ ТИГИ

- *Тугрилиқ учун жазо*
- *Тухмат илдизи*
- *Терговчи — тарбиячи?*
- *Феминизация*

Ким милиция нозирини бўла олади? Бизда бу касбга тайёрлайдиган махсус ўқув даргоҳи йўқ. Баъзан олий ўқув юртини битириб, милицияда ишлашга хоҳиш билдирганларни шу хизматга қўядилар. Бу хизматдаги одам, айтишлиқ, олий маълумотли педагогдир. Болалар руҳияти бўйича маълум билимга эгадир. Лекин бу ўринда махсус билим талаб қилинади. Милициянинг болалар билан ишлаш бўлимига бошқа бўлимларда ишни қойил қилолмаган ёки бир айб билан назардан қолганлар ҳам ўтказилади. Айтмоқчимизки, болалар билан ишлаш бўлими милицияда энг мартабаси паст бўлим ҳисобланади. Жиноятчиликка қарши курашда яхши натижага эришилсин, десак, милициядаги бу муносабатни ўзгартириш керак.

Синфдаги бир ўғирлик туфайли милициянинг назорат рўйхатига тушган боланинг бошида бало булути чақин чақиб туради. Шу маҳаллада ёки ён-атрофда бирон уйни ўғри урса, жиноятга доир қидирув бўлими нозирини болалар билан ишлаш бўйича ҳамкасбига муурожаат қилади ва ишни шу рўйхатда турувчи болани исканжага олишдан бошлайди. Унинг учун энг муҳими — бола ўғрилиги учун рўйхатда туради. «Бола болалик қилиб, шўхлик ёки тушунмовчилик важдан ўртоғининг нарсасини ўғирлабди. Ўғирлик кучасига бутунлай

кириш хаёлида йўқдир», деб мулоҳаза қилмайди. Аввало уша болани яхшилик билан суроқ қилади. «Агар ўзинг буйнингга олсанг, шерикларингни айтиб берсанг, қўйиб юбораман», дейди. Кейин исканжага олади. Ана энди туҳматга учраган ўсмирнинг руҳий ҳолатини тасаввур этинг-да, рисоламизнинг аввалида баён қилганимиз туҳмат юкига чидолмай ўғирликни касб эган йигитни эсланг.

Фаргонанинг қишлоқларидан биридаги биродаримизни йўқлаб бордик. Ниятимиз дарров қайтиш бўлгани учун автомашина ойналарини очиқ қолдирдик. Тахминан ярим соатлардан кейин чиқиб қарасак, буюмларимиз йўқ. Мезбон хижолат бўлиб, милицияга қунгироқ қилди. Дам ўтмай кўчада онанинг фигони эшитилди: «Менинг болам ўғри эмас, нега уни қийнайсизлар. Унинг жигари касал». Ташқарига чиққан эдик, она бизни айблади. Билсак, милиция ўғирлик ҳақида хабар топиши билан шу кўчада истиқомат қилувчи, назоратдаги ўсмирни ушлаб олиб кетибди. Улар гумон уйғонмасдан олдин сураб-суриштиришмаган, ҳатто ўйлаб ҳам кўришмаган. Онанинг «Болам уйда, ёнимдан жилгани йўқ», деган ноласига ҳам эътибор беришмаган. Тўғри, ота ёки она боласининг айбини яшириш учун ҳам кўп ҳолларда ёлгон гувоҳлик берадилар. Шунинг учунми, милиция уларга эътибор бермай қўйган. Лекин гумондаги ўсмирни дарров тергов қамоқхонасига киритиб қўйилишини маъқуллашимиз қийин. Биз «Ўғирлик масаласида даъвоимиз йўқ, буюм топилди», деб тилхат берганимиздан сўнг ўсмирни озод қилишди. Кейинроқ ўғрининг бошқа одам экани маълум бўлди. Агар даъводан воз кечилмаганида ким билади, бу бегуноҳ ўсмирни нималар кутарди.

Яна бир воқеанинг баёнига утишдан олдин изоҳ беришни лозим топамиз. Рисоламиздан урин оладиган жиноятга доир воқеалар айрим маъмурларнинг гашига тегмасин, исбот даъво этмасинлар, деган ниятда бу воқеаларнинг бошқа мамлакатларда рўй берганини айтиб, бизларда ҳам учраши мумкинлигини таъкидлаб

ўтмоқчимиз. Мақсадимиз кимнидир айблаш эмас, балки шу воқеаларни таҳлил қилиб, фикрлашдир.

Энди гап бегуноҳ равишда икки ой қамоқда утирган ўн олти ёшли йигитчанинг тақдири ҳақида боради. Мактабдан чиқиб келаётган Эшматнинг қимматбаҳо кийимини кимдир йўлда ечиб олади. Бу ҳақда Эшматнинг онаси милицияга арз қилади. Арзида Тошматдан гумони борлигини айтади. Маълум бўлишича, шу мактабда ўқийдиган Тошмат унинг ўғлини бир-икки урган экан. Болалар бир-бирлари билан арзимаган нарса учун ҳам тез-тез муштлашадилар. Кўп ўтмай яна қадрдонлашиб кетадилар-у, бу ҳаракатларининг вақти келса, айб сифатида тақалишини ўйлаб ҳам кўрмайдилар. Эшмат манманлиги, бойлигига керилиб, бошқаларни ҳақорат қилгани учун, Тошмат унинг эсини жойига келтириб қўйиш учун урган, кийимини ечиб олиш хаёлига ҳам келмаган эди.

Тошматнинг онаси — Мавлуда опага синф раҳбари қўнғироқ қилиб, мактабга тез етиб келиши шартлигини билдиради. «Милиция ходимлари ўғлингиз билан гаплашишмоқчи, Тошмат бир-икки масалада гувоҳлик бериши керак», дейди. Ўша куни Тошматнинг иситмаси баланд, уйда ётган эди. Онасининг бу важи қабул этилмай, иш шошилинич экани таъкидланди. Мавлуда ўғли билан мактабга келди-ю, милиция вакилининг биринчи сўзлариданоқ гап гувоҳлик ҳақида эмаслигини англади.

– Ўғирликни бўйнингга олсанг, ўзингга осон бўлади, ҳозироқ қўйиб юбораман. Агар тонсанг, жабрланувчи билан юзма-юз қиламан, у сени, албатта, танийди. Шеригинг ҳам сени кўрсатади.

Тошматнинг тан олмаслиги милиция учун ҳақиқатни англатмас эди. У қоидага мувофиқ, жабрланувчи билан юзма-юз қилинди. Бир неча болалар орасидаги Тошматни «Мана шу», деб кўрсатди. Куча болалари орасида эътиборли бўлган «Бўри» лақабли ўсмир ўғирликни бўйнига олиб, шериги сифатида Тошматни кўрсатди. «Бўри»нинг ўғирлагани рост, аммо шериги Тошмат эмас, балки 19 ёшли йигит эди. Агар бу

исботини топса, аввал ҳам судланган бу йигит қаттиқ жазо олмоги мумкин бўларди. «Бўри» уни ҳимоя қилиш мақсадида Тошматни кўрсатди. Эшматни эса «Тошматдан даъво қилмасанг — ўласан», деган маънода кўрқитди. Албатта, буни милиция ходими билмас эди ва Тошматнинг ўжарлиги уни газабга соларди. У Мавлудага ҳам бир неча марта мурожаат қилиб «Ўғлингизга айтинг, қайсарлик қилса, ўзига қийин, бўйнига олсин», деб мурожаат қилди. «Мен ўғлимнинг ўғри эмаслигига ишонаман. Ишона туриб унга қандай қилиб «Ўғрилигингни тан ол», дейман?» деган жавоб милиция ходимини қаноатлантирмади. «Ўғлингиз ўша куни қаерда эди, нима билан шугулланган?» деган саволга муштипар она аниқ жавоб қайтара олмади. Чунки ўғирлик салкам бир ой олдин содир бўлган, Тошматнинг қаерда бўлганини эслаш қийин эди. Мавлуда опа милициядан қайтиб, ўғлининг нарсаларини йигиштираётганида чўнтакдаги чақирув қоғозини кўрди-ю, кўнгли ёришди. Эслади: ўша куни ўғлига ҳарбийдан чақирув қоғози келганди. Мавлуда ҳамкасби билан уйга қайтган, ўгли бу чақирувдан қувониб уларни кутиб олган, қоғозни кўрсатган эди. Ҳарбийга чақирув Тошматнинг назарида балоғатга ёшига етганлиги, катталар сафига қўшилганини исбот этувчи гувоҳномадай туюлганди. Мавлуда бу қувончли хабар билан яна милицияга келди. Дутонаси гувоҳлик берди. Бироқ бу гувоҳликлар инobatта ўтмади. Чунки Тошматнинг ўша куни уйда бўлгани кеч эсланди, Мавлуданинг дутонаси ёлгон гувоҳлик бериши ҳам мумкин. Тарозининг айбланиш палласида эса ёлгонлиги номаълум муҳимроқ далиллар турибди.

Мавлуда шундан сўнг ҳақиқат ва адолат истаб кўп идораларга мурожаат қилди. Уни яхши кутиб олишарди, даъвосини диққат билан эшитишарди, лекин сўзларида ҳақиқат борлигига гумон қилиб, милициядаги ёлгон далилларга ишонишарди. Бу ҳолатдан ажабланмаса ҳам бўлади. Ҳаётнинг беаёвлиги ҳам шунда: ҳақиқатга ишониш қийин, ёлгонга эса дарров ишона қоламиз.

Оналарга хос метин иродага тан бермоқ керак. Мавлуда опа чекинмади. Ўглининг айбсизлигини исботлаш учун мустақил равишда ўзига хос тергов бошлади. Ўглининг мактабдаги дўстлари билан суҳбатлашди. Тез орада маълум бўлдики, «Бури» қилган ишидан мағрурланиб, ўғирликнинг эртасигаёқ айрим болаларга мақтанган экан. «Пахан» оёғидан ушлаб турди, мен ечинтирдим», деган гапи ҳақиқат йўлини ёритувчи нур эди, гўё. Аммо болалар, айниқса, уларнинг ота-оналари гувоҳлик беришдан бош тортардилар. Чунки гувоҳлик натижасида «Пахан» ва унинг атрофидагилардан жазо олмоқликлари хавфи бор эди. Мавлуда «Пахан» ҳақидаги маълумотни милицияга етказганида, «Ўглингизни чиқариб олиб бошқа бегуноҳни ўтқизмоқчимисиз?» деган таънани эшитди. Ажабланарлиси шундаки, «Пахан» — милициянинг доимий назоратидаги йигит. У ҳақдаги ҳар бир маълумот инобатта олинishi шарт. Лекин Мавлуда опа бу сафар ҳам умидсиз қайтди. Унга милиция ходимининг гапи огир ботди: унинг ўзи ҳам бир айбсизни чиқариб, иккинчи бир айбсизни ўтқазилдан хавотирда эди. Ўша кунлари Мавлуданинг ишини Худо ўнглади. Мактабдаги уч бола гувоҳлик беришга кўнди. Раҳбариятга қилган мурожаат инобатсиз қолмай, жиноий иш бошқа ходимга олиб берилди ва янги терговчи барча даъволарни синчиклаб ўрганиб чиқди. «Бури» ҳам, Эшмат ҳам ёлгон гувоҳлик берганларини тан олдилар. Маълумки, ёлгон гувоҳлик бериш ҳам жиноят, аммо бу ҳолат ўсмир ёшидагиларга нисбатан қўлланилмайди. Шунга кўра, «Бури» шартли равишда жазоланди. Айбни дарров бўйнига олгани учун у суддан олдин эҳтиёт чораси сифатида қамоқда ушлаб турилмади. «Пахан» эса талончилик қилмагани, фақат жабранувчининг қўлидан ушлаб тургани учун енгил жазо билан қутулди. Жабрни адолат истаган йигитча тортди. У оилада яхши тарбия кўргани, иродаси мустаҳкамлиги учун, адолатга ишончи бўлгани учун енгил чиқа олди. Ёмон ном олиб қамоқдан чиқиб кетгунча азобланса ҳам номини пок сақлаб қолиш унинг учун муҳим бўлди.

Сиз бу воқеани руҳий томондан қандай шарҳлайсиз? Барча ўсмирлар ҳам бу қадар иродага эга эмаслар, деган фикрга қўшиласизми? Энди тасаввур қилайликчи, Тошмат қамоқ азобига чидолмай ўғирликни бўйнига олди. Шартли равишда жазоланди. Энди ундан нима кутиш мумкин? Адолат борлигига умуман ишончи йўқолган ўсмирнинг ҳаёти энди қандай бўлади? Эртага «Пахан»га қўшилиб, ўша Эшматни ёки бошқа бир болани тунамайди, деб ким кафолат беради?

Энди воқеага ҳуқуқшунос кўзи билан қараб таҳлил қилайлик:

Бу ўринда омматан милицияни, хоссатан ишни юритган терговчини умумий ҳолда айблашимиз ва «Ҳамиша шундай бўлади, туҳмат билан қамаб юбориш одатий ҳол», деб хулоса чиқармогимиз ноўриндир. Мазкур воқеада қасддан, атайлаб адолатсизлик қилинмаяпти. Бунда терговчининг ва нозирнинг энг катта камчилиги — ўсмирлар руҳиятини, жиноятчи ўсмир билан ишлашда зарур ўзига хосликни билмаслик. Терговчилар катта ёшдаги жиноятчини, гунондаги шахсни ёки гувоҳни сўроқ қилишганда ҳам, ўсмирлардан бирон гапми маълумотми олиш истагида бўлишганда ҳам бир хил услубни қўллайдилар. Уларнинг ишидаги хато айнан шундан бошланади. Тергов чоғида алдаш, гуноҳни бошқага ағдаришга уриниш катталар орасида бошқача, ўсмирлар орасида ўзгачароқ кечади. Биринчи марта жиноятга қўл урган катта ёшдаги одам билан ўсмирнинг руҳий оламида ҳам жиддий фарқлар мавжуд. Айтайлик, биринчи марта одам ўлдирган катта ёшдаги киши яширинишга ҳаракат қилса, ўсмирни жиноят содир бўлган жой ўзига тортаверади. Катта ёшдаги қотилга нисбатан ўсмирда қўрқув кучлироқ бўлади. Катта ёшдаги фақат бўлажак жазодан қўрқса, ўсмирни марҳум таъқиб этгандай бўлаверади. Ўсмирлар худди мана шу кечинмалари туфайли тезроқ қўлга олинадилар.

Ўсмирлар орасида туҳмат, яъни айбни бегуноҳ одамга тўнкаш ёки бошқа бир одамни ҳимоя қилишга уриниш кўп учрайди. Ўсмир қилгиликни қилиб

қўяди-ю, аммо ҳибсга олиниш, қамоқ, тергов каби ҳолатларга руҳан тайёр бўлмайди. Айрим ўсмирлар нима деб бўлса ҳам милиция қўлидан тезроқ қутулиб кетишни ўйлашади. Баъзи терговчилар «ўртогингни ҳимоя қилиб овора бўлма, у айбини тан олди, энди алдаб бизларни лақиллатма, ўзингни ҳам, ўртогингни ҳам қийнама», деб уни ёлгон ҳақиқатга ишонтирадилар. Ўсмир «бу ерда бари бир адолат йўқ», деган ишончда терговчи чизиб берган чизикдан юра бошлайди. Зикр этилмиш воқеадаги Тошмат кабилар эса кам учрайди. Мазкур воқеада ашёвий далил, гуноҳкорни таниш маросими терговчи учун асосий қуроли вазифасини ўтаган. Бунақа пайтда жабрланувчига терговчи томонидан йул-йўриқ ҳам кўрсатилиб турилиш ҳолати ҳам кам бўлса-да, учраб туради. «Сен унинг кўринишини яхши эслаб қолмагандирсан. Ўнгдан иккинчи болага яхшилаб қара, биз уни яхши биламиз. У айбини бўйнига олган. Биз сени деб югур-югур қилиб юрибмизми, энди сен ҳам бизларга ёрдамлашиб юбор», дейилса, жабрланувчи нима қиларди. Гумондаги шахс жиноятчи сифатида танилгач, у нима қила оларди?

Иккинчи терговчи биринчисидан фарқли ўлароқ биринчи галдаги вазифа сифатида жиноятчини аниқлашни эмас, адолат қилиш зарурлигини белгилади. У икки ойдан зиёд вақт мобайнида ўсмирнинг «синмай» туришини бефарқ қолдирмади. Бунинг шунчаки ўжарлик эмас, бу қайсарлик замирида ҳақиқат борлигини сеза олди.

Тергов қилинаётган ўсмирга кўпинча ёшига қараб баҳо берилади. Бу хато услубдир. Чунки 16–17 ёшдаги ўсмирнинг дунёқараши, атроф-муҳитни англаш миқёси, ўз қилмишига баҳо бера олиши 14–15 ёшли боланики каби ҳам бўлиши мумкин. Ақл-заковат, қобилият даражаси бир хил бўлмагани сабабли боладаги онгнинг ривожланиши бир хилда кечмайди. Ўсмирнинг сўроқ чоғи ўзини тутишида бу ҳам муҳим аҳамият касб этадики, терговчи мазкур ҳолни эътиборга олмоғи зарурдир. Ҳарбийлар орасидаги жиноятчини ҳарбий

терговчи суроқ қилгани каби ўсмирлар ишини ҳам алоҳида тажрибага эга терговчилар юритгани дуруст, деб уйлаймиз. Яъни жиноятга доир қидирув ва тергов бўлимларида, суд ва прокуратура идораларида фақат ўсмирлар билан шугулланувчи мутахассисларнинг мавжудлиги мақсадга мувофиқдир. Тиббиётда болаларнинг ва катталарнинг шифокорлари алоҳида бўлгани каби бу соҳада ҳам бошқа-бошқа бўлгани яхши натижа беради, деган фикрдамыз.

Тўғри, жиноятга доир қидирув бўлими ноизири ёки терговчи тарбия ишлари билан шугулланмайди. Аммо унда тарбиячига хос хислатлар бўлмоқлиги мақсадга мувофиқдир. Чунки суроқ жараёнида у ўсмирларга хос бир қанча руҳий жиҳатларни ҳисобга олмоқлиги жоиздир. Айтайлик, бир ўсмир қизиққонроқ, жиззакироқ, бошқаси эса аксинча, гоят босиқ, камгап, яна бири мижғовроқ. Терговчи барчасига бир хилда муомала қилса ижобий натижага эриша олмаслиги мумкин. Демокчимизки, ўсмирларнинг феъл-атворларига қараб тергов услуби танланиши лозим. Масалан, қатъийлик, талабчанлик, жиддийлик услубини лоқайд, беғам, совуққон ёки серҳаракат ўсмирга нисбатан қўллаш мумкин. Дилгир, гамгинликка мойил, маънос ўсмирга эса бу услуб салбий таъсир кўрсатади. Айтмоқчи бўлган гапини ҳам унутади ёки қайсарлик тўнига ўралиб олиб «Нима қилсанг, қилавер», деган маънода жавоб бермай қўйиши ҳам мумкин.

Ўсмирларнинг ҳар бир авлодида ўзига хос ўзгариш кузатилади. Ўтган асрнинг олтмишинчи йилларидаги ўсмир билан янги асрнинг ўсмирлари орасида катта фарқ мавжудлигини ҳеч ким инкор этмайди. Аммо кейинги ўн йил орасида ўсмирлик оламига кириб келаётганларнинг руҳий оламида, феъл-атворида фарқ мавжудлигини барча ҳам сезавермайди. Мутахассисларнинг кузатишича, ўғил болаларнинг ҳис-туйғуларида, феъл-атворларида илмий тилда «феминизация» деган ҳолат кузатиляпти. Лотинча «фемина» — «аёл» маъносини билдиради. Мазкур илмий атама ўғил болаларда қатъиятсизлик ошиб

бораётганини англатади. Кенгроқ маънода шарҳласак, ўғил болалар жиддий бир қарорга келишда сустилик қиладилар, уларда масъулиятга нисбатан қўрқув мавжуд, бошқаришдан бўйин товламоқлик, мустақил қарорга келишдан қочишга уриниш, иродасизлик ва ўта таъсирчанлик сезиляпти. Булар эркакларга хос бўлмаган ҳолатлар эканини таъкидламасак ҳам бўлар. Бунинг асосий сабаби қилиб олимлар мактаб ўқитувчиларининг асосан аёллардан иборат эканини кўрсатишади. Мактаб ўқитувчиларининг 80–90 фоизи аёл экани ва бунинг муҳим ижтимоий муаммо экани дунёдаги кўп мамлакатларга хосдир. Қизиқ-да, ўғил болани уйда онаси, мактабда яна аёл муаллима тарбияласа, улардаги айрим одатлар ўтмайдими? Оиладаги 4–5 нафар қиз орасида улгайган ўғил боланинг феъл-атворини кузатинг. Арзимаган гапдан ҳам таъсирланиб йиглаб юбориши фикримизга далил эмасми? Тарбиячилар орасида эркакларнинг кўпроқ бўлиши масаласига биз тўхталиб ўтирмаймиз. Биз ўғил болалар феъл-атворидаги мазкур жиҳатларга терговчи ва назирларнинг эътиборларини тортмоқчимиз, ҳолос.

Ўсмирни милиция назоратига олиш масаласига икки хил муносабат мавжуд. Бир тоифа одамлар буни хонадонлари учун фожиа деб биладилар ва буни қамоққа олиб борувчи дарвозанинг очилишидай қабул қиладилар. Иккинчи тоифа одамлар назоратга олинмиш боланинг қисматида қамоқ борлигига тўла ишонадилар. Болани назоратга олиш ниҳоятда нозик масала. Тўғри, назорат қилиш яхши натижа бериши шубҳасиз, нотўғри назорат эса салбий оқибат билан яқунланади. Ўғирлик билан қамалганларнинг 30–35 фоизи аввал милиция назоратида турганлари фикримизни исбот этади.

Яна демоқчимизки, гумондаги ёки гувоҳ ўсмирни сўроқ қилиш шунчаки одатий иш эмас, балки илмий таҳлилга асосланган жараён бўлмоғи зарурдир. Агар болалар жарроҳи амалиёт чоғида эҳтиётсизлик қилиб битта томирчани узиб юборса, бола жисман нобуд бўлади ва баъзан биз у жарроҳни жиной

жавобгарликка тортишга уринамиз. Агар терговчи ўсмирнинг руҳий оламини топтаб қўйса, жамият руҳи соғлом бир одамни йўқотган ҳисобланади. Жисман нобуд бўлган бола туфайли бир оила азият чекади, вақт ўтгач, гам-алам аста унутилади. Руҳан нобуд қилинган ўсмирдан эса жамият азият чекади ва бунинг гам-аламлари дарров унутилмайди. Терговчининг тиги — ақл ва тил, тиг уриладиган жой эса ўсмирнинг қалби ва онгидир. Буни унутмаслик шарт.

Демак, терговчи қаршисида ўсмир ўтирибди. Терговчига ҳам осон тутиб бўлмайди. Сиз билан биз ўн беш йиллар атрофида ўзимиз тарбия этган фарзандимизни қачон тўғри, қачон ёлгон гапирётганини баъзан фарқлай олмаемиз. Терговчидан эса бир неча суроқ мобайнида ўсмирнинг хулқини, одатини аниқлаб, бунга эришиш талаб этилади. Гумондаги ўсмир: а) тўғри ва ишончли маълумот бериши мумкин; б) ёлгон гапларни тўқийди; в) адашганлиги туфайли нотўғри маълумотни айтади. Буларни фарқлаб олиши учун терговчидан юксак маҳорат талаб қилинади. Биринчи ҳолатда тўғри ва ишончли маълумот гумонни тасдиқлаши ёки аксинча, гумонни инкор этиб ўсмирни оқлаши мумкин. Иккинчи ва учинчи ҳолатда ҳамма нарса чалкашиб кетади, то қақиқатга етиб борилгунига қадар иш чўзилади.

П. исми ўсмир ўртоқлари билан тоғ сайрига чиқишига рухсат беришмагани учун ота-онасидан аразлаб, уйдан чиқиб кетади. Икки ойга яқин дайдиб юради. Сўнг ўғирлик қилаётганида қўлга олинади. Бундай ҳолатда тергов иши қийин кечмайди. Аввало бола жиноят устида ушланди. Гувоҳлар бор. Бундан ташқари бола баҳоналарни қалаштирмай айбига иқроор бўлди. Шу билан бирга бунга қадар яна ўн етти марта босқинчилик қилгани, «Азроил» ва «Иблис» лақабли ашаддий ўғриларга қўшилиб даҳшатли жиноятларга шерик бўлганини ҳам тан олди. Унинг маълумотлари текшириб кўрилганида барчаси ёлгон экани маълум бўлди. Хўш, ёлгон тўқишдан боланинг муддаоси нима эди? Терговчини чалғитиш ёки лақиллатишми? Йўқ, у буни хаёлига ҳам келтирмаган. Тергов

жараёнларидан мутлақо беҳабар бўлгани сабабли «Гапимга ишонишади-ю, қамаб юборишади», деб ўйлаган. Айтган жиноятларининг ҳар бири қаерда содир бўлса, ўша ерга бориб, кўрсатиб, исбот қилиб бериши лозимлигини билмаган. Биринчи ва иккинчи маълумоти исботини топмаганидан кейиноқ ёлғонига иқрор бўлган. «Нима учун бундай қилдинг?» деган саволга жавоб бермади. Бера олмасди ҳам. Ўсмирлар руҳиятини яхши билган терговчи унинг ўзи айтмаса ҳам мақсадини англаб, оғир жазо бермади. Уйдан кетишни ўзича қаҳрамонликка йўйган ўсмир кичик бир ўғирлик билан қамалиб кетишни ўзига иснод деб билиб, «обруи»ни оширмоқчи бўлган. Қамоқда ҳам, ундан чиққач ҳам майда эмас, зътиборли ўғри мартабасида юрмоқликни орзу қилган.

Катта ёшдагиларнинг тергов жараёнида ҳам ёлғон, иқрор бўлмаслик, туҳмат каби ҳолатлар кўп учрайди. Катталар айтадиган ёлғонларини аввал пухта ўйлаб, маълум одамлар билан келишиб олиб, сўнг ишонтиришга ҳаракат қилишади. Ёлғон гувоҳлар ҳам топишади. Ўсмирларда мана шу пухталик етишмайди. Видеокассеталарни ўғирлашда айбланаётган Ч. «Ёлғиз ўзим эдим», деб терговчини ишонтирмоқчи бўлган. Терговчи ўғирланган 170 видеокассетани қолга жойлаб, кўтар, дейди. Шубҳасизки, у кўтаролмайди ва оқибатда шериги борлигини айтишга мажбур бўлади. Аввалги ҳолатдаги билан бунисидаги ёлғон солиштирилса, ўзга-ўзга манзара юз очади. Яна бир тергов баёнини лозим кўрдикки, унда бутунлай ўзга ҳолат кўзга ташланади. Дискотекада бошланган жанжал қотиллик билан тугайди. Тўрт ўсмир ўзларига ёққан қизга ўралашгани учун 3. исмли йигитчани аёвсиз калтаклаб ўлдирадilar. Тўртволон ўша тўндаёқ қўлга олинади. Тўртталаси 3.ни ўрганини тан олади, аммо ўлимга сабаб бўлувчи зарбани ким берганини аниқлашга келганда ҳар бири ўзини оқлашга тушади. Экспертиза хулосасига кўра 3. темир таёқ билан урилгани туфайли жон берган. Темир таёқда бармоқ излари йўқ — қотил артиб ташлашга улгурган. Айбдорлардан иккитаси «Темир таёқ Ў.нинг

қўлида эди», деб курсатма берди. Ў. эса буни рад этиб, «М. урган», деб қатъий туриб олади. Шунда мана бу савол-жавоб бўлиб ўтади:

Терговчи: – З. калтакланаётганда сиз қаерда эдингиз, кучадами?

Айбланувчи: – Йўқ, мен ичкарида, дискотекада қолувдим.

Терговчи: – Атрофингизда кимлар бор эди?

Айбланувчи: – Эсимда йўқ.

Терговчи: – З.ни темир таёқ билан М. урди, деб сизга ким айтди?

Айбланувчи: – Ўзим кўрдим.

Терговчи: – Қандай кўрасиз, ахир сиз ичкарида, дискотекада эдингиз-ку?

Албатта бу мантиқ олдида айбланувчи дарровгина бош эга қолмайди. Янги-янги ёлгонлар тўқишга уринади.

Мутахассислар ёрдамида 250 та тергов ишлари ўрганилганда мана бу ҳолат аниқланди: ўсмирларнинг 158 таси (63,2%) тўгрисини айтиб, айбига иқрор бўлган. 73 таси (29,2%) ёлгон тўқиган. 19 таси (7,6 фоизи) адашгани туфайли ишончсиз маълумотларни берган. Ёлгон тўқиган 73 бола билан суҳбатлашилганда маълум бўлдики, уларнинг ярмидан кўпроги шу йўл билан жазодан қутулиб қолиш чорасини излаган. 16,4 фоизи шерикларини яшириш мақсадида, 11,1 фоизи эса шерикларидан ўч олиш учун ёлгон тўқиган. 8,5 фоизи дўстликка садоқат тушунчасини нотўғри анлагани туфайли, 9,6 фоизи қариндошларини ҳимоялаш умидида, 3,7 фоизи эса ўзининг мардлигини исботлаш ниятида ёлгон гапирган.

Бу рақамлар нимани кўрсатяпти? Тўгрисини айтиб, айбига иқрор бўлганлар, пушаймон еганлар озодликка чиққанларидан кейин жиноят оламини бутунлай тарк этадилар, дейишимизга асос бор. Тўгрисини айтиш — нотўғри йўлга кирганлигини англаб етишининг далолатими? Ёлгон гапирганлар жиноят оламида бир умрга қолиб кетадилар, деб хулоса чиқаришга шошилмайлик. Уларнинг бу зулмат оламига қайтиш ёки қайтмаслиги

бизнинг муносабатимизга боғлиқки, бу ҳақда кейинроқ алоҳида фикр юритамиз.

Тўғриси айтиш — жиноятга иқдор бўлди, деган гап эмас. Тўғриси айтиб, айбловни инкор қилиш ҳам мумкин. Шу ўринда терговчи яна қийинчилик туғилади, яъни буни «ўзини оқлаш учун тўқилаётган ёлгон» сифатида қабул қилади. Оқибатда терговчи ҳаёлидаги гумонни ҳақиқат ўрнида кўриб ўсмирнинг шу ёлгонни тан олмоғини истайди. С.нинг ўлими хусусидаги жинойи ишни ўрганиш жараёнида шундай воқеа юз берди. С. исми бола Қ. исми дўсти билан муштлашган. Бу муштлашишни кўрган гувоҳлар бор. Буни Қ.нинг ўзи ҳам инкор қилмайди. Жағидан мушт еган С. йиқилиб тушади. Эртасига биқини огриётганидан шикоят қилади. Уни касалхонага олиб борадилар. Оғриқ тўхтамайди. Икки кундан сўнг операция қиладилар. С. жигари шикастлангани оқибатида вафот этади. Ота-онаси унинг ўлимида Қ.ни айблашади. Амалиёт қилган жарроҳ жигар қаттиқ зарба туфайли эзилган, деб хулоса чиқаради. Жигар нима сабабдан эзилиши мумкин? Тепки орқали. Терговчининг хулосаси шу эди. Қ. эса урганига иқдор бўлгани ҳолда «Тепмадим», деб туриб олди. Терговчи буни ўжарлик, ёлгон воситасида ўзини ҳимоя қилиш, деб қабул қилди. Муштлашувни кўрган болаларнинг биронтаси ҳам Қ.нинг тепганини тасдиқлашмади. Шунга қарамай, терговчи «иш»ни яқунлаб судга оширди. Суд эса тергов натижаларидан қониқмай уни қайтарди. Қайта тергов билан шугулланган ходим шошилмади. Муштлашувга гувоҳ бўлган болалардан одатдагидек «Қ. тепдими?» деб эмас, «С. калтак егандан кейин йиқилдими?» деб сўради. Болаларнинг барчаси «Йиқилмади, жагини ўшлаб қочди?» деб жавоб қайтаришди. Шунда терговчи С.нинг қайси томонга қочгани билан қизиқди. Болаларнинг бу саволга жавоблари ҳам бир ҳил бўлди. Терговчи Қ.нинг орқадан қувмаганини ҳам аниқлади. Демак, агар С. йиқилмаган бўлса, Қ. қандай қилиб унинг жигарига қаттиқ зарба бериши мумкин? Агар С. жағига тушган мушт зарбасидан йиқилса-ю, бирон тош

устигами ё тўнкагами ўнг томони билан тушса, жигари эзилиши мумкин. Қ. спорт, хусусан, жанг усуллари билан шугулланмаган. Жисмоний жиҳатдан ҳам бошқалардан ажралиб турмайди. Мактабдагилар уни уришқоқ бола сифатида таърифлашмаган. Терговчида унинг кучли зарба бера олишига шубҳа уйғонди. Хўш, унда нима бўлган? Терговчи С.нинг муштлашув куни эмас, эртасига оғриқдан нолиганига эътибор берди. Шунинг баробарида шифокорларнинг хатти-ҳаракатлари билан қизиқди. Амалиёт нима учун бемор шикоят қилган куни эмас, икки кундан кейин қилинди, деган саволга жавоб излади. Касалхона жарроҳларининг хулосаси билан кифояланмай эксгумация (мурдани қабрдан олиб қайта текшириш) қилдирди. Шулардан маълум бўлдики, шифокорлар вақтни утказиб сўнг муолажага киришганлар. Вақтида амалиёт қилинса, боланинг ҳаётини сақлаб қолиш мумкин экан. Терговчи «иш»даги энг муҳим нарсани ҳам аниқлади: С. эртасига велосипедда кета туриб йиқилиб, йўл четидаги тошга биқини билан тушган экан. Биқинини ушлаб «вой-вой»лаб утирганини кўрган болаларни ҳам, С.га ачиниб, биқинини силаб қўйган аёлни ҳам топди. Шунинг билан «эҳтиётсизлик оқибатидаги қотиллик» деган айблов чиппакка чиқди.

Каминага бу воқеани ИИБ Академиясининг тингловчиси айтиб берган эди. У бошига тушган бу савдолардан сўнг терговчи бўлишга аҳд қилган экан. «Ҳаётимни сақлаб қолган терговчига бўлган ҳурматим ҳаққи, унинг касбини эгаллашга, ҳамини адолат йўлидан юришга аҳд қилганман», деди. Кейин афсус билан: «Ўртоғимнинг ўлимига мен сабабчи бўлмасам ҳам уни урганимдан ҳозиргача пушаймонман. Бу пушаймонлик то умримнинг охиригача мени тарк этмаса керак», деди.

З. исмли йигитчанинг тақдири эса узгачароқ бўлди. У мактабда уришқоқлиги билан ном чиқарган эди. Спорт тўғарагидан айнан шу безорилиги учун ҳайдалганди. Милиция рўйхатига тушиб қолишига ҳам шу иллоти сабаб бўлган. Лекин уни муштумзўрлиги учун эмас, номуслига теккани учун қамашди. Жиноятчини таниш

маросимида қиз терговчининг маслаҳатига амал қилиб, З.ни кўрсатди. Кейин эса кўрсатмасидан қайтди. Бироқ, терговчи «айтилган сўз — отилган ўқ», шиорига амал қилиб, қизнинг кейинги гапларини инобатга олмади, «иш»ни чалкаштиришни истамади. Қиз қурилиши битмаган иморат ичида зўрланган эди. З. эса шу иморатга яқин дукончада амакиси билан бирга ишларди. Уни айблаш учун шунинг ўзи кифоя қилди. Қиз битмаган иморат ичига ўз оёғи билан кириб борган, биров уни мажбурлаб судрамаган. Унинг кийим-бошлари бутун. Танасида ҳам шилинган, кўкарган жой йўқ, бир сўз билан айтганда, куч билан зўрлаш аломатлари йўқ. Шундай экан, уни зўрланган жабранувчи дейиш ўринлими? У кўрсатмасида «Уч йигит иморат ичига алдаб олиб киришди?» деб ёзган. Битмаган иморат ичига нима деб алдаб олиб кириш мумкин? Уйга бирон нарса кўрсатиш баҳонасида алдаб олиб кириш мумкиндир. Мантиқ шуки, қиз нима учун бораётганини билган. Аниқроқ айтилса, ўзида истак бўлган. Агар уч йигит орасида З. бўлган тақдирда ҳам унга қўйилаётган айбни уйлаб кўришга тўғри келарди. Ундан ташқари, қизнинг кўрсатмасида уч йигит эканлиги айтилган. Дастлабки терговларда З.га «Шерикларингни айтасан!» деб зугум қилган бўлишди. Кейинроқ эса бу далил ҳам эътибордан кутарилиб, З.нинг ўзи якка айбдор сифатида ҳукм қилинади. Шубҳасизки, З.нинг ота-онаси бу ҳукмга рози бўлишмайди. Қайта бўлиб ўтган суд уни айбсиз, деб топади. Энди прокуратура бу ҳукмга рози бўлмайди. Учинчи марта бўлиб ўтган суд З.ни яна қамоқ жазосига ҳукм қилади. Ота-она энди Республика прокуратурасига арз қиладилар. «Иш» прокуратура терговчиси томонидан қайта кўриб чиқилиб, З. озод этилади. Адолатнинг тантана қилгани яхши. Аммо бу шодлик юзага чиққунига қадар З. бир йил озодликдан маҳрум бўлди. «Ҳаёт — шафқатсиз, адолат эса умуман йўқ», деган фикрни ҳақиқат ўрнида онгига сингдирди. Озодликка хурсандчилик билан чиқмади, юрагида қасос ўти билан чиқди. «Номусга тегиш, зўрлаш қанақалигини сенларга кўрсатаман», деган аҳдини амалга оширди.

У то қўлга олингунга қадар бир неча қизни шармсор қилишга улгурди. Биз баъзан «Айрим жиноятлар очилмай қоляпти», деб нолиймиз. Юқоридаги каби очиладиган бўлса, очилмай қолгани ҳам яхшироқ эди. Битта хато бир неча жиноятларни тугдирди.

Бу мисолларни эътиборингизга ҳавола этмоқликдан мақсад — ишда учрайдиган камчиликларни бўрттириб кўрсатиш эмас. (Хато ва камчилик ҳамма соҳада ҳам бор. Фақат «хато қилмоқлик бордир, тузатмаслик оқибати хордир», деган ҳикматта амал қилинса, янада яхши). Мақсад — ўсмирлар билан ишловчи терговчи зиммасидаги масъулиятни бўрттириб кўрсатиш. Биз ўсмирлар тақдирини ҳал этувчи «иш»ларни бу соҳани яхши биладиган, ўсмирлар руҳий олаmidан хабардор мутахассисларга ишониш керак, деган фикрдамиз. Ҳар қандай бастакор болалар ёки ёшлар учун қўшиқ яратавермайди. Жарроҳ ҳар қанча моҳир бўлмасин, болаларга тиг уришга журъат этавермайди. Кўп соҳалар «катталар» ва «болалар» деган бўлимларга ажратилгани каби милиция ва прокуратура тергов бўлимларининг, судларнинг ҳам махсуслашувига вақт етмадимикин? Болалар ахлоқ тузатиш меҳнат колонияси катталарникидан алоҳида бўлгани каби бу ерга етиб келгунгача ўтадиган жараёнлар ҳам ажратилгани дуруст эди. Қонунга кўра, судгача бўлган жараёнда болалар ва ўсмирлар катталардан алоҳида қамоқда ушланишлари шарт. Бунга шароит барча ерда мавжуд бўлмаганиданми ёки эътиборсиз қаралганиданми, ҳамиша ҳам риоя қилинавермайди. Ўсмирлар баъзан ашаддий жиноятчилар ўтирган хонага қўйиладики, бунинг натижасини гапирмасак ҳам тушунарлидир. Ўсмир ҳар қанча оғир жиноят қилмасин, уни яхшилар рўйхатидан батамом ўчириб, ёмонлар сафига умрбод тиркаб қўймай, унга «адашган» сифатида муносабатда бўлсак айни муддаодир. Адашган ўсмирни ашаддий жиноятчига айланиб кетмаслигининг чораларидан бири эса ҳуқуққа доир идоралар вакилларининг жазоловчи куч эмас, шафқатли ва адолатли дўст сифатида иш юритишларидир.

Милиция ишларида «махфийлик» деган тушунча бор. Махфийликни инкор этиш мумкин эмас. Ҳамма

ишни очиқ-ойдин олиб бориш имкони ҳам йўқ. Куп жиноятлар махфий равишда амалга оширилади, излар беркитилади. Уни фош этишда ҳам худди шу йўлдан борилади. Лекин болалар ва ўсмирларга доир ишларда махфийлик чегарасини озгина очиш керакмикин? Масалан, ахлоқ тузатиш колониясидагиларнинг нечтаси қайси вилоят, қайси тумандан экани, жиноят турлари, тарбияланувчиларнинг ўзларини тутишлари каби маълумотлар жамоатчиликка маълум қилиб турилса, ўсмирлар орасида олиб борилаётган ишларда нафи тегармиди, деб ўйлаймиз.

НАҚАДАР ШАФҚАТСИЗСАН, ЭЙ ЁРУГ ДУНЁ!

- «Ўзингдан кўр...»
- Ёзувчининг кўз ёшлари
- Қамаш шартми?
- Бургага аччиқ қилиб...

Сарлавҳада ўқиганингиз бу нидо хаёлимиз маҳсули эмас. Юрақдан вулқон каби отилиб чиққан бу аламли хитобни биз озодликдан маҳрум этилган йигитчанинг кундалик дафтарида ўқидик. Жиноятчи ўсмирлар сақланадиган ерни «колония» деб аталишини айтдик. Энди унинг мазмунига келсак, «колония» — лотин тилида ўзга юртдан келиб жойлашишни англатади. Шунга кўра, жиноят олампидан юлиб олиниб жойлаштирилганлар, деган мазмунда қабул қилсак ҳам бўлар. Бу ерга ҳукм қилинганларни катталар каби «маҳбус», деб аташмайди. Бундагиларнинг номи — «тарбияланувчи»дир. Милиция ходимлари эса «тарбиячи зобитлар» деб юритилади. Бу ер нима деб аталишидан қатъи назар қамоқхона бўлса-да, катталарники каби қуроли соқчилар билан қуриқданмайди. Бунда дарс ўтилувчи синфхоналар, ҳунар ўргатувчи устахоналар мавжуд. Қисқача айтганда, жиноятчини эмас, адашган боланинг кўзини очиб, тўғри ҳаёт йўлига йўлловчи барча зарур масалалар инобатга олинган.

Менинг тоғам, атоқли ёзувчи Мирзакалон Исмоилий Сталин замонида «халқ душмани» деган туҳмат билан қамалиб, Қарағанда кўмир конларида умрларининг тўрт йилини ўтказган эдилар. Гап келганда айтиб ўтсам, «Фаргона тонг отгунча» романининг биринчи китоби шу қамоқхонада ёзилган эди. Тоғам қамоқдаликларида суюкли фарзандларидан бири Ойзуҳра опам ўн уч ёшда вафот этганлар. Тоғам оқланиб, озодликка чиққанларидан сўнг қизларининг хотирасига атаб, ўсмирлар ҳаётидан ҳикоя қилувчи «Бизнинг роман» қиссасини ёзган эдилар. Орадан йиллар ўтиб, кексалик ёшига етганларида шу қиссанинг давомини ёзиш истаги туғилди. «Асар қаҳрамони Тўлавой шўхликдан шумликка ўта бошлаган эди. Шумликнинг оқибати нима бўлади, шуни ёзмоқчиман», дедилар. Асар давомини мўлжаллаб қўйган ҳам эдилар. Режа бўйича, ёзувчининг уйига оқшом чоғи нотаниш бир киши кириб келади. Маълум бўлишича, у адибнинг китобдаги қаҳрамони Тўлавой экан. «Сиз мени ёзишга ёзиб қўйиб, кейин унутдингиз. Сиз ёзган воқеалардан сўнг мен ёмон йулга кириб кетдим. Қамалдим. Шундан кейингина кўзим очилди. Энди бошимга тушган савдоларни ёзинг, токи бошқаларга ўрнак бўлсин», – дейди у. Тоғам режаларини гапира туриб, «Кимнинг бошига нима ташвиш тушса ўзгандан эмас, ўзидан кўрсин. Янги асарнинг номи шунинг учун «Ўзингдан кўр», деб аталади», дедилар. Ўша пайтда камина Ёзувчилар уюшмасида жамоатчилик асосида бошқарадиган «Фантастика ва детектив адабиёти кенгаши» болалар ахлоқ тузатиш меҳнат колонияларини оталиққа олган эди. Биз ҳар якшанбада турли адабий учрашувлар ташкил қилар эдик. Тоғамнинг ниятларини эшитгач, «Болалар колониясига бориб келасизми?» деб сўрадим. Очиги, «Қамоқхона нималигини яхши биламан, боришим шарт эмас», деган жавоб кутган эдим. Лекин хасталикларига қарамасдан маҳбус — тарбияланувчилар билан учрашиш истагини билдирдилар. Колониядан қайтиб келганларидан сўнг: «Учрашдингизми, таассуротларингиз қандай?» деб сўрадим. Шунда ёзувчи

кўзларида ёш пайдо бўлди. Лаблари титраб, дарров гапира олмадилар. Бир оздан сўнг йигламсираб: «Шу болалар қамоқда ўтирадиган болаларми, а? Ўқиш ўрнига, ота-онаси бағрида ўйнаб-қулиш ўрнига нима учун қамоқда ўтиришибди?» дедилар. Тўрт йил уруш фожиаларини кўрган, Сталинграддан Берлингача борган, КЕЙИН эса тўхмат билан қамоқ жафоларини кўрган одамнинг дийдаси қаттиқ бўлиши керак эди. Лекин ёзувчининг қалби тош эмас эди. У киши болаларнинг озодликдан маҳрум эканликларига чидай олмади. Ўша учрашув хаста юракка илҳом ва далда бериб ахлоқий асар ёздилар. Бу асар ёзувчининг васияти ўрнида қолди.

Ёзувчилар ҳиссиётли бўлишади, дерсиз? Ҳа, тўғри. Лекин ҳиссиётсиз одам ҳам бу ердаги болаларнинг мунгли нигоҳларини кўрса эзилиб кетиши аниқ. Тарбияланувчилар сиртдан қаралганда мўмин, қобил кўринсалар-да, уларнинг бу ерга келгунларича қилган қилиқлари, айримларининг бу ерда кўрсатаётган хунарлари билан танишсангиз, эҳтимол, ачиниш ҳиссидан холи бўларсиз. Мирзакалон Исмоилий каби ҳамма ҳам ҳиссиётга берилиб, кўзига ёш олавермайди. Ўша йиллари яна бир ёзувчини колониядаги учрашувга таклиф қилганимизда у қатъиян рад этиб: «Бу тадбирларнинг сира фойдаси йўқ, у ерга тушганларнинг биронтаси ҳам одам бўлиб чиқмайди», деди. Унинг гапи бизга малол келди. Агар ўша ерда унинг фарзандими, набирасими ё жияними бўлганида бундай шафқатсиз тарзда гапирмас эди. Барчамиз учун афсусли ери шундаки, ўша ёзувчимизга ўхшаб фикрлайдиганлар орамизда озми-кўпми учрайди. «Болалар колонияси янада пишиб етилган, уddaбуро жиноятчилар етиштириб берувчи мактабдир», дегувчиларни ҳам учратганмиз. Расули акрам Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам жаноби ҳақдан ривоят қилган сўзда Оллоҳ Таоло шундай буюради: «Эй бандаларим! Мен банданинг гумонидаман. Мен сен билан биргаман. Агар мендан яхшилиқни гумон қилсанг, яхшилиқ бўлади. Ёмонликни гумон қилсанг, ёмонлик бўлади». Шунга кўра, биз қамоқдаги ўсмирларга нафрат кўзи билан

қарасак, улардан ҳам нафрат назарини оламиз, уларнинг тўғри йўлни топа олишларига ишонмасак, зулми касб қилиб олган ашаддий жиноятчига эртами-кечми ўзимиз рўпара келамиз, чуқаётганга ёрдам қўлини чўзмасак, бу гуноҳимиз учун қачондир ё фарзандимиз, ё яқин қариндошимиз тақдири билан жавоб берамиз. Шуларни унутмасак бас.

Мазкур рисола ни ёзишга тайёрланаётган пайти- мизда жиноятга доир қидирув нозирлари, терговчилар, суд ҳакамлари ва шу соҳага яқин кишилар билан суҳбатимиз чоғида «Усмирларни қамаш шартми, уларни тарбиялашнинг ўзга чораси йўқми?» деган савол билан мурожаат этдик. Уларнинг 93 фоизи «Қамаш шарт, қамоқда қанчалик узоқ ўтирса, жамиятнинг ташвиши шунчалик камаяди», деган фикрни билдирдилар. «Жамиятнинг ташвиши», деганда улар энг аввало ўзларининг тинчини ўйлаганлари биз учун сир эмасди. Бизни ажаблантирган нарса бошқа эди: суҳбатдан маълум бўлишича, болаларни узоқроқ қамаш тарафдорларининг биронтаси колонияга бормаган, ундаги шарт-шароитлар, тарбия усуллари билан таниш эмас экан.

«Болаларни жинояти учун қамаш шартми?» деган муаммо бутун дунёдаги шу соҳа мутахассисларини ўйлантириб келади ва ҳар бир мамлакатда ўзига хос равишда ечимни топишга уринишади. Масалан, Чехияда жиноят билан ушланган болаларнинг 20–26 фоизигина қамоқ жазосига тортиларкан. Бу кўрсаткич Германияда 10–20, Польшада 4–6 фоизни ташкил этаркан. Бу уч мамлакат бир-бирига қўшни эканини эътиборга олсак, масалага ёндашиш бўйича ҳам яқинлик мавжуд эканини кўрамиз. Шу томонлардаги мутахассисларнинг фикрича, болаларни кўпи билан олти ҳафта қамоқда ушлаб туриш кифоя қилади. Бола қамоқда кўп ўтиргани сайин ундаги ижобий хислатлар камайиб, салбий иллатлар кўпайиб бориши мумкин экан. Польшага хос бу далил у ердаги бир тадбирни ёдимга туширди. Мамлакатда «Болалар ва ёшлар орасидаги гиёҳвандликка қарши барчамиз

биргалиқда курашамиз!» деган шиор кун тартибига қўйилиб, одамлар белгиланган кун ва соатда кўчага чиқиб, бир-бирларининг қўлларидан маҳкам ушлаб, жонли занжир ҳосил қилганлар. Бу манзара жамиятнинг ўз фарзандлари тақдирига бефарқ эмаслигига ишора эмасми?

Кейинги йилларда бизнинг юртимизда ҳам бу масаланинг ижобий ҳал этилишига эътибор қаратиляпти. Айрим ҳолларда болалар қамалмай, жамоатчилик тарбиясига топшириляпти. Баъзи болаларни маҳаллалар ҳимояларига олишяпти. Маълум жиноят учун белгиланган жазо муддати ҳам қисқартириляпти. Афви умумийда ҳам биринчи галда болаларга имтиёз бериляпти. Бу тадбирлар келгусида яхши натижалар беришига умидимиз бор. Аммо жазо белгилашдаги демократлашишда қадим донишманд Афлотун айтгандай, жазо муддатини камайтириш билан чекланмай, масаланинг маънавий томонини ҳам ечишга уриниш керак. Бу нима дегани? Дейлик, бир одамнинг жинояти учун етти йилдан ўн йилгача қамоқ жазоси берилиши керак. Ўша одам ўзининг жиноятини шу даражада ҳис қилсинки, «Етти йилми, ўн йилми — ўзинг танла», дейилса, маънавий юксаклик ила: «Менинг жазоим ўн йилга лойиқ», десин, ҳакам эса унинг айбини тушуниб етганини инобатга олиб, энг кам жазони белгиласин. Шунга кўра, боланинг қамоқда узоқ ўтириши муҳим эмас. Муҳими, у қандай айб иш қилиб қўйганини тушуниб етсин ва бу йўлдан қайтсин.

Қамалган болаларнинг тақдирини кўп йиллардан бери кузатаётган киши сифатидаги бизнинг хулосамиз шуки, бургага аччиқ қилиб кўрпани ёқмаслик керак. Тўғри, бадбин одамлар ўйлаганидек, тузалиши амри маҳол бўлган йигитчалар ҳам бор. Аммо уларнинг кўпи ахлоқ тузатиш колониясидан қутулиб чиққач, ҳалоллик йўлида юрмоқликни орзу қилади. Озодликка чиққунча эса...

Озодликдан маҳрум этилишнинг ўсмир руҳиятига қанчалар таъсир этишини баён этишга қалам ожиз.

Кечагина ҳамма айбни ўз бўйнига олиб мардлик қилаётган йигитча бу остонадан ҳатлағач, бошқача одамга айланади. Озодликдаги, ҳатто тергов давридаги эркаликларини, инжиқликларини бу олам кўтармайди. Бола фақат иссиқ уйидангина, яхшими-ёмонми дуслари бағридангина эмас, кўника бошлаётгани — жиноят оламидан ҳам юлиб олиниб бу ерга ташланади. Энди у меҳнат қилишга мажбур, аммо меҳнат турини ўз истагига кўра танлай олмайди. Бунда ўзига ўхшаганлар бор, бироқ истагани билан сўзлашиб, истамаганидан нари юриш ҳуқуқидан маҳрум. Бўш вақти кўп, лекин хоҳлаган мусиқани эшитолмайди, истаган пайтда ётиб ҳордиқ чиқаролмайди, ҳатто таомланиш борасида ҳам қатъий чегаралар орасида яшай бошлайди. Унинг тўғри гапига ҳам ишонқирашмайди, хатти-ҳаракатини гумон билан кузатишади. Уйдагилар унинг нарсаларини титиб текширишади. Бундай чеклаш, чегаралаш, таъқиқларни бола колония тартиби сифатида эмас, балки ўзи учун хорлик ва хўрлик деб қабул қилади.

Боласи колонияга тушган оила янада оғирроқ маънавий азобга дуч келади. (Нобоп оилалар бундан мустасно. Улар учун фарзанд ўз бағридами ё қамоқдами — бари бир). Демак, симтиканли баланд деворнинг ҳар икки томонида алам ва қайғу ўзининг темир тирноқлари билан тирик жонларни азобга солаверади.

*Билмайин босдим тиконни — тортадирман жабрини,
Билсам эрдим, босмас эрдим, тортмас эдим жабрини...*

Бу — қалб ноласи, кечикиб очилган онгнинг қайғули фарёди. Энди бунинг қанчалар фойдаси бор, Худо билади.

Бундаги тарбиячилар турли усуллар ва услублар билан болаларни тўғри йўлга йўллашга уринадилар. Биз уларнинг ишларини таҳлил этиб, танқид қилиш фикридан узоқмиз. Аммо ҳақиқат шуки, бундаги қайта тарбиянинг оқибати жамият кутган даражада бўлмаяпти.

Ровийлар дерларким: «Бир йигитча ўғрилик ҳунарини эгалламоқчи бўлибди. Унга: «Энг зўр ва маҳоратли ўғри Бағдодда яшайди, ўшанга шогирд туш»,

деб маслахат берибдилар. Йигитча маслахатга амал қилиб, Бағдод шахрига борибди, машхур ўғрини топиб, муддаосини айтибди. Ўғри мамнуният билан уни кутиб олиб, меҳмон қилмоқчи бўлибди. Йигитча таомга ўнг қулини узатиши билан, билагига уриб: «Овқатни чап қулинг билан ейсан!» – деб буюрибди. Йигитча буйруққа итоат этмоқчи бўлибди-ю, аммо чап қўлда таом емоқликнинг иложини қилолмабди. Охири: «Устоз, мен узоқ йул юриб келдим, толиқдим, очман. Чап қўлда егин, деб мени қийнаманг», – деб ёлборибди. Шунда устоз бўлмиш ўғри дебдики: «Таомни фақат ва фақат чап қўлда ейсан. Ўғри бўлмоқликнинг биринчи шарти шудир. Сабабки, ўғирлик қилиб юриб, қачондир тузоққа тушишинг тайин. Ана шунда сенинг ўнг қулингни кесадилар. Ўнг қўлдан ажралганингда чап қўлда овқат ейишга қийналмайсан». Бу гапни эшитган йигитчанинг кўз олдида кесилган қули келиб, ўғрилик ҳунарини олмоқлик орзусидан воз кечган экан. Мазкур ривоят ҳар қанча ибратли бўлмасин, қамоқдаги болага етарли таъсир эта олади, дея олмаймиз. Бағдодлик устоз бир-икки ҳунарни ўргатиб, бир-икки ўғирликка олиб боргандан кейин чап қўлда таом емоқлик шартини айтганида ўша йигитча ҳам орзусидан қайтмаган бўларди.

Колонияда белгиланган тартиб-қоида ҳар қанча назорат қилинмасин, унга бўйсунмайдиганлар ёки тартиб бузувчилар учраб туради. Бу ерга кирганимизда бошлиқ бир йигитчани чақиртирди. Тарбияланувчининг эғнида эскироқ пахталик калтатўн диққатимизни тортди.

– Кеча янги пахталик олувдинг, қаёққа гум қилдинг? – деб сўради бошлиқ.

Йигитча дарров жавоб бермай, бошини ҳам қилиб тураверди. Савол яна такрорлангач, «Йўқотиб қўйдим», деди. Бошлиқ бизнинг олдимизда ҳақиқатни ошкор қилишни истамай, уни чиқариб юборди-да: «Алдаяпти, – деди, – бир қути сигаретга алмаштириб юборибди». Йигитча алмаштирмаса-да, кечаси алмаштириб қўйишлари ёки очиқчасига зўрлик билан тортиб

олишлари ҳам мумкин эди. Худди кўчадаги каби бу ерда ҳам «зўр»лар мавжуд ва улар болаларга сезиларли салбий таъсирларини ўткази оладилар. Айрим болалар колония маъмуриятидан эмас, кўпроқ ўша «зўр»лардан кўрқадилар. Мутахассисларнинг кузатишларича, колониядагиларнинг чорак қисми бошқаларни тартибни бузиб туришга ундар экан. Бешдан бир қисми эса маъмуриятга бўйсунмаслиги, қочишга уриниши билан ажралиб турар экан. 10–13 фоизи эса тартибни бузишга бошқаларни ҳам жисмонан, ҳам маънан мажбурлар экан. Мана шундай ташқи таъсир натижасида бу ердаги адашганлар «маънавий бойлик», «жамият манфаати» деган тушунчалардан узоқлашаврадилар. Ҳатто вақт ўтгани сайин улар учун инсон ҳаётининг сариқ чақачалик қадри қолмайди.

Озодликда уларнинг атрофида озми-кўпми соғлом муҳит бўлади. Тутқунлар эса бундан маҳрумлар. Улар озодликдаги тенгдошларидан ҳар томонлама ортда қоладилар.

Колонияга тушганига ҳали бир йил бўлмаган болалардан «Куч ишлатмасдан бирон нимага эришиш мумкинми?» деб сўраганимизда уларнинг 48 фоизи «Мумкин», деб жавоб беришди. Бу ерда икки ярим-уч йилдан бери ўтирганлардан сўралганда эса бу рақам 13 фоизни ташкил этди. Бир йил ўтирганларнинг 14 фоизи шафқат ва меҳрибонликни ожизлар иши, деб баҳолаган бўлсалар, икки ярим-уч йил ўтирганларнинг 33 фоизи шундай фикрни билдирдилар. Демак, бола қамоқда қанча кўп ўтирса, шунча кўп шафқатсизроқ бўлиб бораркан.

Баланд девор билан ўралган колониянинг ёзилмаган, аммо бажарилиши мажбур ўзига хос қонун-қоидалари бор. Бу ўринда маъмурият таъсис этган қоидалар назарда тутилмаяпти. Худди катталар қамоқхонасида бўлганидек, бу ерда ҳам норасмий хўжайинлар — «зўр»лар мавжудлигини айтдик. «Тарбияланувчи»лар орасидаги муносабат кўп ҳолларда уларнинг истаги асосида юритилади. «Хўжайинлар» — ёши катта, қайта-

қайта қамалганлардан иборат бўлади. «Тарбиячи-зо-бит»ларни қийновчи асосий масалалардан бири ҳам шу «хужайин»лардир. Болаларни қўрқитиб, зўрлаб, ҳатто қийнаб ўз оламларига тобе қилувчилар ҳам айнан шулардир.

Остона ҳатлаб кирган жиноятчи ўсмирни кутиб олувчилар унга жиноятига қараб муомала қиладилар. Қотилга бир муносабат, ўғрига бошқачароқ, номусга тегувчига эса бутунлай ўзгача. Номдорроқ жиноий гуруҳ қаторида қамалганларнинг мартабаси баландроқ, адашиб пушаймон еяётганларники қўйироқ, эҳтиётсизлиги оқибатида жиноятга тасодифан аралашиб қолганларники янада бошқачароқ. «Тарбияланувчи»лар орасидаги зулм, зўрлик, адолатсизлик оқибатида турли кўнгилсиз ҳолатлар учраб турадики, бу ҳақда сиз билан бизга маълум қилинмайди. Биз мазкур бобда буларни тадқиқ қилишни муддао қилиб қўймаганмиз. Бизнинг мақсадимиз озодликдан маҳрум боланинг руҳиятидаги ўзгаришларни ўрганиш. Бир масала бўйича озод йигитча билан тутқун ўсмирнинг фикри айри-айри бўлиши табиийдир. Ҳаётга қараш, уни тушуниш, хулоса қилиш ҳам турличадир. Сиз билан биз диққат қиладиган нуқта ҳам айнан шу ерда: ўсмир озодликка ҳаёт ҳақидаги ўзгача фикр билан чиқади. Ундаги ўзгача фикр фақат ўз ақлининг маҳсули, дея олмаймиз. Бола ҳар қанча ақлли бўлмасин, унинг дунёқарашига атрофидагиларнинг таъсири сезиларли бўлади.

«Агар сизга пул зарур бўлиб қолса, қаердан топасиз?» деган саволга озодликдаги ўсмирларнинг 37 фоизи ота-онаси ёки қариндошларидан илтимос қилишини айтди. 33 фоизи ўртоқларидан қарз олишга умидвор. 24 фоизи бирон ерда ишлаб топишига ишонади. 6 фоизи бирон буюмини сотиши мумкин экан. Тутқундаги ўсмирларнинг жавоблари эса булардан анчагина фарқ қилади. Уларнинг кўпчилиги «Ҳар қандай йўл билан ҳам топиш» тарафдори. «Ҳар қандай йўл», дейилганда ўғирлик ёки талончилик назарда тутилгани аниқ. Лекин болалар бу йўлга «Тиланчилик қилиш ҳам айб эмас»,

деб қўшимча қилдилар. Лекин бу қўшимчага унча ишонмадик, бу ердан чиққанлар тиланчилик қилишмаса керак, деб ўйладик. Тутқундаги сўралганлардан яна бир гуруҳи «Мўмай пул топиш учун таваккал қилиш керак», деб айтди. «Таваккал»нинг маъносини ҳам шарҳлаш шарт эмасдир. Ҳар ҳолда озодликдаги болалар пул учун таваккал қилмоқликни нодонликдан, деб ҳисобладилар. Қамоқдагилар эса «Пул қандай топилиши муҳим эмас, муҳими пул топиш!» деган фикрда қатъий қолдилар.

Ўсмирлар дунёқарашини аниқлаш учун турли саволлар берилди. «Ўзингга раво кўрмаган нарсани бировга ҳам раво кўрма» — озодликдагиларнинг 67 фоизи, тутқунларнинг 31 фоизи шу ақида бўйича яшамоқ мумкин, деб ҳисоблайди. «Агар бировнинг манфаатига зид келмаса, ҳар бир одам ўз истаги билан яшаши керак» — озодликдагиларнинг 59 фоизи шундай фикрда. Тутқундагиларнинг кўпи саволни «Ҳар бир одам ўз истагича яшаши керак», деб тузатишибди. «Қизлар эркакларнинг талабини қондириш учунгина мавжуд» — озодликдагиларнинг 29 фоизи, тутқунларнинг 82 фоизи шу фикрда. «Майхўрлик дунё лаззатидир» — озодликдагиларнинг 28 фоизи, тутқунларнинг 77 фоизи шу шиорни маъқул кўрди. Мазкур тадқиқот ун олти ёшли ўсмирлар орасида ўтказилди. Қонун масаласидаги сўров ҳам турли натижа берди. Бизга бу борада тутқунларнинг фикри муҳим: 47 фоиз ўсмир қонун билан мутлақо қизиқмайдилар ва қизиқмасликлари сабабини тушунтириб бера олмайдилар. 17 фоизи қонунни ўрганиш истагида, уларнинг фикрича, қонун инсон ҳуқуқларини ҳимоя қила олади. 36 фоиз бола эса бу фикрга қарши.

Болаларнинг кучга муносабатлари ҳам бир хил эмас. Айниқса, қамоқдагиларнинг бу соҳадаги фикрлари бутунлай ўзгача. Улардан «Ўзаро келишмовчиликларни қандай ҳал қилган маъқул?» деб сўраганимизда ярмидан кўпи куч ишлатишни маъқул курдилар. Ҳолбуки, озодликдаги болаларнинг қарийб етмиш фоизи келишмовчиликни тинч йўл билан ҳал қилиш тарафдори эдилар. (Фарққа эътибор беринг!) Тут-

қундаги 21 фоиз бола тинч йўл тарафдори бўлди. 17 фоизи бошқа бирон йўл топиш керак, дейишди. Аммо қандай йўл эканини ўзлари ҳам аниқ билишмади.

«Бировнинг ҳақоратига қарши қандай жавоб қилиш керак?» деган саволга озодликдаги болаларнинг 33 фоизи «Мушт билан», деб жавоб қилишди. (Айримлари «Жавоб ҳақоратнинг турига боғлиқ. Агар онадан сўкилса, муштан бошқа чора йўқ», деб изоҳ беришди). 55 фоизи «Ҳақоратга ҳақорат билан жавоб қилиб масалани ойдинлаштириш керак», деди. 12 фоизи «Биров ҳақорат қилса, эшитмаганга олиб индамаслик керак», деган оғир вазифани зиммаларига олдилар.

Ўзаро келишмовчиликларни куч билан ҳал этиш тарафдорларининг қарийб тўқсон фоизи сўккан одамни албатта мушт билан «сийлаш» шарт деб ҳисобладилар. Ун фоизи ҳақоратга ҳақорат билан жавоб қайтариш билан кифояланар эканлар. Ҳақоратни эшитиб, эшитмаганга олиш бу тоифа учун уят экан. Ўзаро келишмовчиликларни тинч йўл билан ҳал қилса бўлади, деб ҳисобловчи болаларнинг 45 фоизи ҳақоратга ҳақорат билан жавоб беришни тўғри, деб ҳисобладилар. Фақат 14 фоизи мушт ишлатишни сўнгги чора, деб билдилар.

Хуш, куч ишлатиш тарафдорлари кимлар? Сиз албатта «зўр»лар, дерсиз? Фикрингизни рад этмаймиз. Аммо фақат улар эмас, афсусли жойи шунда. Ҳаётда кўп калтакланган ёки ҳақоратланган ўсмирлар, бошқачароқ айтсак «аламзадалар» куч ишлатиш тарафдорларининг аксарини ташкил этадилар. Яна афсусли жиҳати шундаки, бу аламзадалар фикрларини амалга оширишга жуда яқин бўладилар.

Келишмовчиликларни фақат куч ишлатиш йўли билан ҳал этиш тарафдорларининг озодликдаги ҳаётлари билан қизиққаннимизда мана бу манзара намоён бўлди: уларнинг 13 фоизи отаси томонидан доимий равишда калтакланган, 9 фоизини оналари савалаган, 6 фоизи синфдошлари томонидан, қолган қисми кўчадаги таниш-нотаниш болалар томонидан калтакланиб турилган.

Ўсмир ёшидагиларнинг камдан-кам қисми ёлғиз пайтида биров билан муштлашади. Туда бўлиб олиб муштлашишларини аввал ҳам айтиб, бир-икки мисол ҳам баён қилиб эдик. Энди тутқунликдаги болаларнинг шу масалага доир қарашлари билан танишсак. Албатта, колонияда тўдаларга бўлиниб олиб муштлашиша олишмайди. Маъмурият бунга йўл қўймайди. Калтаклаш пинҳона тарзда амалга оширилади. Лекин бундагиларнинг ҳаммаси бўлмаса-да, маълум бир қисми маълум тўданинг аъзоси сифатида муштлашувларда иштирок этган. Баъзиларнинг бу иштироки жазосиз қолган бўлса, баъзилари айнан шу иштироки учун, ўзларининг тиллари билан айтилса: «арзимаган иш учун» қамалишган.

«Агар нотаниш ёки сизга рақиб бўлган тўда билан муштлашиш зарурияти тугилса, сиз нима қилар эдингиз?» деган саволга сўралганларнинг 79 фоизи «Шерикларимни қўллаш учун мен ҳам уришаман», деб жавоб қайтарди. 20 фоизи олишувни тўхтатишга ҳаракат қилишини айтди. Қолгани бунақа машмашадан ўзини четга олмоғини билдирди. Маълумки, бунақа олишувда баъзан қурол ҳам ишлатишади. Шу масалага муносабатлари сўралганда дўстларни ҳимоя қилиш учун муштлашувчиларнинг 60 фоизи қуролланишга шай эканликларини билдирдилар. 13 фоизи эса қурол ишлатишни рад этди. Қолганлари аниқ фикрга келишолмади. Қурол ишлатиш тарафдорларининг 28 фоизи қўлига пичоқ, занжир ёки шу каби совуқ қурол олиши мумкин экан. 23 фоизи ўзи ясаган махсус мосламадан фойдаланишни афзал кўрар экан. Мана шу нуқтага эътибор берайлик. Биринчи тоифа қўлига нима тушса, шуни ишлатади. Иккинчи тоифа эса махсус мослама ясаб тайёрланыпти. Биринчи тоифа қуролдан фойдаланмаслиги ҳам мумкин. Иккинчиси албатта ишлатади. 10 фоиз бола газли баллончаларни, 6 фоизи тўппонча ёки қирқма милтиқни, 4 фоизи портловчи бирон моддани маъқул кўрди. Бу рақамлар бекорга келтирилмаяпти. Диққат қилинг: улар шунчаки муштлашувни назарда тутишмаяпти. Бу муштлашув

болаларнинг безорилиги ҳам эмас. Бу рақамларнинг ортида зулм шарбатидан маст жиноятчилар турибди. Қамоқда ўтирган ерида қурол ишлатишни маъқул кўраётган ўсмир озодликка чиқиб, хаёлидагиларни амалга оширмайди, деб ким кафолат бера олади?

Жинояти учун жазога ҳукм қилинганларнинг барчаси аралаш тарзда битта колонияга юборилмайди. Майдароқ жиноятлар учун алоҳида, жиддийроқлари учун бошқа колония мавжуд. Лекин бу ҳам колониядаги табақаланишнинг олдини ололмайди. Ҳар икковида ҳам «зўр»ларнинг табақаси бошқаларга таъсир ўтказаверади. Тутқунликдаги болаларнинг ёшлари ҳам табақаланишга таъсирини ўтказади. Табиийки, 14–15 ёшдаги болалар «зўр»лик шоҳсупасига даъво қилолмайдилар. Аксинча, ёш кичик бўлгани сайин юқоридан тазйиқ кучайиб бораверади. Ҳуқуқ илмида қайта-қайта қамалувчиларни «рецидивист» деб атайдилар. Сиз эҳтимол рецидивистлик катталарга хос, дерсиз? Ҳа, бизга шундай туюлади. Аммо афсуслар бўлсинким, бу ҳол ўсмирлар орасида ҳам учраб туради. Колонияда ўтирган рецидивистларнинг ярмидан кўпи биринчи марта 14–15 ёшида қамалган. 10–14 фоизи эса 16–17 ёшида қамалган. Ҳолбуки, 16–17 ёшлилар 14–15 ёшлилардан кўпроқ қамалишади.

Колонияда тарбиячи-зобитларга мушкуллик туғдирувчи яна бир нарса — бундагиларнинг ҳар бири ўзича бир олам. Руҳий ҳолати жиҳатидан бир-бирига яқинлашмайди. Озодликда бир синфда ўқийдиган болаларнинг дунёни англаш масаласида бир-бирига яқинлиги мавжуд бўлади. Чунки кўп йиллар давомида улар бир муҳитда тарбияланадилар. Тутқунликда эса ўзгача ҳолатни кузатамиз. Мисол учун қотилларни олиб кўрайлик: ҳуқуқ нуқтаи назаридан уларнинг номлари бир — қотил. Аммо қотиллик сабаблари ва бажариш усуллари ҳар хил бўлганидек, жазо пайтидаги уларнинг руҳий ҳолатлари, пушаймонлик даражалари ҳам турличадир. Аввалроқ ҳикоя қилганимиз — хориж киноларини кўп кўриш таъсирида онаси ва акаларини ўлдирган ўсмирни эслайлик. Энди унинг ёнидаги яна

бир қотилни кўз олдимизга келтирайлик. Бу болани кўчанинг «зўр»ларидан иккитаси узоқ вақт қийнаган. Охири уни қувиб келиб уйига бостириб кирган. Шунда фарзандини ҳимоя қилмоқчи бўлган отани ҳам калтаклашган. Бу ҳўрликка чидай олмаган бола ошхонадан пичоқ кўтариб чиқиб «зўр»ларга ташланган. Уларнинг бири боланинг кўз олдида жон таслим қилган, иккинчиси касалхонада ўлган. Бола эҳтиёт чорасини меъёрдан ошириб юборгани учун қамалган. Ана энди ҳар иккала қотилнинг кундалик турмушини ҳис қилишга уриниб кўринг. Иккаласа икки олам эмасми? Сиз айтишингиз мумкинки, биринчи бола тузалмайди, озодликка чиққанидан кейин ҳам қонсираб одам ўлдираверади. Бу гумонингизда эҳтимол жон бордир. Лекин бу ўринда ҳам умиддан чекланмаслик керак. Тўғри, дастлабки кунлари бола қандай мудҳиш жиноят қилиб қўйганини етарлича идрок эта олмайди. Лекин вақт ўтиб, ҳуши ўзига келиши мумкин-ку? Пушаймонлик оловида куйиши мумкин-ку? Иккинчи боланинг аф-сусли кунларини баён этмасак ҳам булар. Биз бошқа нарсадан хавотирдамиз: ўз сафларини ёшлар ҳисобига тўлатиб борувчи жиноят олами буларнинг қайси бирини ўз бағрига тортишга уринар экан?

Колонияда ўғирлик билан қамалганларни кўпроқ учратиш мумкин. Рецидивистларнинг кўпроқ қисмини ҳам айнан ўғирлар ташкил этишади. Шу боис ўғри-ўсмиларга хос айрим жиҳатларга эътиборингизни тортамыз. Аввало таъкид жоизки, ўғрилиқнинг барчаси ҳам очилавермайди. Бунинг сабаби: ўғрилиқ ҳунари ибтидоий кўринишдан чиқиб мукамаллик даражасига кўтарилди. Ўғрилар милицияни чалғитишнинг кўп усулларини эгаллаганлар. Иккинчи сабаби: милиция ходимлари майда ўғирликларни очишга унчалик рағбат билдирмайдилар. Даъвоимизнинг исботи учун икки мисол келтирамыз: меҳмонлар билан музейга кириб кетдиг-у, буюмлар машинада қолаверди. Ҳайдовчи ҳам музейга қизиқиб кирибди-ю, эшикни очиб қолдирибди. Оқибат маълум: кимнингдир сумкага кўзи тушган-у, эшикни очиб хотиржамлик билан олиб кетаверган.

Гавжум куча, биров кўрган, биров кўрмаган. Меҳмон ҳузурида хижолат бўлиб милиция чақирилди. Милиция биринчи навбатда ҳайдовчини сиқувга олди. Меҳмон кузатиб юборилгач, милиция нозири «Ўғрини топайликми?» деб сўради. (Саволнинг ажабтовурлигини қаранг!) Даъвогар томон «Топа оласизми?» деб сўраб, очикчасига «Йўқ» деган жавоб олди-ю, уларни безовта қилгани учун узр сўраб даъвосидан воз кечувчи аризани ёзиб берди. Иккинчи ҳолатда машина юкхонаси очилиб, дипломат ўгирланган. Уни кўрганлар бор. Даъвогарнинг ўзи ўғриларнинг шеригини кўрсатиб берган. Унинг айтишича, машинани қўйиб қулфлаётган пайтда бир бола «Зира олинг, амаки», деб келган. Шу баҳонада машинани кузатган. Ҳайдовчи шу болани назоратга олишни илтимос қилди. Аммо унинг гумонига эътибор берилмади. Орадан бир ой ўтгач, терговчидан мактуб олдик. Унда айтилишича, афви умумий хусусидаги қарорга биноан ўғирликка доир жиноий иш тўхтатилган экан. Ўсмирлар орасида ўғирликнинг камаймаётганига яна қандай сабаб излаш керак? Ўрни келганда айтиш жоизки, ўн йил аввал юртимизда машина ўғирлиги авж олган эди. Бу жиноят учун жазо кучайтирилгач ва милиция ходимларининг ҳаракатлари сезиларли жонлангач, ижобий натижага эришилди. Бундай жиноятлар кўрсаткичи энг паст даражага тушди. Кейинги пайтда жазо юмшатилагач, жиноятнинг бу оламида жонланиш сезилди. Жазони демократлаштириш ҳақида гапирганимизда масаланинг бу томонини ҳам ўйлаб кўришимиз керакмикин?

Энди аввалги масаламизга қайтсак, тутқундаги ўғриларнинг биз ўрганган пайтдаги 39,6 фоизи биттагина ўғирлиги учун қамалган экан. Умумий ҳисобда олинганда эса ўсмирларнинг 60 фоизи тўда бўлиб иш кўрганлар. Бир неча ўғирликни бўйнига олганларнинг маълумотига кўра, уларнинг 7,5 фоизи ҳафтада икки-уч марта ўғирлик қилган. 17 фоизи ойда икки-тўрт марта, 20,7 фоизи эса уч ойда тўққиз-ўн марта «ов»га чиққан. Ўсмирларга хос ўғирликнинг катталарникидан фарқли томони шундаки, уларнинг

ҳаракати махсуслашмаган бўлади. Бошқачароқ айтсак, тасодифлардан фойдаланишга ҳаракат қилишади. Масалан, қаернингдир эшиги очиқ қолган, кимдир пулини яширган жойини ошкор қилиб қўйган ёки автомашина қаровсиз қолган. Машина ичидаги қимматбаҳо буюмни кўрган бола тош билан ойнани уриб синдиради-ю, олади-кетади. Жиддийроқ ўғирликка журъати ёки малакаси етишмайди. Бирон муассасага тушиш учун сигнализацияни бартараф этиш керак, йул-йўриқни пухта ўрганиш керак. Ундан ташқари ўғирланган молни сотиш муаммоси ҳам бор. Ўғирланган велосипедми ё радиога доир асбоб-ускунами, озиқ-овқатми, буларни сотиш қийин эмас. Ўсмирлар ўғирланган молни тезроқ сотишга уриниб уни жуда арзонгаровга пуллайдилар. Тижорат аҳли ўсмирлардан мол сотиб олаётганда кимлар билан савдо қилаётганини билади. Аммо кўзини чирт юмиб, худди ҳалол топилган молни олаётгандай бўлади. Милиция изига тушса, «Ўламан, саттор, ўғирланганини билмас эдим», деб тонади. Гап савдога тақалганида бир масалани кўндаланг қўймасак бўлмас: «бола ва савдо», «савдонинг бола тарбиясига салбий таъсири» деган муаммони жамият ҳал қилиши керакми ё йўқми? Авваллари бу масалага жиддий қараларди. Ривожланган мамлакатларда ҳозир ҳам жиддий муносабатда бўлинади. Балогатга етмаганлар савдо ишига қўйилмайди. Бизда эса бу тўғон бузилиб кетди. Болаларни ҳамма ерда, катта бозордами ё кичикроқ дўкончадами кўриш мумкин. Улар учун кундуз ва кечнинг ҳам фарқи йўқ. Ўн уч-ўн тўрт ёшли болаларни ароқ ёки сигарет сотаётганларини кўриб ажабланмаймиз-у, аммо «Фалончининг ўн уч яшар ўгли қорадори сотаётганида қўлга тушибди», деган хабарни эшитсак лол қоламиз.

Қамоққа тушган ўсмирларнинг кўп қисми адашганини, жиноятига яраша жазо олаётганини англаб етади, бу ердан қутулиб кетиш кунини орзиқиб кутади. Маълум бир қисми эса бу ерга тушиб қолишга ўзини сабабчи қилмайди, ўғри тўдасининг бошлигини ёки бошқа бир аъзосини қоралайди. Бу ердан қутулиб

чиққач, ишни пишиқроқ қилиш, яъни дурустроқ тўдага қўшилишни режалаштиради. Баъзан шу ернинг ўзидаёқ ишончли «зўр»ни кўрса, унинг этагини тутлади. Шу нуқтада «зўр»лар билан уларнинг манфаати бирлашади. Қўлга тушгунича катталарнинг тўдасида дастёрлик қилган, бу ерда эса «зўр»лардан бирига айланган йигит келажагини ўйлаб атрофига ишончли болаларни тўплашга интилади.

Бир ўсмир мастлиқда кета туриб дўконча ойнасини синдиради-ю, қимматбаҳо молни олиб кетаётганида қўлга тушади. Янги ўгрибоши бунақаларга унча қизиқмайди. Бундайларни шу ернинг ўзида ишлатиши мумкин. Бир йигитча пули бўлмагани туфайли дўкондордан қарзга бир қути сигарет сўрайди. Илтимосига жавобан ҳақорат эшитгач, кечаси ўртоғи билан келиб дўконни талайди. Изни беркитиш мақсадида бир кечанинг ўзида яна икки дўкончани талайди. Бўлажак ўгрибоши «зўр»ларга мана шунақалари керак.

Ҳозирги кунда барча соҳаларда ислоҳ кетаётганини назарда тутиб, бу йўналишда ҳам жиддий ислоҳотлар зарурлигини таъкид этмоқчимиз. Бу соҳа ҳамisha мутахассис олимлар назоратида бўлмоғи ва иш услублари замонга қараб ўзгариб бормоғи шарт. Ўн беш-йигирма йил аввалги ўсмир-ўғри билан бугунгисининг орасида осмон билан ерча фарқ бор. Бутун, эҳтимол, катта-катта колониялардан воз кечиш мақсадга мувофиқ бўлар. Бунинг ўрнига ҳар вилоятда, эҳтимол, ҳар воҳада кичикроқларининг бўлгани дурустдир. Ўсмирларнинг ота-оналари ва яқинлари билан кўришиб туриш имтиёзларини кенгайтириш, балки яхши самара берар. Балки синфдошларининг келишини ташкил этишда маъно бордир? Руҳий томондан доимий равишда тажрибалар ўтказилиб турилиши, илмий-тадқиқот ишларини йўлга қўйилишидан бўладиган фойдани ҳеч ким инкор этмас керак. Бизнингча, бу ерда шунчаки «тарбиячи-зобит»лар эмас, илмий тадқиқотга мойиллиги бор кишилар кўпроқ ишлагани маъқул. Чунки у колония оstonасини ҳатлаб кириб келган ўсмирни назорат қилинувчи шахс деб эмас, тарбияга ва

шафқатга муҳтож инсон, деб қабул қилиб олиши керак. Тарбиячи-зобитлар тарбияланувчи ўсмирни жинойий ишда баён этилган маълумотлар асосида биладилар. Биз уларнинг ишларида нафи тегар, деган умидда бир-икки таклифни айтмоқчимиз:

Ҳар бир тарбиячи-зобит тарбиясидаги ўсмир ҳақида мана бу маълумотларни сўраб, билиб, аниқлаб олса, яхшироқ бўларди:

- Колонияга тушгунига қадар қандай шароитда яшади ва тарбия кўрди? Ота-оналари борми, улар қандай юмушлар билан бандлар? Оилада яна бошқа фарзанд борми? Оилада судланиб, қамалганлар бўлганми? Руҳий хасталар ёки майхўрлар мавжудми?

- Оиланинг моддий аҳволи қандай?

- Ўсмирнинг қамалгунига қадар ўқишга ёки ишга бўлган муносабати.

- Бундан аввал қамалганми, милиция рўйхатида турганми, ахлоқи жамоатчиликда муҳокама қилинганми, майда жинояти учун жазо олганми, майхўрлиги туфайли ҳушёрхонага тушганми?

- Уни тўғри йўлга солиш учун қандай чоралар қўлланилган, бу чоралар нима учун ижобий натижа бермаган?

- Жиноят содир этишига қандай шароит туртки бўлди?

- Жиноят кўчасига кириб қолгунича қилган айблари учун кўрилган чора нима учун унга таъсир қилмади?

- У ҳаётдаги ўрнини тўғри кўра оладими, ўз кучига тўғри баҳо берадими, инсоннинг меҳнат қилиши лозимлигини тўғри англайдими?

- У бирон ҳунарга қизиқадими, шу ҳунар туфайли тирикчилик қила олишига ишонадими?

- Маданий ва маънавий савияни ошириш, деганда нимани тушунади. Ўзининг савиясини оширишга интилиши борми? Ўқишга қизиқиши-чи? Ўқиб, юқори мартабаларга эришмоғига ишонадими?

- Иродаси қай даражада? Феъл-атвори бошқаларникидан қайси жиҳатлари билан фарқланади?

- У нималарга кўпроқ қизиқади? Унинг қизиқиши жамият манфаатига зид эмасми?

- Унда қандай қобилият мавжуд?

● Дусликни қандай тушунади? Ким билан уртоғ-у, ким билан ёв?

● Колонияга, ўзининг булинмасига муносабати қандай?

● Атрофидагиларнинг муваффақиятидан қувонадими?

Тарбияланувчи ўсмирнинг бошқалар ҳақидаги фикрини билишда жуда эҳтиёткор бўлиш талаб қилинади. Буни улар чақимчилик ўрнида қабул қилишлари ҳам мумкин. Тутқунликда эса чақимчиликнинг кечирилиши қийин.

Собиқ иттифоқ жамиятининг сўнгги ўн йиллигида болалар колонияси оstonасини 1,2–1,5 миллион ўсмир босиб ўтган эди. Шу далилнинг узиёқ жамият яраларининг йиринглаб кетганини кўрсатиб турибди. Болаларни аёвсиз равишда қамашдан қайтмаган жамиятнинг аҳволи шу бўлди.

Колония жазо масканими ё тарбия ўчоғими, деган саволга дарров жавоб қайтаришга уринмайлик. Нима бўлганда ҳам у ерда гоят зийраклик зарур. Агар ўсмирни қамамай тарбиялашнинг имкони бўлса, шу имкониятдан фойдаланиш зарур. Бу фикр назарий жиҳатдан қаралса, тўғри, аммо амалиётчилар буни қабул қилишлари қийин. Демак, ўрта йўлни топишимиз керак бўлади. Эҳтимол фаннинг бу соҳасида янги йўналиш очишининг фурсати етилгандир? Фанда «биофизика», «биокимё» каби қўшма йўналишлар мавжуд. Балки ҳуқуқ илми билан руҳшунослик илми ҳам бир нуқтада бирлашар? «Ҳуқуқшунос-руҳшунос» фани қад ростласа, болалар жиноятчилигига доир кўп масалалар илмий жиҳатдан ҳал бўлар...

АССАЛОМ, ОЗОДЛИК... ЁХУД ИШОНЧСИЗЛИК ДУНЁСИ

Узоқ вақт тушакка михланиб ётган бемор, шифо нишонаси сезилса ҳам дарров оёққа туриб кетолмайди. Айримларини худди гўдаклигидаги каби атак-чечак билан юришга ўргатилади. Қамоқдан чиқиб келган боланинг руҳий аҳволи ҳам шунга ўхшаш бўлади.

У неча йил ўтирганидан қатъи назар озодликдаги ҳаёт тарзидан анча узоқлашган бўлади. Унинг суҳбат чоғидаги қўполлиги, ноурин сўзларни кўп ишлатиши, шошиб овқатланиши, атрофидагиларга гумонсираб боқишлари — булар бошқалар ҳам сезиши мумкин бўлган узгаришлардир. Уларнинг ички туйғулари узгалар учун ёпиқ қўргондир. Қамоқдан қутулиб чиққан ўсмир озодликда ўзини ноқулай ҳис қила бошлайди. Ҳатто ота-онаси яқинлари билан суҳбатлашишдан лаззат олмайди. Балки ўзи ўрганиб қолган жиноят оламининг фуқаролари билан гаплашиб ўтиришни қўмсайди. Уйдагилар даврасида хомуш ўтирган чоғида қамалиб чиққан бирон одам йўқлаб келса, унинг чеҳраси очилади. Ўша одам билан суҳбатлашишни истайди. Унинг бу ҳолатини қамоққа қайтиш илинжи бор экан, деб баҳоламаслик керак. Зеро, айрим ўсмирларни айнан шу қўмсаш жиноят оламига қайтаради. Шу ўринда мантиқсизлик бордай кўринади: ўсмир тутқунлик даврида озодликка интилди, колониядаги тартиблардан безди. Энди ўтмишни қўмсагини нима деб асослаш мумкин? Қамоқда ўтган ойлар, йиллар бегоналар билан яқинлаштирди, айти чоғда эса яқинларидан узоқлаштирди.

Агар бола ўғирлиги учун қамалиб чиққан бўлса, ундан ҳадиксираш бошланади. Бирон қариндошиникига борса «Бирон нарсани ўмариб кетмасин», деб изидан кўз узишмайди. Милиция ҳам унинг тавбасига ишонмай, назоратини сусайтирмайди. Бола колония тутқунлигидан озод бўлса-да, ҳар томонлама назорат тутқунлигида қолиб асабийлаша бошлайди. Очигини айтадиган бўлсак, қамоқдан чиққан ўсмирни жамият қучоқ очиб кутиб олмайди. Аксинча, жиноят олами қувониб қаршилайди. Керакли нарсалар, хусусан, маблағ билан таъминлайди. Оқибатда тўғри яшаш истагида чиққанларнинг айримлари тавбаларини унутадилар.

Қамалиб чиққанларни биров ишга қабул қила қолмайди. Улар аввалги ишларига ҳам қайтолмайдилар. Интернет клубининг бошлиғи шундай болани ишга қайтиб олмади. «Компьютерларим ўғирланса, ким

тўлайди?» деди. Моддий томондан қаралса, у ҳақ. Лекин уни маънавий томон мутлақо қизиқтирмайди. Қамалиб чиққан бола ундан ўч олиш учун ҳам муассасасини умариб кетиши мумкинлигини уйламайди.

Ч. исмли ўсмир безорилиги учун ушланиб, қамалиши лозим бўлганида у ишлайдиган корхона ўртага тушиб, кафилликка олади. Бу, албатта, олийжаноблик белгиси. Аммо кафилликка олиш — қамоқдан қутқариб қолишгина эмас. Корхонанинг кафилликка олгани — шу йигитчани ўзимиз тарбия қиламиз, деган ваъдани англатади. Ч. қамоқдан қутилиб қолгач, икки ойдан сўнг ишдан бўшаб кетади. Корхона уни олиб қолишга ҳаракат ҳам қилмайди. Кафилликка олишга олиб қўйиб, кейин «Битта безоридан қутулсак қутулибмизда», дейди. «Кишини меҳнат тарбиялайди», деймиз. Бу ҳақиқатни инкор этмаймиз. Аммо ҳар қанча ишлашга мажбур қилинг, агар маънавий камолот масаласи ҳал этилмаса, бу зўраки меҳнат ижобий самара бермайди. Корхонада маънавий камолот масаласи билан шуғулланувчи одам йўқ эди. Ч.дан эртадан кечгача дастгоҳ ёнидан жилмай ишлашни талаб этишди. Кунда неча марталаб уни қамоқдан олиб қолишганини таъна қилишди. Ч. бу ердан кетди-ю, озод қушга айланди ва нодон қуш каби яна тузоққа илинди. У бир ярим йил колонияда утириб, яхши хулқи учун муддатидан илгари озод қилинди. Аввал ишлаган жойига қайтмоқчи бўлди. Олишмади. Қамоқдаги «зўр»ларнинг тавсияси билан катталар тўдаси уни бағрига олди.

К.нинг тақдири ўзгачароқ бўлди. У қамоқдан чиқиб ота-онаси ёнига қайтмай, шаҳарда яшайдиган бувисиникига келади. Шу ерда яшаб, тўғри йўлга тушишни ният қилади. Аммо ишга жойлашишга улгурмай бувиси вафот этади. Уйни набираси номига васият қилган бўлса-да, К. шаҳар рўйхатига (пропискасига) олинмайди. Бу дегани уни биров ишга ҳам ололмайди. Оқибат К. ҳам жинорий тўдадан паноҳ топади.

Қамалганларнинг аксари ишдан ёки ўқишдан ҳайдалган бўлишади. Корхона ва муассасалар 18 ёшга тўлмаган ўсмирни ўз хоҳишича ишдан бўшатишга

ҳақли эмаслар. Улар бундай ҳол юзага келганда вояга етмаганлар билан ишлаш комиссиялари билан келишилган ҳолда бир қарорга келишлари керак. Бу ўринда улар қонунни бузсалар-да, ҳеч ким уларга бирон чора кўрмайди. Ҳатто судда «шу ўсмир ишдан ҳайдалиб кучада қолгани учун жиноят қилди», деган гапни эшитмаймиз. Аксинча, шахсини аниқлаш жараёнида «ёмонлиги учун ишдан ҳам ҳайдалган», деб таъкид этилади. «Бола ёмон экан, уни яхши томонга буриш учун қандай чора кўрилди?» деган савол кун тартибига қўйилмайди.

Айрим йиллардаги кузатувлар натижаси шуни кўрсатадики, қамалганларнинг 53–60 фоизи жиноят билан қўлга олинганга қадар бирон ерда ишлаган, 35–40 фоизи эса ўқиган, 5–6 фоизи ҳеч қаерда ишламаган, ўқимаган. Демак, ишлаган ва ўқиганлар қамоқдан чиқиб борадиган жойлари тайин. Аммо... ҳамма бало шу «аммо»да. Қамоқдан чиққанларнинг 10–15 фоизи ярим йил орасида яна жиноят билан судланишининг сабаби ҳам ўша «аммо»да.

Қамоқдан чиққан ўсмирларни катталарнинг пишиб-етилган тўдаси эҳтиётлик билан қаторига олади. Уларга жиддий иш топширилмайди. Уларга асосан дастёрликни топширишади. Чунки улар ўсмирлар билан ишлашнинг хатарли эканини билишади. Ўсмирларни қаторига бемалол тортавериши мумкин бўлган тўдалар асосан 20–25 ёшдагилар бўлишади. Ёки жиноят оламида иши юришмаган якка шахслар ҳам ўзларига тортишга уринадилар. Ўсмирларни жиноятга тортиш қонун йўли билан жазоланади. Лекин уларни жазога тортиш осон иш эмас. 3. исми бола такси ёллаб, овлоқроқ ерга борганда ҳайдовчининг бошига болга билан уриб беҳуш қилади-ю, пулини умариб, қочади. Буни бола ўз ташаббуси билан қилган ҳам бўлиши мумкин. Лекин айни ҳолатда унга қўшни уйда турувчи С. исми ароқхўр йўл-йўриқ ўргатган. Аммо бу айбни у бўйнига олмайди. Милиция эса оқилона йўл тутиб, 3.ни ҳам қўйиб юборади. Орадан вақт ўтиб, «устоз-шоғирд» дўкон қўлфини бузишаётганида биргаликда қўлга олинадилар.

Жамиятдан меҳрибонлик кўрмаган ўсмирларнинг айримлари 2–3 ёки 4–5 киши бўлиб ўзларича тўда тузишлари ҳам мумкин. Лекин бу тўдаларнинг умри узоқ бўлмайди. Тез орада қамоққа қайтишади. Қамоқдан кейинги чиқишида қандай дунёқарашга эга бўлишини айтиш шартмикин?

Демоқчимизки, бўйсунмас болаларни жиноят жари ёқасида тутиб қолиш учун қанчалик зийраклик, меҳр-шафқат, донолик зарур бўлса, қамоқдан чиққанлар учун бу эътибор икки карра зарурроқдир. Шунини назарда тутиб бир таклифни ўртага қўймоқчимиз:

Қамоққа тушган ўсмирлар ва озодликка чиқарилганлар билан иш юритувчи бир хайрия жамгармаси тузилса. (Эҳтимол унинг номи «Шафқат» булар?) Жамгарма болани қамоққа тушган онидан бошлаб назоратига олса. Яъни вақти-вақти билан ундан хабардор бўлиб турса. Лозим бўлганида колония маъмурияти олдида унинг ҳуқуқини ҳимоя қилса. Агар боланинг ота-онаси ёрдамга муҳтож бўлса, уларга ҳам кўмак бериб турса. Сирасини айтганда, тутқун ўсмир ўз атрофида меҳрибонлар борлигини, озодликка чиқса, хор бўлмаслигини ҳис қилиб турса. Жамгарма фаоллари уни қамоқдан чиқиб келишидан кутиб олишса. Озодликдаги ҳужжатларини расмийлаштиришни тезлатишга ёрдам беришса. Қисқаси, барча соҳада унинг ҳуқуқларини ҳимоя этса. То ишга жойлашиб, узини ўнглаб олгунига қадар моддий жиҳатдан ҳам кўмаклашиб турса. Хуллас, адашган ўсмирнинг ҳаётдаги ўз ўрнини топиши учун нимаики зарур бўлса, шу ишларга масъул бўлса, қамоқхонага қайтариб борадиган йўллар тамоман беркилармиди...

Қамоқдан чиқиб келган ўсмирнинг кўнгли ўксик эканини зинҳор унутмаслигимиз керак. Кўнгли чўккан одамнинг кўнглини кўтармоқлик савоб дейдилар. Ҳазрат Навоий бунинг савобини бузилиб ётган Каъбани обод қилиш мартабасига тенглаштирадилар. Дейдиларким:

*Кимки бир кўнгли бузуқнинг хотирин шод айлағай
Онча борки, Каъба вайрон эрса обод айлағай.*

ВА НИҲОЯТ...

Эътиборингизга ҳавола этилган мисоллар ва рақамлар бир ойнинг ёки бир йилнинг маҳсули эмас. Кузатишлар кўп йиллар давомида олиб борилди. Сухбатимизда келтирилган айрим рақамлар баъзи биродарларимиз учун балки эскириб қолгандай туюлар. Эҳтимол, «қамалиб чиққанларнинг 10 фоизи ярим йил ичида яна қамоққа қайтади», деган мисолимиз 2002 йилда саккиз ёки ўн икки фоизни ташкил этгандир. Биз бу ўзгаришлар мумкинлигини инкор этмаймиз. Бизни ўйлантирадиган, ташвишга соладиган нарса рақамнинг катта ёки кичиклиги эмас, балки шу ҳолнинг мавжудлиги. Қамалиб чиққанларнинг 1–2 фоизи яна қамалса ҳам биз эътиборимизни сусайтирмаслигимиз керак. Эътиборимиз сусайдими, демак, бу рақам келгуси йили 20 фоизни кўрсатиб қўйиши ҳам мумкин.

Ўсмирлар руҳиятини таҳлил қилиш жараёнида баён этилган фикрларга қўшилмаслигингиз ёки бутунлай рад этмогингиз ҳам мумкин. Биз мутлақ тўғри фикрга даъво қилмаймиз. Биз баёнларимизни эътиборингизга ҳавола этиб назария яратишни мақсад қилиб қўймаганмиз. Шубҳасизки, бу масалаларни биздан кўра яхшироқ биладиган, яхшироқ идрок этадиган олимларимиз ҳам кўп. Камина олим эмас, балки ҳуқуқ илмидан бир чимдим, руҳшунослик илмидан бир чимдим биладиган холис кишилардан бириман. Умид шулки, олимларимиз бу мавзудаги сухбатни давом эттирсалар, ўсмирларнинг руҳий оламига доир яхши-яхши рисоалар битиб халққа инъом этсалар. Уларнинг бундай хайрли ишларига Оллоҳдан мадад сўраймиз.

МУНДАРИЖА

Она фарёди	3
------------------	---

БИРИНЧИ БЎЛИМ

Остона	4
Бурилиш нуқтаси ёки «ким айбдор?»	6
Буйсунмас болалар	18
Буш вақт	33
«Мен» — ўзликни англаш	60
Қилқурик	84

ИККИНЧИ БЎЛИМ

Тутқунлик	114
Жиноят кучасининг очиқ дарвозаси	115
Жарроҳнинг тиғи	151
Нақадар шафқатсизсан, эй ёруғ дунё!	167
Ассалом, озодлик... ёхуд ишончсизлик дунёси	185
Ва ниҳоят... ..	190

УЎК: 821.159.9
КБК 87.7 + 84(5Ў)6
М22

М22 **Малик, Тодир.**
Жиноятнинг узун йули / Т.Малик.
– Т.: «DAVR PRESS» НМУ, 2017. – 192 б.

ISBN 978-9943-4442-0-1

УЎК: 821.159.9
КБК 87.7 + 84(5Ў)6

Маънавий-маърифий нашр

Тоҳир МАЛИК
ЖИНОЯТНИНГ УЗУН ЙУЛИ

(Қайта нашр)

Бош муҳаррир Асрор Мўмин
Бадий муҳаррир Жаҳонгир Абдужалилов
Муҳаррир Адолат Файзиева

Нашриёт лицензия рақами АІ-№ 213
2014 йил 28 октябрда босишга рухсат этилди.
Бичими 84x108 1/32 «Baltica APP» гарнитураси.
Шартли босма табоғи 10,08.
Нашриёт ҳисоб табоғи 8,50. Адади 1000 нусха.
951-сонли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

Оригинал макет «DAVR PRESS» нашриёт-матбаа
уйида тайёрланди.

«DAVR PRESS» НМУ МЧЖнинг матбаа бўлимида
офсет усулида чоп этилди.

Манзили: Ўзбекистон Республикаси, 100156,
Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, 20-А даҳа, 42-уй.

Тел: + (99871) 120-1299;

Маркетинг бўлими: + (99871) 120-1233; 120-1202.

Web: www.davrpres.uz

E-mail: davr-press@mail.ru